PL ISSN 0012-7825

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES
GEORGIUS DANIELEWICZ SILVESTER DWORACKI
IOANNES WIKARJAK

Volumen LXIX 1981
Fasciculus 1

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
MARIA CYTOWSKA, VARSAVIAE
GEORGIUS DANIELEWICZ, POSNANIAE
SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124-126
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTRIX
ANNA CEJROWSKA

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

EOS LXIX 1981

EOS

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA

FILOLOGICZNEGO

POD REDAKCJĄ

JERZEGO DANIELEWICZA SYLWESTRA DWORACKIEGO

JANA WIKARJAKA

Rocznik LXIX 1981

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ

ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH

WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
MARIA CYTOWSKA, VARSAVIAE
GEORGIUS DANIELEWICZ, POSNANIAE
SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124—126
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTRIX
ANNA CEJROWSKA

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

© *Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo, Wrocław, 1981*

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1981. Nakład: 550 egz. Objętość: ark. wyd. 15, ark. druk. 11,63, ark. A_1 15. Papier druk. sat. kl.III, 70g, 70×100. Oddano do składania 23 IX 1980. Podpisano do druku 31 VIII 1981. Druk ukończono we wrześniu 1981. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 8/81, S-9
Cena zł 45.—

EOS

COMMENTARII
SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES
GEORGIUS DANIELEWICZ SILVESTER DWORACKI
IOANNES WIKARJAK

Volumen LXIX 1981

Z księgozbioru
Polskiego Towarzystwa Filologicznego

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1981

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

PINDAR AND AEGINA

By

STANISŁAW GZELLA

It is no accident that as many as eleven epinicia by Pindar out of forty five which have been preserved celebrate the victories of Aeginetan athletes. The greatest choral poet of Hellas was connected with Aegina with particularly close and cordial bonds. For forty years (c. 485—446) he added splendour with his magnificent music, poetry and dancing compositions to her celebrations in honour of gods and victors. His praises of Aegina do not seem to spring merely from the encomiastic character of choral lyric and professional interests of the poetic trade — the better he flattered the more commissions he received. They sound sincere and display genuine affection. Pindar really admired the Dorian island, traditionally allied with Thebes, equally attached to aristocratic customs and inflexible in the anti-Athenian policy. He bestowed upon her the most precious and flattering epithets: she was a bright shining star of Zeus the Father of all Hellens (*Paean* 6, 92), a powerful guardian of the Dorian sea with a glorious name (*Paean* 6, 91), a divine column for the guests arriving from all sides (*Ol.* 8, 25—27).

The Aeginetan patrons of Pindar belonged to the nobiliary aristocracy of the island. A visitor on the grandest courts of Greece as the Theban poet was he found them second to none of the most mighty and praiseworthy rulers of his time. Voltaire was greatly mistaken when in a malicious poem aimed at Pindar he mistinterpreted them as "petty bourgeois". The artisans, hucksters, shepherds and oarsmen of Aegina absorbed in work neither took active part in sports nor commissioned artists. Their number in Pindar's time may be estimated at half a million persons if the report that there were as many as 470 000 slaves on Aegina at that time is true (Arist. *Ath.* VI 272 d and *schol. Pind. Ol.* 8, 30). To the polite circles free from the necessity of work as well as to the aristocratic poet they were despicable: "Dumb is the heart of the mob whose number is great" (*Nem.* 7, 23 f.)[1]. The Psalichiads, Theandrids, Euxenids, Bassiads, Blepsiads, Chariads and Meidylids to whose order Pindar composed his Aeginetan odes were the best aristocratic phratrias of the island and formed an oligarchy in power[2]. Their hereditary domination was grounded on their wealth. It was the glitter of gold they possessed that impressed the φιλόχρυσος

---

[1] A few passages from the odes by Pindar quoted in this article have been translated by its author.

[2] See O. Müller, *Aegineticorum liber*, Berlin 1817, passim.

to all guests and visitors but in the first place to artists of any branch (*Nem.* 4,11 f.). In result Aegina under their rule during her period of economic strength in the late 6th and first decades of the 5th century B.C. became an important centre of Greek cultural life.

The city of Aegina situated on the north-western coast in the site of the present town was noted for architectural grandour. It was well fortified and finely built up. Its commercial harbour swarmed with arrivals from all parts and its military one called "the secret port" guarded the island from raids of the aggressors of any kind. The present Hill of Kolona which was the religious and political nucleus of the ancient city abounded with sacral and secular edifices (*Paus.* II 29,2—11). In the neighbourhood of a theatre comparable in size to that of Epidauros and next to the stadion which drew athletes from all Greece there rose Aiakeion, a sanctuary of the main patron of Aegina. In compliance with a time honoured custom the Aeginetan victors hung their wreaths within it (*Nem.* 5,33 f.) and Pindar performed one of his epinicia there standing in front of the statue of Aeacus with his chorus of suppliant maidens (*Nem.* 8,13—16). In the second century A.D. when Pausanias visited Aegina her architecture was already in the state of severe decay but this shrine still fascinated with its unscathed beauty. Within its enclosure the Perieget saw the marble statues of the envoys sent to Aeacus during the drought, an altar among old olive trees supposed to be the heroe's grave and not far apart the grave of Phocus. In some other place of the city there was a holy precinct with a temple in honour of Hecate who received especial reverence on Aegina (Luc. *Nav.* 15). It was a centre of mysteries reputed to have been initiated by Orpheus the marvelous player on lyre (Paus. II 30,2). Pindar must have known it. Outside the capital on Oros Hellanion, the highest elevation of Aegina (532 m.) the worship of Zeus the Father of all Greeks was established from immemorial time. Aeacus prayed for the rain on the peak of it and in gratitude for having his prayers answered built a sanctuary in honour of his divine father there. The evidence of mountain top sanctuaries dedicated to Zeus in the Geometric period in other places leaves no room for doubts as to the veracity of this tradition. Pindar mentions the very ancient altar on top of Mt. Hellanion (*Nem.* 5, 10 f.). He probably performed many a hymn before it the worshiper of Zeus as he was and the author of numerous songs in his honour (e.g. fr. 19—25, 66, 67 and 69 T). In the north-eastern part of the island in an extremely beautiful setting the temple of Aphaia overlooked the not far distant sea. According to the inscription from the 7th century B.C. discovered in its foundations it belonged to a Creto-Mycenaean deity that came to be worshiped as the patron goddess of Aegina. Pindar sang her praises in a lost hymn (fr. 55 T). South from the city in a village Oie (the present Palaiochora?) there was another sanctuary dedicated to deities of Cretan origin. Their names were Damia and Auxesia (Hdt. V 83). Most of the temples and secular edifices of ancient Aegina disappeared without leaving a trace. A fragment of the platform of a Dorian peripter dedicated to Apollo with one protruding column[5], the remains of Aphaia's

[5] Pausanias II 30,1 names three temples near to one another, that of Aphrodite, Artemis and Dionysus. For a long time it used to be thought that the temple on the Hill of Colona of which remains survive was identical with the first one. Eventually it was realized that the main sanctuary of

temple with six columns on the short and twelve columns on the long sides, one of the finest examples of Greek archaic architecture[6] and some structures related to the worship of Zeus Panhellenios on the top of Oros[7] give us rather poor idea of the past grandeur of Aegina's architecture. Since the end of the last century the excavators have dug up the soil of the Hill of Kolona meter by meter trying to uncover the relics of Pindar's time from under the later Hellenistic, Roman and Byzantine constructions[8]. Traces of an Early Helladic double wall 5 meters high, leavings of the south wall entrance, the threshold of a north wall entrance which stood between two towers and an Early Helladic road interrupted by a circular building, may be, the tomb of Phocos have been unearthed so far. The Hill also yielded a real treasure of excellent pottery of all periods of the Bronze Age now exhibited in the local Museum. Unfortunately, the archeologists were not able to find relics of the magnificent edifices we come to know from ancient sources. It is all the more pity that Pindar's hymns for Aegina which undoubtedly corresponded in number to his Aeginetan epinicia have not been preserved. They certainly comprised valuable data concerning Aegina's architecture, particularly the sacral one. Some references to it in his epinicia are very impressive. The poet admires the beautiful towers of Aegina's fortification (*Nem.* 4,12; *Isth.* 5,49 f.), the very old agora (*Nem.* 3,14), the rich and holy ancestral street (*Nem.* 7,92), the well-fenced grove of Aeacids (*Ol.* 13, 105), the front door-way of Aiakeion (*Nem.* 5,53 f.) and the splendid gate of Telesarchos'house (*Isth.* 8,3).

The Aeginetan aristocrats were great amateurs of sculpture as well, both decorative and figurative. Under their patronage the Aeginetan school of sculptors became famous throughout the Greek world, especially during the first decades of the 5th century B.C.[9] Its speciality were bronze figures. Such prominent artists as Kallon, Onatas and Anaxagoras were commissioned to work also beyond Aegina. They travelled widely to adorn the temples and groves of different towns. For instance, Onatas created bronze figures for Olympia, Delphi and Athens. The renowned statue of Apollo, praised in an epigram by Antipater of Sidon, was his work. Anaxagoras made the bronze statue of Zeus in Olympia to commemorate the victory of Plataea. And

---

a Dorian city could not belong to the goddess of love. Now it is generally regarded as the temple of Apollo. The worship of Apollo on Aegina is well attested, e.g. CIG 2140/35 or *Nem.* 5,44. It may have been an additional link connecting Pindar, the proxenos of the Delphic sanctuary with Apollo's worshippers on Aegina. Cf. W. Wurster, *Alt-Aegina*, I; *Der Apollontempel*, Mainz/Rhein 1974.

[6] Aphaia identified with Cretan Britomartis was originally a goddess of fertility. In the Aeginetan legend she became a Cretan nymph. Running away from the burning passion of King Minos she fell into the sea and was caught in a net by Aeginetan fishermen. Their advances made her flee to the woods under the protection of Artemis where she finally disappeared from the face of earth. It is likely that her cult, come from Creta in prehistorical times, eventually merged with that of Artemis and Athena as the pedimental sculptures of her temple seem to indicate. Cf. A. Furtwängler, *Aegina, das Heiligtum der Aphaia*, Munich 1906.

[7] Cf. C. R. Cockerell, *The temples of Jupiter Panhellenius at Aegina and of Apollo Epicurius at Bassae near Phigaleia in Arcadia*, London 1860.

[8] Excavations on Aegina were begun in the late 19th century by V. Stais and A. Furtwängler and continued by G. Welter and since 1966 by H. Walter.

[9] Cf. H. Wagner, *Äginetische Bilderwerke*, Stuttgart 1817, and E. Langlotz, *Frühgriechische Bildhauerschulen*, Nurnberg 1927.

poet (*schol. Pind. Isth.* 5,2 ff.) most favourably and made him devote his genius in service of their political interests. They did not derive it from the soil, covered with stone and sterile, but accumulated by means of industry and commerce. The sea was the source of their riches[3]. They were owners of numerous workshops and numerous ships. A multitude of slaves worked on their behalf producing metal tools, pottery, ointments (Athen. XV 689) and fancy articles called Αἰγιναία ἐμπολή (Ephor. ap. Strab. VIII 376). Their ships of various types (*Nem.* 5,2) plied between Thrace and Egypt, Asia Minor and Italy dealing in grain, wine, oil, slaves and objects of fine arts all over the Mediterranean. A colony by the name Aigina on the coast of the Euxine guarded their interests in the North. Another one, founded in the site of Samian Cydonia on Crete, secured them free access to the ports of the South. In result in the 6th century B.C. Aegina became a trading centre of all Greece. Her standards of weights and measures established order in economy on all sides, her silver coins with an image of a turtle were the first in Greece and had a particularly wide currency, her banks lent the capital to foreign merchants and her legislation and verdicts of the court for foreigners were generally recognized. Theia, the mother of Helios and the goddess of gold, reigned over the Dorian island (*Isth.* 5,1—7)[4] and endowed her with the ναυπρύτανιν δαίμονα καὶ τὰν θεμίξενον ἀρετάν (*Paean* 6,95 f.).

The aristocrats of Aegina used their wealth as means of gaining fame. They were eager lovers of sports and ταμίαι σοφοὶ Μοισᾶν (fr. 1,6). Pindar never thought fit to admonish them against "hiding gold within megarons" as he used to do in the odes for his patrons from other towns. On the contrary, at the very outset of his production for Aegina with a view to their patronage activity he expressed his joy that all her citizens competed with one another in the province of beauty (*Nem.* 5,46 f.). They lavished their money on architecture, sculpture and choral lyric. They were hospitable

---

[3] It is worthy of notice how often in his Aeginetan odes Pindar refers to the sea and sailing concerns. Aegina is famed for her sailors (fr. 1,1 T). Neither the infinity of the salt depths (*Nem.* 4,36) nor the terrific breakers surging beside the board of a ship (*Nem.* 6,57—59) can discourage them from venturing into the farthest distances of the world. They reach the country of the Hyperboreans and the sources of the Nile (*Isth.* 6,20/1—26). All the islanders are deeply concerned with their sea work and adventures. Therefore they are compared to the dolphins (fr. 1,8 f.). A victorious athlete resembles a sailor who has managed to reach the Pillars of Heracles where all navigation comes to an end (*Nem.* 3,19 f.). The Theban heroe, who had broken monsters in uknown seas, discovered currents among the shallows and found secure routs leading home becomes his prototype (*Nem.* 3,21—25). A victor who commissions an epinicion to fix his fame acts like a wise steerman able to foresee the future winds and to put them to his avail (*Nem.* 7,17 f.). A family proud of the number of their athletic victories tow the wreaths on their galleys (*Nem.* VI, 33). Even the choral ode becomes something of a navigation. Changing the subject or straying from the point the poet exhorts himself: "All sails up! Square the yard on the mast!" (*Nem.* 5,51). "Towards what strange coasts do you steer? You cannot sail west of Gadeira. Turn back to the European continent by means of your ship sails!" (*Nem.* 4,69 f.). The Aeginetan odes resound with the roar of the sea which never failed in capturing the interest of Pindar's audience on the island.

[4] It is a good illustration of the economic success of Aegina that her aristocrats could afford to commission more choral odes than any other Pindar's patrons elsewhere and that the tribute imposed upon her in 456 although exceptionally high and comparable only with that of gold-yielding Thasos did not seem to impoverish the island to a great extent.

It is not a matter of guesswork that Simonides composed songs for Aegina. An epinicion to Krios (fr. 22 D) and another one to Theognetos of the Meidylids (fr. 206 D) prove his activity on the island. At the same time with Pindar Bacchylides curried favour with Aeginetan aristocrats as his ode 12 for Terpsias and 13 for Pytheas bear witness. The latter one, a litterary pendent to Pindar's *Nemean* 5, may be considered as an opening for a dramatical competition of the two panhellenic poets for gaining the important market of poetry which Aegina was. The success was eventually scored by the Theban poet. He got commissions from Aegina till the end of his life in spite of some opposition to his person and production which came into operation about the year 474. The literary coterie gathered around some sort of central character called ἄλλος ἀνήρ (*Nem.* 4,39) and ψεφεννὸς ἀνὴρ (*Nem.* 3,39) were suspected by the poet of conspiring against his interests on the island (*Nem.* 4,36—41). They were probably the very men who accused Pindar of having offended Neoptolemos in his Delphic *Paean* 6 and consequently made him retell the myth about the Aeginetan heroe in a new version in *Nemean* 7 (*Nem.* 7,10—25). It may well be that Bacchylides, as the scholiasts understood it, had some connections with the variance between Pindar and the Aeginetan patrons. Anyway, the polemical and apologetic utterances in Pindar's epinicia seem to indicate that the supply with choral poetry on Aegina did not fail short of the demand[11].

Pindar was an eye-witness of Aegina's wealth and culture. References to some exterior aspects of the city betraying his autopsy, direct apostrophies which give impression that he was faced with the person he was praising as well as a few phrases explicitly affirming his arrival and participation in the solemnity demonstrate his frequent visits to the island. In that case I cannot conceive why some modern erudites try to shake the evidence of his own statements and prove the expressions: ἐπιστείχοντα (*Isth.* 6,19), ἦλθον (*Isth.* 6,54), ἔμολον (*Isth.* 5,23), ἔβαν (*Nem.* 6,59b), κοινάσομαι (*Nem.* 3,12) and ἄπτομαι (*Nem.* 8,14) may apply to the chorus speaking in the poet's name[12]. Like all other choral poets of that time Pindar was always on the move. He appeared in places of games to witness the victories and make acquaintance with the victors and in places of their residence where triumphal celebrations called for his presence. The sea was no obstacle in his professional travels (*Nem.* 5,20 f.). Aegina with her rich and hospitable palaces was worth frequent visiting, all the more so that her influential families looked at the Theban poet with particular favour. His aristocratic origin and panhellenic reputation made it an honour to entertain him. Therefore he was always made welcome on Aegina especially whenever festivals were held there. He arrived at Aeginetan Aiakeia (*Ol.* 13,105; *Ol.* 7,86; *Nem.* 5,41), Hydrophoria (*Nem.* 5,44), Delphinia (*Pyth.* 8,64—70) and Heraia (*Pyth.* 8,83 f.) to organize the choral spectacle as a chorodidaskalos[13], to accompany

---

[11] Cf. S. Gzella, *The Competition among the Greek Choral Poets*, Eos LVIII 1969/70, p. 19—32

[12] Cf. I. Müller, *Quomodo Pindarus chori persona usus sit*, Darmstadt 1914.

[13] See *Nem.* 4,73—75:

Θεανδρίδαισι δ'ἀεξιγυίων ἀέθλων
κάρυξ ἑτοῖμος ἔβαν
'Ολυμπίᾳ τε καὶ 'Ισθμοῖ Νεμέᾳ τε συνθέμενος,

While staying on Aegina Pindar was given an opportunity to learn the local tradition. It was handed down from generation to generation in form of songs, legends and genealogical sagas and, may be, put in writing by some logographs. Virtually it was consistent with what Homer, Hesiod and the cyclic poets had told about Aeginetan heroes. It preserved living memory of the grandeur of Achaean culture and even some vague reminiscences of the preceding Minoan civilization. According to it Aegina was a realm of Aeacus and his descendents (fr. 4 T). The king of Olympian gods fell in love with Aegina, the loveliest of twenty daughters of the river Asopos (*Isth.* 8,15c—24). In order to protect her from envious Hera he carried her to Oinone, an uninhabited island, which eventually took the name of Aegina. There she gave birth to Aeacus. Bored with living alone he asked his divine father to provide him with subjects. Zeus transformed ants into human beings creating Myrmidons, the aboriginal inhabitants of the island (*Nem.* 3,12)[19]. Aeacus reigned over them in an exemplary way honoured by gods and men due to his valour in war and justice in peace (*Nem.* 8,6—10). He helped the gods to build the Trojan walls (*Ol.* 8,30—53) and commanded Greek heroes in many campaigns (*Isth.* 5,38—42). During a great drought that befell all Greece the envoys from all cities, adviced by the Delphic oracle, asked him to pray for the rain, because Zeus would not listen to anybody else. After his prayer on top of Oros had been fulfilled he erected an altar there (*Nem.* 5,7—13). His piety resulted in appointing him a judge in the Underworld alongside with Minos and Radamantis after his death (*Isth.* 8,21—24). Aeacus had two sons by Endeis the daughter of Sciron and a third one by the Nereid Psamethea (*Nem.* 5,11—13). Peleus and Telamon killed their half brother and had to flee Aegina (*Nem.* 5,12—16). Peleus settled in Thessaly where he repulsed Hippolyte, the wife of Acastus who had purified him from his guilt, and was married to Thetis, one of the Nereids whom Zeus and Poseidon loved (*Isth.* 8,26—48). Their wedding was glorified by the presence of Apollo and the Muses (*Nem.* 5,22—39). Their son Achilles became famous for his valour exhibited in the Trojan war (*Isth.* 8,48—60) and their grandson Neoptolemos reigned in Epirus after the capture of Troy (*Nem.* 7,34—42). Telamon settled on Salamina. He distinguished himself in the campaign against Laomedon (*Isth.* 6,20/1—53). His sons Aiax and Teucer contributed to the spreading of the Aeacids' good name throughout Hellas (*Nem.* 4,46—72) and the world (*Isth.* 6,20/1—53). Although living in different parts of Greece they were regarded as the heroes and protectors of Aegina (Plut. *Them.* 15). Her aristocratic families traced their origin back to them. They called Zeus γενέθλιος (*Ol.* 8,16) and Aeacids their ancestors (*Nem.* 7,92). They considered themselves to be Zeus' αἷμα (*Nem.* 3,62). With reference to the Aeacids' doings as to the not too far remote reality they concluded contracts, proclaimed laws, declared wars and made peace. In spite of speaking

---

[19] Pausanias makes a remark that the Aeginetans were not able to name any king of theirs apart from Aeacus nor they knew a single son of this heroe who would remain on their island. Indeed, they assigned him all their achievements. He was supposed to have thrown rocks into the sea around the "secret port" to make the island inaccessible, to have built the altar and sanctuary in honour of Zeus on Oros, to have invented silver and minting coins and to help Aegina in different emergencies. Cf. Paus. II 29,2—IV 30,4.

the other way round, great sculptors from far and near came to Aegina in search of commissions. The wooden figure of Hecate worshipped on Aegina was carved by Myron (Paus. II 30,2). Several architectural reliefs, gravestones and more or less mutilated statues are the only examples of Aegina's sculpture which survive. The pedimental statuary of the temple of Aphaia, discovered by a group of English and German archeologists in 1811, sold to Ludwig of Bavaria and now kept in Munich Glyptothek, according to the theoretical reconstruction of A. Furtwaengler depicted battle scenes of fighting Aeacids around the central figure of Athena. The fragments of the pedimental statuary of Apollo's temple indicate that the battle of Amazons may have been represented there. The funerary stelae from the 6th and 5th century B.C. found in the area of Aegina's necropolis north of the temple of Apollo and exhibited in the Archeological Museum of Aegina show different scenes of her everyday life in the past: a woman sitting on a throne and greeting with her right hand another one seated before her, a man stroking the head of a small child at whom a dog is looking with affection, a charioteer, a chariot with four horses, Orpheus saying farewell to Eurydice. Two beautiful statues adorn this Museum, that of Heracles wearing a lion skin across his chest from 6th century B.C. and that of sphinx with her head turned to the right and face pensive and mysterious from 450 B.C. The weight the sculpture carried in the life of Aeginetans is corroborated by Pindar both in those passages where he compared his ode to a statue calling it e.g. "a huge stone of Muses" (*Nem.* 8,46 f.) or "a tombstone more white than the marble from Paros" (*Nem.* 4,81) and in those where he contrasted his art to that of the sculptor enhancing the advantage of his living poetry over the immovable and inanimate statues (*Nem.* 5,1—3). His reluctance to sculpture which found expression now and again (*Nem.* 5,1—3, *Isth.* 2,46) sprang from the fact that the sculptors competed with him for the same patrons. Hardly any victor could afford to pay for an epinicion and statue at the same time.

Ever since the time when Apollo performed an epithalamion on the wedding of Peleus and Thetis (*Nem.* 5,22—26) and when the Muses lamented over dead Achilles singing a threnody (*Isth.* 8, 55—58) the choral lyric has not failed to add splendour to different public and private celebrations on Aegina. The demand for various hymns and encomiums was supplied in the first place by local artists whose names and production disappeared. Pindar mentions some old songs preserved in the phratria of the Bassids (*Nem.* 6,30—35) and praises musical abilities and poetical production in the phratria of the Theandrids (*Nem.* 4,13—16, 89—92). The ambition of the Aeginetan lords, however, was not satisfied with the native Muse. Ἐπινικίοισιν ἀοιδαῖς πρόπολοι (*Nem.* 4,77—79) ἴδια ναυστολέοντες ἐπικώμια (*Nem.* 6,32—35) as they were they commissioned the most famous poets of Hellas with a disregard to costs[10].

[10] According to the scholiast Pindar charged one of his Aeginetan patrons as much as 3000 drachmas for a single ode (*schol. Pind. Nem.* 5,1,3). It was an enormously high fee indeed. Compared with the remuneration of the architect of Erechtheum in 409—408 who was paid at the rate of one drachma for every day of the year it seems to be exorbitant the more so that the cost of living in the Vth century B. C. was relatively low. It has been estimated that one man could make his living for 50 drachmas a year. Pindar charged for *Nemean* 5 so much because he was confident in his own unrivaled fame and in the financial ability of Lampon. Cf. S. Gzella, *Problem of the Fee in Greek Choral Lyric*, Eos LIX 1971, p. 189—202.

429 in a sea raid the Athenians killed off the majority of the settlers. After the battle of Aigospotamoi in 404 Lysimachus allowed the few survivers to return to their island. Ever since at every occasion they took sides with the enemies of Athens but they never managed to restore Aegina to her former importance remaining within Sparta's sphere of influence. The death of Pindar in 446 spared him to witness the final defeat of the tribe whose glory he admired and extolled.

The state of Aegina fell suddenly in the heyday of its vigour and prosperity extinguished by the superior force of Athens. The violence laid upon Aegina was justified neither by the tribal differences nor institutional disparity. However, the public opinion of the ancient world was not troubled with it. The Greek historians favourably inclined toward Athens gave little attention to Aegina and the posterior ages dazzled with the glory of Athenian name forgot the injustice she had suffered. The Aeginetan odes by Pindar, therefore, are all the more worthy of noticing. They bear witness of the grandeur of Aegina in the last period of her thalassocracy and let us learn the Aeginetan point of view in the conflict of two rival powers. In all of them Aegina has been personified in the figure of her main patron Aeacus, the wise and brave heroe, the just and pious king and the irreproachable man respected by all Greeks and gods as well. This personification sheds light upon the moral significance Aegina enjoyed in the Greek world. Furthermore, the Aeginetan odes comprise an opulence of references to the past of Aegina as the islanders comprehended it and to the actuality of their days as their political leaders viewed it. Owing to their political and journalistic overtones they make up the reports of Greek historians concerning the irreconcilable collision of Athenian and Aeginetan interests. They constitute an inestimable historical source without which our image of Hellas in Pindar's time would be incomplete.

Strzelno

the chorus on his lyre as a coryphaeus[14], to officiate as an advocate of the city's administration or victor's family before the deity[15], to grace the banquets with his presence[16] and sometimes to take part in musical contests[17]. However, his activity on Aegina was not limited to the sphere of music, poetry and dance within its present lines. In the first place he acted as a servant of Klio, the daughter of Mnemosyne (*Nem.* 3,79 f.) on behalf of Memory (*Nem.* 7,15; *Isth.* V, 28—31). He called himself a witness of the athletic victory (*Ol.* 8,19 f.) and a messenger of its fame (*Nem.* 6,59b). He considered it his duty to divulge the present and past glory of the island and believed the choral poetry was the best means of saving the human attainments from oblivion. It was a mirror reflecting gained fame to contemporaries and posterity (*Nem.* 7,14—16 f.) and a monument making it endure for ages (*Nem.* 8,46 f.). By use of such metaphors he attributed to choral poetry the function which was later on taken over by prosaic historiography and in present days is performed by political journalism. In E. Wüst's words he composed: "eine dichtende Geschichtschreibung und geschichtschreibende Dichtung"[18].

Nem. 6,59—61:

ἄγγελος ἔβαν,
πέμπτον ἐπὶ εἴκοσι τοῦτο γαρύων
εὖχος ἀγώνων ἄπο,

Isth. 5,23f.:

σὺν Χάρισιν δ'ἔμολον Λάμπωνος υἱοῖς
τάνδ' ἐς εὔνομον πόλιν.

Isth. 6,17—19:

ὔμμετ', ὦ χρυσάρματοι Αἰακίδαι,
τέθμιόν μοι φαμὶ σαφέστατον ἔμμεν
τάνδ' ἐπιστείχοντα νᾶσον ῥαινέμεν εὐλογίαις.

[14] See *Nem.* 3,11 f.:

... ἐγὼ δὲ κείνων τέ μιν ὀάροις
λύρᾳ τε κοινάσομαι.

[15] See *Nem.* 8,13—15:

ἱκέτας Αἰακοῦ σεμνῶν γονάτων πόλιός θ'ὑπὲρ φίλας
ἀστῶν θ'ὑπὲρ τῶνδ' ἅπτομαι φέρων
Λυδίαν μίτραν καναχηδὰ πεποικιλμέναν,

[16] See *Isth.* 6,1—3:

Θάλλοντος ἀνδρῶν ὡς ὅτε συμποσίου
δεύτερον κρατῆρα Μοισαίων μελέων
κίρναμεν Λάμπωνος εὐαέθλου γενεᾶς ὕπερ,

[17] In *Pythian* 9,90—95 performed in Thebes in 474 there is a controversial passage which according to the lection of manuscripts seems to refer to Pindar's victories in poetical contests on Aegina and Megara. Cf. Gzella, *The competition ...*, p. 32.

[18] See E. Wüst, *Pindar als geschichtschreibender Dichter*, Tübingen 1967, p. 6. For the first time Pindar was approached as the forerunner of Greek historiography by R. W. Macan in his article *Pindar as Historian*, Proceedings of the Classical Association 1931, p. 44—63. In his wake E. Wüst pointed out that Pindar's poetry comprised some blended elements which after splitting themselves conduced to the formation of prosaic historiography and philosophy. The Aeginetan odes seem to set off the historical as well as journalistic aspect of Pindar's poetry in a most clear and circumstanced way.

the Dorian dialect they never doubted of their Achaean parentage. As a matter of fact they were descendents of those Dorian invaders who had brought the flourishing culture of Achaean Aegina to rack and ruin. The Dorians broke in the island under the command of Griakon about the year 1000. Aegina fell in decay and became dependent on Epidauros for a few centuries. And yet the devastating nature of the Dorian invasion seemed to be forgotten by her population. They figured to themselves that the disciplined troops of Hyllos and Aigimios had entered their island by gods disposition and Aeacus' consent without using violence (fr. 1,1—6 T)[20]. The belief in Achaean origin together with some cults from Mycenaean age like those of Aphaia, Damia and Auxesia seem to indicate an unbroken cultural continuity on the conservative island.

Pindar accepted the local tradition as an unquestionable source of his knowledge about the past of Aegina: λεγόμενον δὲ τοῦτο προτέρων ἔπος ἔχω (*Nem.* 3,50 f.). He looked upon Aeacus as the originator of Aeginetan history and pedigrees. He remembered him and his sons again and again. He weaved so many threads of the Aeacids' story into his Aeginetan odes that it wouldn't be difficult to reconstruct the fates of this mythic family by the only help of his informations. He praised Aeacids in those odes so eagerly and with a sense of duty (*Isth.* 6,17—19) because it flattered the class pride and tribal pride of his patrons and their subjects. He told the myths about them as the glorious history of Aegina, in his opinion, the only one that mattered and was worth telling. The six centuries long period which followed the Dorian invasion did not inspire his interest. In fact, he ignored that interesting chapter in Aegina's history when the islanders struggled to lift their commerce from decay and gradually rebuilt their pre-Dorian significance. He was historian of her heroic age and a publicist of her contemporary one[21].

As a publicist Pindar focused his attention upon the athletic victories of Aeginetan aristocratic youth. It was not only because he was commissioned to compose epinicia. He really believed that the wreath an athlete won carried more weight than had he proved himself in a battle or achieved extraordinary feats in politics or economy. The athletic victory demonstrated the hereditary Aeacids' vigour in the victor's family and brought glory upon the Aeacids' city. Although Pindar always put it forward at the foreground of his ode the political actuality of the day was never excluded from his poetry. Due to the frequent references to persons and events he knew and witnessed on Aegina it had a prononuced political aspect. He hinted the matters fraught with actual interest by means of myths. The mythic characters from Aegina's past pointed at some leading personages in her contemporary politics he was acquainted with and the fabulous vicissitudes alluded to some actual developments concerning which he was instructed from good authority. The past interlaced with the present in his epinicia in a way which was more comprehensible to his listeners than it is to modern readers. They had not any trouble in perceiving the figurative sense and political meaning of the stories he told. For instance, when the poet mentioned the murder

---

[20] See fr. 1,1—6 T and *Ol.* 8,30.

[21] Cf. Macan, *o. c.* p. 46.

of Phocos in *Nemean* 5,12—18, he certainly meant some specific incident of his time and his audience knew well what he had in his mind. We can only guess: the disruption among the Dorians? A phratricide in the phratria of the Psalichiads? A quarrel in the very house of Lampon?[22] As the threat to the autonomy of Aegina from Athens and to her aristocratic order from her own people grew Pindar got more and more involved in her politics. He became something of a paid agent of propaganda of the aristocratic cause on Aegina. He defended the reason of the Aeginetan state before all Hellens and the interests of her ruling class before her people. In his apology he emphasized the adherence of Aegina to aristocratic establishment. She was δικαιόπολις and τελέα (*Pyth.* 8,23—25), εὐκλής (*Nem.* 5,15), διαπρεπής (*Isth.* 5,49), φιλόμολπος (*Nem.* 7,9) and εὔνομος (*Isth.* 5,24) mainly because her rulers justified their exclusive right to power with their descendence from Zeus and with their inborn vigour proved on the stadions. They were just as Aeacus in sentences of their courts, honest in commerce (*Ol.* 8,21—23), fidel in alliances (*Nem.* 8,42), and unrivaled in hospitality (*Isth.* 6,66). They brought glory and prosperity upon the island and secured gods' blessing for her people.

Close contacts between Pindar and Aeginetan aristocrats were first made a short time after the battle of Marathon when Aegina and Thebes found themselves in an embarassing position because of their friendly attitude towards the Persian Empire. Aeginetans acquiesced in submitting to the sovereignty of Darius both because they had important trading relations with territories under Persian control and because of their hostility to democratic Athens. In 491 in order to prevent them from actively cooperating with the Persians the king of Sparta Cleomenes seized ten islanders of note and delivered them to Athens as hostages (Hdt. VI 49). After the victory of Marathon the Athenians not only refused to set them free but accused Aegina of treason to the common cause of all Greeks. It provided a background to the war between Aegina aided by Argos and Athens broken in 487. It was followed by a rebellion of Aeginetan demos under the command of Nicodromos. His attempt to overthrow the aristocratic oligarchy failed and the Athenian fleet which had hastened to his assistence was defeated but the fighting dragged on in the form of coastal raids. The oligarchs realized the need of vindicating their rule and polity. With that end in view they invited the panhellenic celebrity from Thebes whose aristocratic and philomedic attitude was generally known. His appearance with *Nemean* 5 in the house of one of Aegina's political leaders in 485 had undoubtedly political significance[23]. The ode on victory of the son of a person of eminence was to render the name of Aegina glorious all over Greece in defiance of Athenian charges and to pacify her agitated people with its magnificent music, poetry and dance. Pindar extols Pytheas' victory to the skies. The glory it brought upon all islanders had issued from the prayer

---

[22] Tycho Mommsen was the first scholar to make a point of indicating the political background of each ode he interpreted. Cf. T. Momsen, *Pindaros: zur Geschichte des Dichters*, Kiel 1845, passim. Concerning the history of Aegina cf. A. Hirschfeld, *Aigina*, REI, 1, p. 964—968, and G. Welter and G. Koulikourdi, Αἴγινα, Athens 1962.

[23] The chronology of Pindar's odes in this article is based primarily on C. M. Bowra, ***Pindar***, Oxford 1964.

of his heroic ancestors before Zeus' altar (v. 7—13). Due to their piety Aegina was incessantly blessed with wise men in peace and brave sailors in war (v. 9). The poet does not ignore some dark sides in her history such as the disreputable fratricide and consequential expatrition of Peleus and Telamon — a mythic image of a political mistake of taking sides with the Persians. But he prefers to pass it over in silence (v. 14—18). In his judgement the Athenian hatred of Aegina springs from the envy. They resemble deceitful Hippolite who brought false accusations upon honest Peleus, the prototype of Aegina, to revenge herself for having been repudiated by him (v. 25—37).

Lampon, the son of Cleonicus and the head of the Psalichiads was presumably the leading public character on Aegina at that time. The invocation of Theia in *Isthmian* 5 and numerous references to ships in other odes for him let free to infer that the authority he carried came from his wealth. His bravery was proved in the battle of Plataea (Paus. III 14,7) and his wisdom in his patronage activity (*Isth.* 5,61—65; *Isth.* 6,62—70). He prompted his sons Pytheas and Phylacidas and his nephews Euthymenes and Themistion to render Aegina famous with their athletic victories and was anxious to decorate the city (*Isth.* 6,62—65). He behaved duly and obtained what was due to him (*Isth.* 6,66 f.), Pindar's sympathy and support included (*Isth.* 6,14—16)[24].

The Aeginetans rehabilitated their name in 480 putting thirty ships for battle against the Persians. Due to the skill and bravery of their crews and to the common belief in Aeacids' help the share of Aegina in the victory of Salamina was prominent and generally appreciated. Even Herodots philoathenian as he was admits that the palm has been yielded to Aegina by Apollo himself. On that account she was given the choice of spoils. None the less it was Athens which made the best of that victory. At the nearest Olympian Games instead of watching the competition the assembled spectators admired Themistocles (Plut. *Them.* 17). Thus the Aeginetans had good reason to feel content and embittered in the same breath. It did not escape them that the Athenian fleet built against their sea interests at Themistocles' instigation held now more serious menace than before. Against this political background *Isthmian* 5 and *Isthmian* 6 have been composed, both ordered by Lampon. They were occasioned by new sporting successes of Pytheas and Phylacidas but at the same time they were intended to give Aegina her due and propagate her prominent part in the Salaminian victory. The former one seems to be destined for a banquet as the convivial introduction (v. 1—8) and the myth about feasting heroes (v. 33—53) suggest. The latter one may be taken as a gratulation ode. In *Isthmian* 6 from the year 480 the victory of Salamina is alluded to by a prediction of the birth of Aiax, the king of Salamina Telamon had received before he set out for a sea war (v. 47—51b). With

---

[24] In spite of his anti-Athenian set of mind Lampon engaged Menandros, a famous coach from Athens, to prepare his sons to sporting successes (*Nem.* 5,48 f.). The law of Aegina enjoining to take captive every Athenian who would dare to set foot on her ground seems to have been in abeyance whenever sport came into play. The same goes also for the later days when the mutual hatred between Athens and Aegina grew. About the year 460 another sports master from Athens was active on Aegina (*Ol.* 8,54—64; *Nem.* 4,93—96).

He pleaded the scheme of Theban and Aeginetan alliance also in his later odes. In *Nemean* 3 to Aristocles, the son of Aristophanes composed in 473 he calls his Muse to leave Thebes, although her voice is so much desired there, and hasten to Aegina for the sake of ancient amity between the two aristocratic towns (v. 1—30). For the same sake he regards it his duty to refrain himself from praising Heracles, praiseworthy as this Theban heroe was, and concentrate upon the story of the Aeacids (v. 20—27). In *Nemean* 4 to Timasarchos of the Theandrids composed in 473 he mentions the joy his countrymen were transported with during the Games at the tomb of Amphiareus when the victory was won by an Aeginetan sportsman (v. 19—24). In *Nemean* 7 to Sogenes, the son of Thearion of the Euxenids composed in 467 he admonishes of the well-known fact that Heracles and Aeacus had been great friends and emphasizes the actuality of this friendship (v. 84—89).

All Greek towns defending autonomy and aristocratic order realized the necessity of uniting their forces in the sixties when the growth of the Athenian empire outweighed the former balance of power. After the great sea and land victory of Cimon at the mouth of Cyprian Eurymedon the Delian Confederacy reached the summit of its might. It included 260 towns and all the islands of the archipelago with the exception of Dorian Melos, Thera and Aegina. In particular the last one stood in the way of consolidating the Athenian command of the seas being "a sore spot in the eye of Pireus" (Plut. *Per.* 8). The old conflict between the two rival cities had to be brought to a head. After the prospartan aristocrat Cimon had been ostracized in 461 the new policy makers in Athens decided to fight it out with Aegina. Contrary to the laws confirmed by solemn oaths they denied the Aeginetan ships access to all the ports and markets of the Delian Confederacy. At the same time they renewed the anti-Aeginetan propaganda all over the Greek world. Under those circumstances Pindar composed two epinicia, *Nemean* 6 to Alcimidas, the son of Theon of the Bassids in 461 and *Olympian* 8 to Alcimedon of the Blepsiads in 460, both pervaded by apologetic tendency. In the former one performed on the island he still confides in the unquestionable fame of Aegina which soars over the earth feeded again and again by her new successes like those of the Bassids, ardent followers of Aeacus (v. 25—35). His anxiety about the final outcome of the imminent war between Athens and Aegina comes out in the open in the latter ode performed before the panhellenic congregation in Olympia in order to plead the cause of Aegina. With all his belief in the moral importance of the Olympian victory which seemed to be a good omen for the Aeginetans he realizes that the future is dubious and is afraid of it as the myth about the destruction of the Trojan walls displays (v. 31—53). In his concern he lifts his eyes to gods, especially to Zeus the patron of Olympia and Aegina and to Themis worshipped on the island more than elsewhere, and prays on behalf of the Bassids and their city (v. 21—25, 84—88). The goddess of justice and hospitality, the rescuer of all suffering harm and needing help should take sides with Aegina.

The defence of Aegina is carried on in *Nemean* 8 to Deinis, the son of Megas of the Chariads performed on Aegina in the Aiakeion in 459. Pindar composed it under the fresh impression of the unjust sentence of treacherous Sparta by which Aegina had been forced to deliver ten hostages up to Athens for the second time. Both cities

made ready for the decisive fight. The war was inevitable: "The ones gathered their troops in rocky Athens, the others, the Peloponnesians about Sparta" (v. 11 f.). In view of this hostility standing before the statue of Aeacus as a suppliant to impetrate his help the poet reminds of the time when the greatest heroes of Hellas submitted eagerly to the commands of Aegina's main patron (v. 7—10). With the myth about the tragical quarrel between cunning Odysseus arrogating to himself what did not fall to him by right and noble Aiax defending what he was entitled to he warns the Greeks against doing harm to Aegina again (v. 20—32). Without mincing matters he deprecates the Athenian policy bent on conquest and personified by Odysseus: "The words are a snack for the green-eyed and it is always the noble persons who are attacked by the envy, it does not challenge the inferior ones. It also hit Telamon's son running him through with his sword. Indeed, whoever lacks eloquence, even if brave in his heart, passes into silence in the baneful strife of words. The Danaoi served Odysseus in the ballots and Aiax bereft of his golden armour wrestled with death...Deceitful speaking was also in the elden time, partiality of wheedling words, wily-minded mischievous statements that oppress the bright fame and exalt the unsound one of the obscure persons" (v. 21—34). Declaring for Aiax and against Odysseus the poet hopes that the genuine merit of Aegina, supported by faithful alies, will eventually grow up to the ether despite the Athenian calumnies like a tree shooting up in fresh dew (v. 40—44).

He let his hope soar too high. In 457/6 in the battle of Kekryphalai the ships of Aegina were defeated. The Athenians disembarked and besieged the city. After two years long siege in spite of Peloponnesian support the Aeginetans were forced to capitulate. Their walls were destroyed, the fleet surrendered, the aristocratic order was annihilated and the island annexed to the Delian Confederacy and encumbered with an exceptionally large tribute (Thuc. IV 57). Consequently, the choral Muse fell silent in the subjugated city. Only once again in 446 there resounded an epinicion by Pindar there, namely *Pythian* 8 on victory of Aristomenes, the Xenerkeios' son of the Meidylids. It was the year when the peace treaty between Sparta and Athens aroused some expectations of regaining the autonomy on Aegina. Accordingly the ode begins with an invocation to Hesychia, the daughter of justice and the goddess of peace, and ends with a prayer to Zeus and Aeacids for freedom of navigation to Aegina. The poet is well aware that also now although under the Athenian yoke Aegina does not lack strong youths eager to renew the fight against their opressors. Despite some good omens he is afraid of it (v. 40—63). He warns the young generation of Aeginetans against self-confidence and advises them caution and moderation. That is why he tells the myth about the tragical campaign of the epigons and expresses his belief that the fates of nations are not decided by human efforts but by the will of gods (v. 74—82).

The gods have not answered the last prayer of the aged poet on behalf of Aegina. In 432 Athens and Sparta were at war again. In order to prevent Aegina from aiding Sparta the Athenians expelled all her population and settled cleruchs in their city and villages. With Sparta's leave the exiles settled down in Thyreatis on the border line between Laconia and Argos but even there they were pursued by Athenian hatred. In

a view to that victory the poet emphasizes the far-reaching glory of Aegina: "Innumerable roads of their famous exploits have been carved out in a line stretching over hundreds feet following one another as far as the sources of the Nile and throughout the country of the Hyperboreans. There is no town so barbarous and speaking such a strange language that would not hear of the fame of heroic Peleus, the lucky son-in-law of gods (and, nota bene, the forefather of the Psalichiads!) and of the glory of Aiax and his father Telamon (whose names were invoked before the battle of Salamina and statues present on board of an Aeginetan ship!)" (v. 20/1—26). In *Isthmian* 5 from the year 478 the victory of Salamina is mentioned by its name. The poet puts the credit for it to the bravery of Aeginetan sailors blessed by Zeus worshipped on the island and hints the lack of appreciation Aegina meets with: "Now in the time of Ares the Aiax' town may be witness, Salamina, made famous by the sailors in the storm of Zeus hailing blood and fraught with death of innumerable men. And yet the pride has been covered with silence. Zeus gives victories and defeats, Zeus is the lord over all. Like the lovely honey the joy of a beautiful victory is gratefully welcome even by such persons of authority" (v. 53—61).

The share of Aegina in the victories of Salamina, Plataea and Mycale gave her twenty years period of peace and welfare. The triumphant aristocrats following the steps of Lampon began to commission Pindar to give lustre to more and more frequent occasions. In 478 soon after the battle of Plataea *Isthmian* 8 on the victory of Cleander was composed to the order of his father Telesarchos. The ode is permeated with the horror of those doomsdays which fell upon Pindar's countrymen when the federal armies captured Thebes threatening to destroy them (v. 11) and made their aristocratic leaders to account for their philopersian policy. For the same reason Pindar found himself in danger of his life. He confesses his painful experiences to the Aeginetan aristocrats assured of their comprehension and compassion (v. 5—15). In presence of their new athletic success, however, he does not want to abide in his dejection. He cheers himself up with the idea of saved freedom and the hope for the best (v. 5—15b). He pins his political hopes on the traditional alliance between Thebes and Aegina. Accordingly he reminds that Thebes and Aegina were two sisters equally beloved by Zeus and that the Theban poetry used to adorn the achievements of Aeginetan athletes (v. 15c—23b)[25]. He trusts in the wisdom of Aegina's politicians and the valour of her sailors. With their recent political and military successes in his mind he praises the Aeacids: "Over there for the deeply thundering Father you gave birth to godlike Aeacus, the noblest of the earth inhabitants who passes sentences even to gods. His godlike sons and his sons' children dear to Ares were the best at the noise of bronze weapons arousing groans which they enjoyed with prowess. They grew prudent and of sound minds" (v. 22—25c).

---

[25] The events of the year 505 may have not been beyond Pindar's memory. At that time Thebes appealed to Aegina for assistence against Athens invoking mythological affinity. Aegina helped morally at first lending her statues of Aeacids then also materially making damaging raids on the coasts of Attica. It is possible that the cult of Heracles on Aegina attested by his shrine (Xen. *Hell.* V 1) and statue now in possesion of the local Museum had a political background.

jącego o łaski Demosa jako jego kochanka, który w tej roli miał się czuć jak jeden z καλοὶ κἀγαθοί, czyli z arystokratów[25]. Sens tej aluzji jest całkiem oczywisty w świetle innych wypowiedzi poety na temat zjawiska pederastii praktykowanej według powszechnego poglądu — już nie tylko Arystofanesa, ale całej starej komedii – przez arystokratów. Aluzji i insynuacji w związku z tą praktyką jest u komediopisarzy tak wiele, iż — jak łatwo można się domyślić — był to szczególnie ulubiony temat komediowy. Warto przypomnieć jako typowe choćby to sformułowanie, że każdy arystokrata noszący długie włosy jest pederastą[26]. Miłość homoseksualna między mężczyzną a chłopcem stanowiła, zdaniem komediopisarza[27], charakterystyczny rys wielkiej przeszłości (τὰ ἀρχαῖα) i była związana z atmosferą palestry[28]. Istniały wprawdzie różne formy pederastii — jak słusznie zauważa Ehrenberg[29] — od modnych *liaisons* aż do miłości płatnej, jednakże z tekstów komedii odnosi się wrażenie, że te subtelne różnice niemal całkowicie się zatarły. Poeci komediowi kpią raz po raz z przedstawicieli warstwy arystokratycznej i członków arystokratycznych klubów (ἑταιρεῖαι) jako z zagorzałych pederastów. Chór w *Rycerzach* uważa za wskazane usprawiedliwić się przed publicznością teatralną, że takich zamiłowań, zwłaszcza w ich najbardziej wulgarnej czy wyuzdanej formie, nie podziela[30]. W tej samej sztuce komediopisarz gani młodzieńców, którzy chętnie innym użyczają swych wdzięków, że przedkładają niekiedy kochanków z warstwy średniej nad arystokratów[31], ale kontekst tej wypowiedzi nie pozostawia wątpliwości, że takie wypadki są sporadyczne[32]. Wprawdzie również przedstawiciele warstw średnich, którzy doszli do majątku, przejmowali takie zamiłowania od arystokratów[33], to jednak oceniając ogólnie samo zjawisko, pederastia pozostała nadal charakterystycznym przywilejem warstw wyższych. Trafnie podnosi Ehrenberg[34]: „Even, if we allow, as we must, that comedy generally overemphasised the importance of paederasty as of all sexual matters, the part which it played in the life of the upper class was highly significant and important"[35].

---

[25] Warto zauważyć, że podobne porównanie i obraz znajdujemy w *Acharnejczykach* 144: król tracki został tu nazwany przyjacielem Ateńczyków i prawdziwym ἐραστής Ludu. Jak przystało na zakochanego, miał on według poety wypisywać na murach miłosne adresy: Ἀθηναῖοι καλοί.

[26] Fragmenta adesp. 12—14 CAF (Kock).

[27] Aristophanes, *Equ.* 1385.

[28] Aristophanes, *Vesp.* 1025; *Pax* 762 n.

[29] Ehrenberg, *o.c.* s. 77.

[30] Aristophanes, *Equ.* 1274 n. Por. też Phrynichus, fr. 3 (Kock).

[31] Aristophanes, *Equ.* 737 n.

[32] Z komedii Arystofanesa dowiadujemy się, że tacy młodzieńcy (*Pax* 11) „gładcy jak węgorze, ze złotymi pierścionkami" (fr. 218) otrzymywali ptaszki jako prezenty od swych bogatych kochanków. W *Plutosie* (155 n.) gani poeta arystokratycznych młodzieńców, że chociaż nie muszą brać pieniędzy „za miłość" — gdyż są dość zamożni — to jednak przyjmują kosztowne podarunki jak „konie i ogary".

[33] Por. Lysias, or. III.

[34] Ehrenberg, *o.c.* s. 78.

[35] Starożytne źródła donoszą nam (por. Isaeus, X 25; Xenophon, *Memorabilia*, I 3, 11; *Oeconomicus*, II 7), iż niejeden dom arystokratyczny doszedł do ruiny finansowej przez tego typu zamiłowania swoich członków. Z reguły pochłaniały one znaczne sumy pieniędzy.

ateńskiej, określającej się mianem καλοὶ κἀγαθοί. Jak można sądzić, różnica między καλοὶ κἀγαθοί a πονηροί nie była już dłużej kwestią samego tylko pochodzenia[43]. Jeżeli młody Fejdippides jest καλὸς κἀγαθός — a tak nazywa go własny ojciec[44] — to nie dlatego, a w każdym razie nie tylko dlatego, że matka młodzieńca pochodziła ze starej arystokratycznej rodziny, lecz ze względu na wspomniany tryb życia, odbiegający od poziomu reszty obywateli, a charakterystyczny tylko dla przedstawicieli wyższej warstwy społecznej — εὐγενεῖς i πλούσιοι[45]. Żeby mieć prawo do tej społecznej καλοκἀγαθία, nie trzeba było być arystokratą — εὐγενής, wystarczyło być po prostu πλούσιος. Przez dość długi okres ateńska, czy dokładniej, attycka arystokracja była politycznie, społecznie i ekonomicznie warstwą przodującą, nawet w państwie demokratycznym[46]. Z czasem arystokracja zubożała i straciła swoje nadrzędne stanowisko, a inne grupy społeczne należące do klasy posiadającej doszły do jej społecznego poziomu i pozycji. Wprawdzie nadal się zdarzało, że szlachectwo i bogactwo szły ze sobą w parze, ale nieporównanie więcej było w Attyce rodzin niearystokratycznych, posiadających znaczne majątki. W tej sytuacji społecznej i politycznej, a nawet gospodarczej καλοὶ κἀγαθοί określają nie tylko szlachtę z urodzenia, ale w ogóle ludzi bogatych jako przedstawicieli wyższych warstw społecznych. Nie bez racji Ehrenberg[47] stwierdza: „At any rate the word had certainly been used to characterise the aristocracy and its members but eventually it came to indicate some special qualities which might be ascribed to that class but were not confined to it"[48].

Warto też zwrócić uwagę na to, iż w agonie między λόγος δίκαιος a λόγος ἄδικος pierwszy z nich obszernie omawia (w. 961—1023) problem ἀρχαῖα παιδεία, jednakże wcale nie wspomina o duchowo-intelektualnym wychowaniu, a tylko fizyczno-gimnastycznym, eksponując wyraźnie jego stronę etyczną[49]. Λόγος ἄδικος prezentuje ideał sofistów: jest to zniekształcony, karykaturalny obraz wychowania duchowo-intelektualnego. Ponieważ owo wychowanie sportowe, gimnastyczno-muzyczne było kultywowane w kołach καλοὶ κἀγαθοί, stąd wniosek, że to pojęcie w swej treści znaczeniowej obok elementu socjologicznego i politycznego mieści też element wychowania, aspekt pedagogiczny[50].

W nieco innym zakresie semantycznym niż w uprzednio wymienionych sztukach ukazuje się termin καλὸς κἀγαθός w *Osach*. Stary Filokleon wzbrania się przed

---

[43] W kwestii różnicy poglądów na ten temat por. J. Berlage, *De vi et usu vocum* καλὸς κἀγαθός, καλοὶ κἀγαθοί, Mnemosyne VI (N.S.) 1933, s. 24; Ehrenberg, *o.c.* s. 98 n.; Wankel, *o.c.* s. 42.

[44] Aristophanes, *Nub.* 797.

[45] Por. Eupolis, fr. 117, 9 (Kock), Isocrates XVI 25, 71; XIX 7, 36.

[46] Por. Ehrenberg, *o.c.* s. 84.

[47] *O.c.* s. 81.

[48] Por. tu też J. Jüthner, *KALOKAGATHIA*, Charisteria Alois Rzach zum 80. Geburtstag dargebracht, Reichenberg 1930, s. 101 n.

[49] Jak zauważa H. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, przekład polski S. Łosia, Warszawa 1969, s. 83, jest tu mowa o wychowaniu fizycznym i jego wpływie etycznym.

[50] W niezachowanej młodzieńczej komedii Arystofanesa *Daitales*, fr. 198, 7 (Kock) jest mowa o uprawianiu czy kultywowaniu καλοκἀγαθία w sensie również pedagogicznym. Por. tu też Wankel, *o.c.* s. 42.

piciem wina powołując się na następujące okoliczności (w. 1255 n.; przekł. S. Srebrnego):

Pić to rzecz szpetna: z wina rodzi się do cudzych
Drzwi dobijanie, bicie, rzucanie kamieni,
A potem po przepiciu — płać człecze pieniążki.

Pragnąc rozproszyć te obawy ojca oświadcza Bdelykleon:

Przenigdy — jeżeli pijesz w zacnym towarzystwie (ἄνδρες καλοὶ κἀγαθοί)
Albo udobruchają poszkodowanego,
Albo sam jakieś słówko powiesz mu dowcipne (λόγος ἀστεῖος)
Bajeczkę ezopową, sybarycką fraszkę,
Coś właśnie wśród biesiady słyszał. Tak się śmiechem
Rzecz kończy, tamten puszcza cię i idzie sobie.

Ani wyraźnie eksponowany sens moralny „zacny, uczciwy", ani sens społeczno-polityczny „dobrze urodzony, arystokrata" itd., nie oddaje tu zakresu znaczeniowego pojęcia καλοὶ κἀγαθοί, ponieważ, jak kontekst na to wskazuje, określa tu ono przede wszystkim obyczaje, sposób zachowania się, kulturę osobistą, ogładę towarzyską, którą cechuje dowcip i poczucie humoru. Καλοὶ κἀγαθοί stanowią doborową kompanię na biesiadach w tym sensie, że przy piciu i zabawie nie tracą ani dobrych obyczajów czy manier, ani dowcipu i błyskotliwości umysłu: są to po prostu ludzie obyci towarzysko i kulturalni. Zażegnywanie ewentualnych sprzeczek za pomocą dowcipnych powiedzeń — λόγος ἀστεῖος, opowiadanie fraszek, dykteryjek jest owocem owej ἀστειότης — walorów towarzyskich i ogłady, która cechuje ludzi dobrze wychowanych. Sens społeczny jest tu niejako wtórny: ponieważ dobre formy towarzyskie są przestrzegane przede wszystkim wśród εὐγενεῖς i πλούσιοι, zatem καλοὶ κἀγαθοί jako ludzie kulturalni i dobrze wychowani, dowcipni i obyci towarzysko są przedstawicielami tych właśnie warstw posiadających.

Podobny sens ma, jak się zdaje, wyrażenie καλοὶ κἀγαθοί w *Lizystracie* (w. 1059), gdzie jest mowa o urządzeniu uczty, na którą jako gości zaprosi się obywateli z Karystos[51] — ἄνδρας καλοὺς κἀγαθούς. Takie określenie mężczyzn z Karystos, którzy znani byli skądinąd z donżuanerii, jak świadczy o tym wiersz 1181, może mieć odcień ironiczny lub żartobliwy, zwłaszcza że te słowa wypowiada chór kobiet. Kobietom chodzi o to, aby wśród gości znaleźli się mężczyźni posiadający nie tyle odpowiednią pozycję społeczną, ile odpowiednie obycie towarzyskie, jak umiejętność prowadzenia dowcipnej i ciętej rozmowy w lekkim tonie, nawiązania flirtu. Nie da się stwierdzić w sposób pewny, iż ten termin kryje tu jakiś aktualny dla roku 411 p.n.e., kiedy to wystawiano tę sztukę, sens polityczny — jak niegdyś przypuszczał O. Seel[52]. H. Wankel[53], który samo miejsce uważa za niejasne („eine dunkle Stelle"), skłania się jednak

---

[51] Karystos — miasto na Eubei sprzymierzone z Atenami. W czasie wystawienia *Lizystraty* sojusznicze oddziały żołnierzy z Karystos przebywały w Atenach.

[52] Patrz: Aristophanes, *Lysistrate*, Übersetzt von L. Seeger, bearbeitet von O. Seel, Stuttgart 1949, Anm. 68.

[53] Wankel, *o.c.* s. 41.

nego, godnego, jak zauważa G. E. M. De Ste. Croix[6], inwektywy starego oligarchy. Obraz καλοὶ κἀγαθοί, jaki kreśli w *Rycerzach* komediopisarz, jest mocno idealizowany[7], podczas gdy odnoszącego sukcesy demokratycznego polityka przedstawia poeta jako πονηρός[8], nisko urodzonego[9], niewykształconego[10] i niewychowanego[11]. W w. 186 odpowiadając na pytanie Demostenesa, czy pochodzi spośród καλοὶ κἀγαθοί, Kiełbaśnik stwierdza, że jest potomkiem πονηρῶν. Do swej πονηρία w znaczeniu społecznym odwołuje się Kiełbaśnik jeszcze kilka razy[12].

„Człowiek z rynku" (ἐξ ἀγορᾶς) ma również posmak społeczny. Ἀγοραῖοι (w. 218) — ludzie z rynku, wychowani na rynku[13], żyjący z rynku[14] — to zwykłe określenia nadawane przez καλοὶ κἀγαθοὶ ludziom z niższych warstw społecznych, tj. πονηροί. Warto przypomnieć, że καλοὶ κἀγαθοί i im podobni zwykli byli odwiedzać i spotykać się na Kolonos zwanym „wzgórzem rycerzy", gdy tymczasem prości Ateńczycy udawali się w tych samych celach na wzgórze targowe Κολωνὸς Ἀγοραῖος, zwane również „najemnym Kolonos", ponieważ gromadzili się tu najemni robotnicy[15].

Z trzech terminów określających człowieka, który jest πονηρός, pozostaje jeszcze do omówienia termin θρασύς — charakteryzujący osobnika bezczelnego, gburowatego, niewychowanego. Sam Kiełbaśnik wyznaje, że nie odebrał żadnego wykształcenia i wychowania: umie tylko czytać, i to nie najlepiej[16]. Wydaje się zresztą, że wyrażenie πονηρός, chociaż oznacza w tych kontekstach przede wszystkim przynależność społeczną i orientację polityczną, jest również pogardliwym określeniem w ustach arystokratów pewnej postawy społecznej, kultury osobistej, postępowania, stanowiących przeciwieństwo zachowań przyjmowanych za normę wśród καλοὶ κἀγαθοί.

Użycie tego terminu również i w innych miejscach sztuki wykazuje konotację społeczno-polityczną. Otóż zagrzewający Kiełbaśnika do walki z Paflagonem Demostenes powiada: wesprą cię ἱππῆς, tysiąc walecznych mężów, a spośród obywateli καλοὶ κἀγαθοί, zaś spośród widzów wszyscy zacni (ὅστις ἐστὶ δεξιός — w. 225).

A. W. Gomme[17] dostrzega tu w καλοὶ κἀγαθοί sens moralny; rycerze (którzy są również ἀγαθοί — dzielnymi mężami) wprowadzają już element arystokratyczny. Καλοὶ κἀγαθοί w tej sytuacji oznaczają „wszystkich szlachetnych obywateli" („all honest citizens"), nie zaś arystokratów, bo przecież rycerze nie są inną klasą społeczną, lecz

---

[6] De Ste. Croix, *o.c.* s. 318.

[7] Por. Aristophanes, *Equ.* 185, 227, 738.

[8] Aristophanes, *Equ.* 181, 186, 336; por. też 415.

[9] Aristophanes, *Equ.* 218: γεγωνῶς κακῶς.

[10] Aristophanes, *Equ.* 188, 191: ἀμαθής.

[11] Aristophanes, *Equ.* 192: οὐ χρηστὸς τοὺς τρόπους.

[12] Aristophanes, *Equ.* 336.

[13] Aristophanes, *Equ.* 293: ἐν ἀγορᾷ τεθραμμένοι; 636: ἐν ἀγορᾷ παιδευθέντες.

[14] Aristophanes, *Equ.* 1258: ἐν ἀγορᾷ βοσκόμενοι, albo nawet dosadniej: „wywodzący się spod bram miasta", por. 1245 n., 1388.

[15] Por. V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes. A Sociology of Old Attic Comedy*, Oxford 1952², s. 74. Odnośne świadectwa starożytne: Cratinus, fr. 263 (Kock), Pherecrates, fr. 134 (Kock) oraz *Scholia Graeca in Aristophanem*, Parisiis 1855, s. 233: Scholia in *Aves* 997.

[16] Aristophanes, *Equ.* 188: οὐδὲ μουσικὴν ἐπίσταμαι πλὴν γραμμάτων.

[17] Gomme, *o.c.* s. 66.

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

KONOTACJA TERMINU ΚΑΛΟΙ ΚΑΓΑΘΟΙ W KOMEDIACH ARYSTOFANESA

Napisał

ROMUALD TURASIEWICZ

Sens społeczno-polityczny terminu καλοὶ κἀγαθοί pojawia się dopiero w drugiej połowie V wieku p.n.e.[1] Nie jest rzeczą przypadku, że konotacja ta występuje i daje się stwierdzić w sposób bezsporny w dziełach literackich nasyconych w szczególnym stopniu treścią polityczną, a więc w utworach należących do starej, tj. politycznej komedii oraz w dziełach historycznych, zwłaszcza u Tukidydesa, opisujących współczesne zdarzenie dziejowe.

Szczególnie wiele przykładów użycia terminu w tym społeczno-politycznym znaczeniu dostarczają *Rycerze*. Chór tej sztuki składa się, jak wiadomo, z arystokratycznych νεανίσκοι (w. 731), którzy służyli w konnicy: ἱππῆς ἄνδρες ἀγαθοὶ χίλιοι[2], jak powiada komediopisarz. Warto zarazem przypomnieć, że ἱππῆς stanowili drugą klasę ludności według Solonowego podziału, tworząc przynajmniej znaczną część tych wyższych warstw społecznych, które się chętnie określały terminem καλοὶ κἀγαθοί. W pytaniu Demostenesa skierowanym do Kiełbaśnika, „czy pochodzisz z dobrej i zacnej rodziny?" (μῶν ἐκ καλῶν εἶ κἀγαθῶν;)[3], pobrzmiewa niewątpliwie sens społeczny[4]. Znaczenia społeczno-politycznego dowodzi kontekst, w którym się to wyrażenie pojawia; otóż w w. 180 Demostenes przepowiada Kiełbaśnikowi wielką przyszłość na arenie politycznej dlatego, że jest πονηρός[5] i że jest człowiekiem z rynku (ἐξ ἀγορᾶς) i odznacza się bezczelnością (θρασύς).

Wszystkie te trzy wyrażenia charakteryzują człowieka z najniższych warstw społecznych. Πονηροί są zwykle przeciwstawiani przez pisarzy politycznych — nie tylko Arystofanesa — ludziom określanym jako ἄριστοι, βέλτιστοι, γνώριμοι, χρηστοί, εὐδαίμονες, πλούσιοι, εὐγενεῖς czy καλοὶ κἀγαθοί. Kilkakrotnie w tej sztuce i w innych ta opozycja jest aż nadto widoczna. Kontrast χρηστοί — πονηροί ukazuje się w *Rycerzach* w. 1274—1275 i w *Żabach* w. 1454—1457, a opozycja καλοὶ κἀγαθοί — πονηροί pojawia się w *Rycerzach* w. 185—186 oraz w *Żabach* w. 718—733. Jest rzeczą zasługującą na uwagę, że Arystofanes używa w obydwóch komediach — a dzieli je około dwudziestoletni odstęp czasowy — tego samego języka politycz-

---

[1] Por. H. Wankel, KALOS KAI AGATHOS, Wuppertal 1961, s. 30 n., oraz G. E. M. De Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War*, London 1972, s. 317.

[2] Aristophanes, *Equ.* 225.

[3] Aristophanes, *Equ.* 185.

[4] Por. A. W. Gomme, *The Interpretation of* ΚΑΛΟΙ ΚΑΓΑΘΟΙ *in Thucydides IV, 40,2*, Classical Quarterly III (N.S.) 1953, s. 65 n.

[5] Por. również Wankel, *o.c.* s. 35: „πονηρός ist ein Gegenbegriff zu dem καλὸς κἀγαθός"

częścią arystokracji. Taka interpretacja nie wydaje się całkowicie słuszna. Przeciwnie, poeta czyni rozróżnienie między tymi dwiema nazwami — ἱππῆς i καλοὶ κἀγαθοί, i to właśnie w aspekcie społecznym. Jak trafnie zauważył V. Ehrenberg[18], nie wszyscy καλοὶ κἀγαθοί byli ἱππῆς, nie ma jednak wątpliwości, że wszyscy ἱππῆς w przekonaniu poety byli καλοὶ κἀγαθοί. Sens zaś moralny tkwi bezsprzecznie w wersie καὶ τῶν θεατῶν ὅστις ἐστὶ δεξιός, nie ma jednak potrzeby rozciągania go na ἱππῆς i καλοὶ κἀγαθοί[19]. Zresztą gdyby nawet przyjąć wyjaśnienie Gomme'a, należałoby tłumaczyć „wszystkich zacnych obywateli (καλοὶ κἀγαθοί)" i jeszcze raz „wszystkich zacnych widzów (δεξιοί)". Takie tłumaczenie byłoby nie tylko dość niezręczne, lecz wprost sugerowałoby, że widzowie to nie obywatele, lecz jakaś odrębna grupa społeczna. Czysto socjalny i polityczny sens wyczytuje też z tego urywka De Ste. Croix[20] stwierdzając: „in fact all the people who are being referred to in lines 225—28 are by definition those who are political opponents of Cleon, and of course Aristophanes feels able to take it for granted that καλοὶ κἀγαθοί are anti-Cleon. The real force of the expression here is therefore social and political, and any moral implications are purely consequential upon that". Warto tu jeszcze zwrócić uwagę na to, że Kiełbaśnik w tym agonie z Paflagonem wchodzi niejako w rolę καλὸς κἀγαθός. Chciałby świadczyć dobrodziejstwa (εὖ ποιεῖν) ludowi tak, jak to czynią inni καλοὶ κἀγαθοί (w. 735). Demos jednak oddala go od siebie podobnie jak wszystkich καλοὶ κἀγαθοί[21] i oddaje się w ręce lampiarzy, łaciarzy, szewców i garbarzy, którzy są po prostu — jak wypada uzupełnić na podstawie kontekstu[22] — πονηροί.

Zresztą dla uwidocznienia w pełni sensu καλοὶ κἀγαθοί warto tu przytoczyć cały ten urywek wypowiedzi Kiełbaśnika zwróconej do Ludu (Demosa)[23]:

> Jego w tej miłości rywal (ἀντεραστὴς τουτουί)
> Od dawnam zakochany w tobie i od dawna
> Pragnę cię uszczęśliwić — ja i tylu mężów
> καλοί τε κἀγαθοί. Ale on nam przeszkadza. Boś Ludku
> Całkiem niby ci chłopcy, do których się wielu
> Zaleca: nie chcesz patrzeć na καλούς τε κἀγαθούς
> A podobają ci się wszelkiego rodzaju
> Lampiarze i łaciarze, szewcy i garbarze.

I znowu Gomme[24] tłumaczy termin καλοὶ κἀγαθοί w sensie moralnym „good men and true", gubiąc w ten sposób całą ostrość dowcipu tego sformułowania. Arystofanesowi chodziło przecież o żartobliwe określenie Kiełbaśnika, polityka zabiega-

---

[18] Ehrenberg, *o.c.* s. 73.

[19] Nieco inaczej rzecz rozumie Wankel, *o.c.* s. 36: „Die καλοὶ κἀγαθοί werden hier soziologisch als Stand aufgefasst, zugleich aber werden durch die Attribute ἀγαθός und δεξιός in unmittelbaren Zusammenhang des Textes ihr menschlicher Wert und damit ihr berechtigter politischer Führungsanspruch angedeutet".

[20] De Ste. Croix, *o.c.* s. 374.

[21] Aristophanes, *Equ.* 738.

[22] Por. Wankel, *o.c.* s. 36.

[23] Aristophanes, *Equ.* 735 n. w przekł. S. Srebrnego.

[24] Gomme, *o.c.* s. 67.

do przyjęcia tu dla καλοὶ κἀγαθοί znaczenia „ludzie posiadający dobre wychowanie i towarzyską ogładę ('gute Erziehung und gesellschaftliche Gewandheit')" i powołuje się na przytoczone wersy *Os*[54], w których ów sens społeczno-towarzyski jest ewidentny.

I znowu wyraźną konotację polityczną terminu można stwierdzić w *Żabach*. Chór w parabazie (w. 686 n.) wyraża żądanie — a jest to moment rozkładu potęgi ateńskiej — aby przywództwo polityczne nie należało do ξένοι — obcych, i πονηροί, którzy teraz wszędzie wysuwają się na czoło, lecz do εὐγενεῖς i σώφρονες, δίκαιοι, καλοὶ κἀγαθοί i do ludzi wychowanych w palestrach, w tańcach i w muzyce (τραφέντες ἐν παλαίστραις καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ) (Przekł. A. Sandauera)[55]:

Tak i ludzi krwi przezacnej, znanych ze swej cnoty
Z roztropności i odwagi, ludzi sprawnych, składnych
Wykształconych na ćwiczeniach i tańcach gromadnych
Pomijamy, do najwyższych promując urzędów
Skartabelów, krew nikczemną (πονηροῖς ἐκ πονηρῶν) rudasów, przybłędów,
Których dawniej byśmy nawet i w braki nie wzięli
Obywać się bez najlepszych wśród obywateli.
Toż to obłęd!

Podobnie jak w *Rycerzach* (w. 185) ukazuje się tu kontrast (w. 718—733) πονηροί — καλοὶ κἀγαθοί, który każe umieszczać sens terminu w sferze znaczeniowej społeczno-politycznej. Opozycja ta jeszcze wyraźniej się uzewnętrznia w epilogu komedii, w którym zdumiony Ajschylos z wypowiedzi Dionizosa dowiaduje się, że „miasto nienawidzi χρηστοί i faworyzuje πονηροί", którzy je wiodą do nieuchronnej zguby. Oczywiście w przytoczonych wersach parabazy pojawia się też sens moralny (δίκαιοι), który jest niejako elementem towarzyszącym pozycji społecznej, wychowaniu i obyczajom ludzi określanych jako καλοὶ κἀγαθοί. Ten termin, podobnie zresztą jak w *Chmurach* czy *Osach*, stanowi też konotację dobrego wychowania w dawnym stylu, to jest gimnastyczno-muzycznego, pewnej postawy społecznej, osobistej kultury. Wersy te są właściwie dobrą konotacją tego, co rozumiano ówcześnie przez ten termin: pochodzenie społeczne (εὐγένεια), poczucie umiaru i przyzwoitości (σωφροσύνη), sprawiedliwość i uczciwość (δικαιοσύνη), wychowanie gimnastyczno-muzyczne (παλαίστρα, χορός, μουσική). Przeciwieństwo stanowią tu ξένοι, πυρρίαι — traccy niewolnicy, πονηροὶ ἐκ πονηρῶν (w. 730 n.), których się teraz używa z konieczności jak „złego pieniądza". Polityczne przywództwo powinno zdaniem poety wrócić do rąk tych, którzy są χρηστοὶ τοὺς τρόπους[56], ludźmi o wysokim poziomie moralnym, a więc innymi słowy do καλοὶ κἀγαθοί.

[54] Aristophanes, *Vesp.* 1256 i 1175.

[55] W oryginale (w. 719 n.) poeta podaje przykład dotyczący losów pieniądza: państwo obchodzi się z obywatelami, którzy są καλοὶ κἀγαθοί, jak z dobrymi starymi monetami. Z konieczności musi stary pieniądz wymieniać na nowy, który jest gorszy, gdyż został sporządzony z lichszego materiału.

[56] Aristophanes, *Ran.* 719 n. Podobny zwrot występował już w *Equ.* 191 n. Nieco za daleko idzie w swej interpretacji Wankel, *o.c.* s. 37: „Das ist nicht nur eine Aufforderung, die politische Verfassung zu ändern, sondern zugleich Aufruf zur Entscheidung für die moralisch Führenden".

struction of the motif and its function in the work is uncomparable with Lucian's and has to raise doubts as to whether or not this theme was really the model for the satirist from Samosata.

It seems that in looking for a literary model we have to find one whose basic schematizing element would be common with the motif of Panthea, and only then try to define the artistic invention of the author of *Essays in Portraiture*. In our opinion such a model is Hesiod, who in *Works and Days* presents the picture of the creation of Pandora. Before we go on to substantiate our standpoint, let us remember this picture (v. 59—82, ed. P. Mazon, 1928, Les Belles Lettres):

... πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε·
Ἥφαιστον δ'ἐκέλευσε περικλυτὸν ὅττι τάχιστα
γαῖαν ὕδει φύρειν, ἐν δ'ἀνθρώπου θέμεν αὐδὴν
καὶ σθένος, ἀθανάτῃς δὲ θεῇς εἰς ὦπα ἐίσκειν
παρθενικῆς καλὸν εἶδος ἐπήρατον· αὐτὰρ Ἀθήνην
ἔργα διδασκῆσαι, πολυδαίδαλον ἱστὸν ὑφαίνειν·
καὶ χάριν ἀμφιχέαι κεφαλῇ χρυσέην Ἀφροδίτην
καὶ πόθον ἀργαλέον καὶ γυιοκόρους μελεδώνας·
ἐν δὲ θέμεν κύνεόν τε νόον καὶ ἐπίκλοπον ἦθος
Ἑρμείην ἤνωγε, διάκτορον Ἀργεϊφόντην.
Ὣς ἔφαθ', οἱ δ'ἐπίθοντο Διὶ Κρονίωνι ἄνακτι·
αὐτίκα δ'ἐκ γαίης πλάσσε κλυτὸς Ἀμφιγυήεις
παρθένῳ αἰδοίῃ ἴκελον Κρονίδεω διὰ βουλάς·
ζῶσε δὲ καὶ κόσμησε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη·
ἀμφὶ δὲ οἱ Χάριτές τε θεαὶ καὶ πότνια Πειθὼ
ὅρμους χρυσείους ἔθεσαν χροΐ· ἀμφὶ δὲ τὴν γε
Ὧραι καλλίκομοι στέφον ἄνθεσι εἰαρινοῖσι.
πάντα δὲ οἱ χροῒ κόσμον ἐφήρμοσε Παλλὰς Ἀθήνη·
ἐν δ'ἄρα οἱ στήθεσσι διάκτορος Ἀργεϊφόντης
ψεύδεα θ'αἱμυλίους τε λόγους καὶ ἐπίκλοπον ἦθος
τεῦξε Διὸς βουλῇσι βαρυκτύπου· ἐν δ'ἄρα φωνὴν
θῆκε θεῶν κήρυξ, ὀνόμηνε δὲ τήνδε γυναῖκα
Πανδώρην, ὅτι πάντες Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες
δῶρον ἐδώρησαν, πῆμ' ἀνδράσιν ἀλφηστῆσιν.

One may notice during a preliminary analysis that Hesiod does not "dismember" Pandora. He commands the gods in a way to give parts of their own attributes to a woman formed by them — which he explains, anyway, when talking about the etymology of her name (v. 81). The schematizing element is then the same as Lucian's. Also Athena and Aphrodite, like in the Samosatenian's work, are the donors of the main attributes — elements from which the image of Pandora was formed. Also, what is significant is that the construction of this motif is very close to Lucian's, which is also supported by the fact that both artists consciously create a significant name of the heroine, which they both give only after presenting her beauty: Pandora-Panthea. They achieve in this way a uniformity and homogeneity of the structure

Dalszym argumentem przeciwko dopatrywaniu się treści moralnej w καλοὶ κἀγαθοί w w. 738 *Rycerzy* jest to, że ludziom określonym jako καλοὶ κἀγαθοί nie są przeciwstawieni np. πονηροί, lecz antytezę do καλοὶ κἀγαθοί tworzą sprzedawcy lamp, szewcy, garbarze, handlarze skór. Jest to zatem układ przeciwstawny, dotyczący warstw czy grup społecznych, a więc warstwy wyższej i średniej, reprezentowanej przez rzemieślników i kupców. Twierdzenie Gomme'a, że wspomniane zawody są tylko aluzją do profesji znanych polityków ateńskich: Kleona (garbarz) i Hyperbolosa (sprzedawca lamp), nie stanowią zaś określenia οἱ βάναυσοι — rzemieślników jako klasy, jest mało prawdopodobne, bo sztuka ma wyraźny charakter polityczny i nigdzie w komedii arystofanejskiej nie da się stwierdzić w sposób przekonywający sensu moralnego terminu καλοὶ κἀγαθοί, a wręcz, jak uważa R. A. Neil[36], nawet terminy moralne nabierają u Arystofanesa treści politycznej. Z drugiej strony wszelkie porównania, dzielenia, klasyfikacje muszą mieć wspólny punkt odniesienia — *principium divisionis*: zacni i sprzedawcy lamp czy szewcy nie tworzą kategorii opozycyjnej.

Bogatą treść semantyczną pojęcia καλοὶ κἀγαθοί odsłania komedia *Chmury*. Stary rolnik Strepsiades nazywa Sokratesa i jego uczniów — o których niewiele wiedział — terminem καλοὶ κἀγαθοί[37]. Syn jego, Fejdippides, który uważał ich za „bladych i bosych włóczęgów", określił ich jako πονηροί. Dla Strepsiadesa zajmowanie się subtelną abstrakcją (nazywa ich μεριμνοφροντισταί), a więc posiadanie odpowiedniego wykształcenia, przebywanie duchem w wyższych rejonach myśli — kojarzy się z καλοὶ κἀγαθοί[38]. Fejdippides, który sam uważał się za καλὸς κἀγαθός — i chyba inni podobnie o nim sądzili[39] — brał w swej krytycznej ocenie pod uwagę samą tylko formę i styl życia jako kwalifikację przynależności do tej grupy społecznej. Zbytkowny tryb życia, któremu on sam hołdował, spędzanie czasu w palestrze i na stadionach[40], w łaźniach, oliwiarniach, fryzjerniach, przesadna dbałość o ciało, pielęgnacja długich włosów[41], nieliczenie się z groszem, pański gest, zwłaszcza zaś „końska choroba" (νόσος ἱππική)[42], tj. utrzymywanie kosztownych koni wyścigowych, stanowiły normalny tryb życia przyjęty w kołach złotej młodzieży

---

[36] R. A. Neil, *The Knights of Aristophanes*, Cambridge 1909, Appendix II: „Political Use of Moral Terms", s. 202—209, oraz De Ste. Croix, *o.c.* s. 374, który sądzi, że „Aristophanes' καλοὶ κἀγαθοί have an unmistakably social and political character almost every time they are mentioned".

[37] Aristophanes, *Nub.* 797.

[38] Łączenie καλοὶ κἀγαθοί z μεριμνοφροντισταί, tj. mędrkami i filozofami, jest naturalnie paradoksem, na który mógł się zdobyć tylko człowiek tak ograniczony umysłowo jak Strepsiades. Por. tu też uwagi Wankela, *o.c.* s. 41.

[39] Aristophanes, *Nub.* 797.

[40] Wiadomo, że młodzi arystokraci wiele czasu spędzali w palestrze, gdzie ćwiczyli się w różnych dyscyplinach sportowych, także w tańcu i muzyce. Były to powszechnie przyjęte formy wychowania jeszcze w V wieku p.n.e., por. Aristophanes, *Ran.* 729. Gimnastyczne i muzyczne wychowanie, eksponujące zwłaszcza czynnik agonistyczny, uchodziło za niezbędny warunek przynależności do καλοὶ κἀγαθοί. Gimnazjon w lasku Akademosa było ulubionym miejscem ćwiczeń sportowych ateńskich arystokratów. Por. tu Aristophanes, *Nub.* 1005; Eupolis, fr. 32 (Kock).

[41] Noszenie długich włosów uchodziło za cechę arystokratyczną: Aristophanes, *Nub.* 14, 545, *Vesp.* 466, 1317, *Av.* 911, *Plut.* 572.

[42] Aristophanes, *Nub.* 243.

nenlernen, weil es sonst passieren kann, was Plato erlebt hat, daß die Zuhörer ihn verlassen hatten. Aber auch diesmal handelt es sich nicht um ein rätselhaftes Sprechen, d.h. ohne Antwort auf die gestellte Frage, sondern um die entsprechende Einführung und die Vorstellung des Inhalts des Vortrags, so wie das Aristoteles machte, mit dem Aristoxenos das Handeln Platons vergleicht.

Im Lichte der vorgelegten Erwägungen ist das Adverb αἰνιγματωδῶς als rätselhaft zu verstehen, weil die von Platon vorgeführte Ontologie von der allgemein bekannten Ideentheorie abwich, die in den veröffentlichen Dialogen dargelegt wurde, und die neue Vision alle überrascht hat. Der Inhalt des Vortrags war für die meisten so unverständlich und unklar, daß er den Zuhörern sehr rätselhaft schien.

Wenn man also die Frage nach der Authentizität der Dialoge von *Demodokos* und *Sisyphos* dahinstellt, muß festgestellt werden, daß die von Oświecimski analysierten Dialoge sich mit den Problemen der esoterischen Lehre nicht beschäftigen (übrigens bleiben auch die Dialoge, die die Ideentheorie behandeln, fern von der Metaphysik der Zahlen, die in Platons mündlichen Lehre ausgeführt wurde). Sie stehen aber, wie es Oświecimski richtig bemerkt hat, im Themabereich der frühen Dialoge bleiben, wo es hauptsächlich um die Definitionen der Begriffe geht, wobei sie nicht mit einem positiven Ergebnis in Form einer Definition enden. Es sind die sogenannten aporetischen Dialoge, typisch für die frühe Periode des Schaffens von Platon. Daher scheint es mir unmöglich, die Dialoge *Demodokos* und *Sisyphos* der esoterischen Lehre Platons zuzurechnen.

Toruń

die Platon an seinem Lebensabend vorgelegt hat[7], keinen Platz für die dialogische Form gibt, hier also durch den Vortrag ersetzt werden. Man muß ebenfalls hinzufügen, daß die dialektische Methode der frühen Dialoge sich zur Darstellung so ernster und sehr komplizierter Probleme nicht eignete.

Kommen wir aber zum Zeugnis von Simplikios, auf das sich Oświecimski beruft. An den beiden zitierten Stellen, wo das Adverb αἰνιγματωδῶς gebraucht wurde, wird Porphyrios erwähnt. Er hat auch Platons Gedanken αἰνιγματωδῶς ῥηθέντα, d.h. rätselhaft ausgedrückt und in der Form niedergeschrieben, wie sie von den Zeugen ausgesprochen wurden, dies genau ausgeführt (so ist das Verb διαρθροῦν zu verstehen) und im Kommentar zu *Philebos* übermittelt hat. Diese letzte Information hat aber Oświecimski außer acht gelassen, obwohl sie an dieser Stelle nicht ohne Bedeutung ist. Dieselbe Information findet sich auch im zweiten Zitat, aus dem wir ebenfalls erfahren, daß Porphyrios das erklärt, was rätselhaft und von Platon ganz unvorhergesehen in seinem Vortrag vermittelt wurde hat und daß eben der Ausdruck der αἰνιγματωδῶς ῥηθέντα inhaltlich ähnlich dem war, was Platon in *Philebos* geschrieben hat. Wenn wir die uns interessierende Passage bei Simplikios lesen, haben wir keine Zweifel, daß der zweite Satz eine Wiederholung des ersten ist; er ist zwar mehr entwickelt als der erste, die Information ist aber im Grunde genommen dieselbe. Deshalb verwundert uns sehr, daß Ross[8] im ersten Zitat αἰνιγματωδῶς durch „in the enigmatic style" wiedergibt, im zweiten dagegen durch „obscurely".

Um der Klarheit willen wollen wir hinzufügen, daß der spätplatonische *Philebos* sich von der aporetischen Dialogen, und damit auch von *Demodokos* und *Sisyphos* durch seine Form unterscheidet, weil Plato in *Philebos* seine Ansichten ohne Fragezeichen und Verschweigungen darlegt; diese Ansichten kommen der esoterischen Lehre nahe, was de Vogel[9] beweist.

Zusammenfassend muß man feststellen, daß Simplikios durch den Gebrauch des Wortes αἰνιγματωδῶς auf die Unverständlichkeit, Rätselhaftigkeit des Vortrags von Platon hinweist, aber nicht wegen der Undurchsichtigkeit des Vortrags, sondern wegen des schwierigen Themas, dessen Erklärung sich Porphyrios vorgenommen hat. Das benutzte Adverb kann sich auch nicht auf die Aporie der frühen Dialoge beziehen, weil in der Vorlesung über das höhste Gut, das Sein selbst, kein Platz für die Vermutungen war, wie das bei Darstellung der moralische Probleme geschehen konnte. Das bedeutet aber nicht, daß die esoterische Lehre keine methodologische Probleme mit sich bringt; es ist doch der Fall, wenn auch in einem anderen Aspekt als Oświecimski suggeriert. Eben im ersten Teil des zitierten Zeugnisses informiert uns Aristoxenos über die Kritik, die das Vorgehen von Platon bei seinem in Pireus gehaltenen Vortrag hervorgerufen hat. Aristoxenos meint, daß es besser ist, zuerst eine Einführung in den Vortrag zu geben, damit die Zuhörer den richtigen Weg ken-

---

[7] Wie Wilpert meint, *o.c.* S. 126, hielt Platon den Vortrag über das Gute etwa 6 Jahre vor seinem Tod.

[8] Ross, *o.c.* S. 120 f.

[9] C. J. de Vogel, *Probleme der späteren Philosophie Platons* in: *Das Problem der ungeschriebenen Lehre Platons* (vgl. Anm. 3), S. 57 f.

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

DAS VERHÄLTNIS DER PSEUDOPLATONISCHEN DIALOGE „DEMODOKOS" UND „SISYPHOS" ZUR ESOTERISCHEN LEHRE PLATONS

Von

WITOLD WRÓBLEWSKI

Die Forscher beschäftigen sich mit dem Problem der ungeschriebenen Lehre von Platon seit geraumer Zeit, aber ein besonderes Interesse für diese Lehre fällt auf die letzten Jahrzehnte[1]. Viele Fragen bleiben jedoch immer noch ohne Antwort. Deshalb ist es verständlich, daß jede kleinste Vermutung, es gäbe mehr antike Zeugnisse, die sich auf die ungeschriebene Lehre Platons beziehen, großes Interesse hervorruft. Diesem Problem ist ebenfalls der Beitrag von S. Oświecimski, *The Enigmatic Character of Some of Plato's Apocrypha* (Eos LXVI 1978, S. 31–40) gewidmet. Der Verfasser befaßt sich mit zwei Dialogen, über die allgemein die Meinung herrscht, sie seien nicht von Platon geschrieben worden.

Am Anfang seiner Überlegungen stellt Oświecimski fest, daß diese Dialoge nicht zur Veröffentlichung als literarische Werke bestimmt waren, sondern indirekt oder direkt „with the lectures called esoteric" verbunden waren. Weiter erfahren wir, daß sie enigmatisch genannt wurden, weil sie für sich selbst ein Rätsel sind, so wie man jedes Problem, das gelöst werden muß, ein Rätsel nennen kann. In diesem Falle werden diese Dialoge für enigmatisch gehalten, weil sie die Fragen, die am Anfang der Dialoge gestellt werden, unbeantwortet lassen und die Lösung des Problems dem Leser überlassen (S. 32). Einen solchen Charakter haben eben die zwei erwähnten Dialoge, was sich aus deren gründlichen Analyse ergibt (S. 32–36). So kommt der Verfasser zu dem Schluß, daß die Dialoge *Demodokos* und *Sisyphos* in ihrer Konstruktion den Dialogen *Euthydemos* und *Menon* ähnlich sind, d.h. den Dialogen, die ohne Zweifel von Platon verfaßt wurden. Denn auch die letztgenannten Dialoge lassen die Fragen über das Wesen der Frömmigkeit und der Arete ohne Antwort. Der Verfasser meint, daß alle diese Dialoge ein didaktisches Ziel haben und „testing element of esoteric lectures in Plato's Academy" enthalten, worauf nicht nur ihre traditionelle Verbindung zu Platon hinweist, sondern darüber hinaus auch die zwei Merkmale: 1. die Anonymität der Gesprächspartner und 2. der Erzähler ist nicht nur

---

[1] Das steht im Zusammenhang mit der Veröffentlichung des recht umstrittenen Werkes von J. H. Krämer, *Arete bei Platon und Aristoteles*, Heidelberg 1959. Die Erscheinung dieser Arbeit bildet jedoch einen Wendepunkt in den Forschungen über die esoterische Lehre Platons. Eine ebenso große Bedeutung hat ebenfalls die Arbeit von K. Gaiser, *Platons ungeschriebene Lehre*, Stuttgart 1968², wo zum erstenmal die Zeugnisse zusammengetragen wurden, die die ungeschriebene Lehre betreffen: „Testimonia Platonica" (S. 443–557).

anonym, sondern er beteiligt sich an der Diskussion überhaupt nicht (S. 37). Weiter beruft sich Oświecimski auf das Zeugnis von Simplikios (Gaiser, *o.c.*, „Test. Plat.", Nr. 23B): ἀρχὰς γὰρ καὶ τῶν αἰσθητῶν τὸ ἕν καὶ τήν ἀόριστόν φασι δυάδα λέγειν τὸν Πλάτωνα, τὴν δὲ ἀόριστον δυάδα καὶ ἐν τοῖς νοητοῖς τιθεὶς ἄπειρον εἶναι ἔλεγε, καὶ τὸ μέγα δὲ καὶ τὸ μικρὸν ἀρχὰς τιθεὶς ἄπειρον εἶναι ἔλεγεν ἐν τοῖς ΠΕΡΙ ΤΑΓΑΘΟΥ λόγοις, οἷς Ἀριστοτέλης καὶ Ἡρακλείδης καὶ Ἑστιαῖος καὶ ἄλλοι τοῦ Πλάτωνος ἑταῖροι παραγενόμενοι ἀνεγράψαντὸ τὰ ῥηθέντα αἰνιγματωδῶς, ὡς ἐρρήθη, Πορφύριος δὲ διαρθροῦν αὐτὰ ἐπαγγελλόμενος τάδε περὶ αὐτῶν γέγραψειν ἐν τῷ Φιλήβῳ.

... ταῦτα ὁ Πορφύριος εἶπεν αὐτῇ σχεδὸν τῇ λέξει, διαρθροῦν ἐπαγγειλάμενος τὰ ἐν τῇ ΠΕΡΙ ΤΑΓΑΘΟΥ συνουσίᾳ αἰνιγματωδῶς ῥηθέντα, καὶ ἴσως, ὅτι σύμφωνα ἐκεῖνα ἦν τοῖς ἐν Φιλήβῳ γεγραμμένοις.

Bei Oświecimski endet allerdings der erste Teil des Zitats mit den Worten ὡς ἐρρήθη und im zweiten Teil wurden die Worte ὅτι σύμφωνα auspunktiert. Nach der Meinung des Verfassers bezieht sich das Adverb αἰνιγματωδῶς nicht auf den Inhalt des Vortrages von Platon, der dem Problem des Guten gewidmet ist, sondern auf die Art und Weise, in der der Inhalt den Zuhörern vermittelt wird, aber nicht im Sinne« „not clearly", „not precisely" or „dimly" but literally „enigmatically", i.e. as an enigma, otherwise as a problem to be solved by the listeners themselves, as we have just seen in the enigmatic apocrypha» (S. 39).

Zu der Überzeugung, daß es nicht um den Inhalt geht, sondern eben um ein rätselhaftes Sprechen, führen Oświecimski zwei Umstände:

1. Der eben zitierte Text läßt nicht annehmen, daß Simplikios, der Platon verehrte, diesen wegen der Unklarheit beim Ausdrücken seiner Gedanken tadelte.
2. Simplikios wäre nicht in Übereinstimmung mit sich selbst, wenn er nur den alten Philosophen den Vorwurf machen würde, sich unklar auszudrücken (S. 39—40).

Oświecimski will die zwei besprochenen Apocryphen mit dem Vortrag über das Gute verbinden und behauptet, daß im Vortrag verschiedene Probleme enthalten sein konnten, da das Thema sehr universal war (S. 40). Die letzte Behauptung läßt besonders viele Bedenken aufkommen und deswegen werden wir der esoterischen Lehre etwas mehr Aufmerksamkeit schenken. Angesichts der Überlegungen des Verfassers entsteht also die Frage, ob die esoterische Lehre Platons sich um neue Testimonien, nämlich um zwei pseudoplatonische Dialoge bereichert hat. Bevor wir diese Fragen aufklären, müssen wir die Bedeutung der esoterischen Lehre und vor allem den Inhalt des Begriffs „esoterische Lehre" erläutern, mit dessen Hilfe Oświecimski ganz willkürlich die literarische Form der Dialoge von Platon bezeichnet. Wir wissen aber, daß die Bezeichnung „esoterische" oder „ungeschriebene Lehre" sich nicht auf die Form, sondern nur auf den Inhalt bezieht, auf die modifizierte Ideentheorie, die Metaphysik der Zahlen. K. Gaiser[2], einer der besten Kenner dieser Problematik behauptet beim Vergleich des in den Dialogen dargestellten literarischen Schaffens von Platon mit dessen Tätigkeit in der Akademie, daß der Unterschied darin liegt, daß „die esoterische Behandlung stärker systematisch und

---

[2] Gaiser, *o.c.* S. 8.

of the image. A similarity of function which Hesiod set out for this motif is also noticeable. It joins organically with the main theme line of the work — it substantiates the transition to the presentation of the history of human misfortunes. It is therefore a compact motif, and its dynamic character is emphasized by Zeus's straightforward wish to give Pandora those features which will deceive Epimetheus and cause misfortunes for all people. With the appearance of this woman the fiction situation changes, human happiness turns into a series of sufferings.

These parallels cannot seem incidental, in our opinion the dependance is obvious. Equally, it cannot be weakened by the different places both motifs occupy in the definite world of the presented work, that is, its individualizing element. The physical characteristics of Pandora's beauty contrast with her character, as opposed to the harmonious beauty of Panthea's body and soul. The requirements of encomium as a literary kind are different from those of the dydactic epos. Lucian writes about this very clearly, when he stresses the principle of *prepon* obligatory in praises, which makes the author consistantly praise people of course if they are worthy of such praise (c. 18). The author placed this statement in the praise entitled *Essays in Portraiture Defended*, which most likely came into being shortly after the discussed encomium *Essays in Portraiture*. It was to accomplish two purposes: one practical — to supplement the previous praise of Panthea, and another one, theoretical — to justify the author's views on the encomium as a literary kind. The theoretical arguments, although courtly and jesting in nature, deserve a particular attention (c. 18): "... the charge to which I must answer is that in making my sketch of you I likened you in beauty to Cnidian Aphrodite ... and Hera and Athena. That seemed to you extravagant and presumptuous. I shall adress myself precisely to that point. It is an ancient saying, however, that poets and painters are not to be held accountable; still less, I think, eulogists, even if they fare humbly afoot like me, instead of being borne on the wings of song. For praise is an unshackled thing, and has no limit, whether upper or lower, prescribed for it". In this passage two features are characteristic: calling upon the artistic presentation of Aphrodite, Hera and Athena as the main mosaic material of the theme, pointing out the right of freedom, licentia poetica, obligatory in poetry as well as in prose.

Hesiod also — as we have shown — constructed his poetic image of Pandora basing himself mainly on the general images of Aphrodite and Athena. In a similar way he also spoke out about his right to creative freedom and inspiration (*Th.* 30—35). This artistic consciousness of the author of *Theogonia* was perfectly depicted by Lucian in a chronologically earlier prolalia *Conversation with Hesiodus*[10]. Attacked by Lykinos, Hesiod decidedly defends *licentia poetica* (c. 5); "... you thus deprive us of the greatest good that we possess, I have on my mind creative freedom and liberty ..." At the end of the conversation Lykinos (Lucian's literary name) states (c. 9): "... maybe it is proper to accept that which you say, but some kind of divine inspiration commanded you to write poetry ..." Ridiculing Hesiod's education, the author of the *prolalia* nevertheless accepts the poet's right to inspiration.

---

[10] Sinko, *Literatura grecka*, p. 386.

„οὐδὲν μέγα · καὶ γὰρ κάνθαρος καὶ φαλάγγιον τοῦτ' ἂν πράξειεν" (D. L. VI 44). Μίθρου δὲ τοῦ διοικητοῦ τοῦ Λυσιμάχου παρεστῶτος καὶ εἰπόντος, „ἔοικας σὺ μὴ μόνον θεοὺς ἀγνοεῖν ἀλλὰ καὶ βασιλέας", „πῶς" εἶπεν (sc. Θεόδωρος), „ἀγνοῶ, ὅπου γε καὶ θεοῖς σὲ ἐχθρὸν εἶναι νομίζω;" (D. L. II 102). Λυσίου τοῦ φαρμακοπώλου πυθομένου εἰ θεοὺς νομίζει, „πῶς δέ", εἶπεν (sc. Διογένης), „οὐ νομίζω, ὅπου καὶ σὲ θεοῖς ἐχθρὸν ὑπολαμβάνω;" οἱ δὲ Θεόδωρον εἰπεῖν τοῦτο (D. L. VI 42).

In der ersten Anekdote unterhält sich Theodoros mit Lysimachos und Diogenes mit Perdikkas. In der zweiten spricht Theodoros mit Mithras, dem Schatzmeister von Lysimachos[6] und Diogenes mit einem Apotheker namens Lysias. Daher ist es offensichtlich, dass man beide Anekdoten zuvor Theodoros und erst nachher anderen Philosophen zugeschrieben hat, gehören sie doch der Anekdotenreihe an, die mit der Gesandtschaft Theodoros zum Herrscher von Thrakien Lysimachos, der Leibwächter bei Alexander dem Grossen gewesen war, verbunden sind[7]. Es wurde zudem nachgewiesen, dass es aus chronologischen Gründen unmöglich ist, dass Diogenes sich mit Perdikkas, dem Regenten des Staates nach Alexanders Tod, treffen konnte, weil er zu Macht erst nach dem Tode von Diogenes gelangte[8].

Es besteht nun die Frage, warum man die Anekdoten über Theodoros auf Diogenes übertragen hat. Vermutlich ermöglichte das im ersten Fall der Übermut und παρρησία von Theodoros, die charakteristisch für die kynischen Philosophen waren, welche ähnlich wie die Kyrenaiker ihre innere Freiheit unerbittlich verteidigten und scharf auf jede Probe deren Beschränkung reagiert haben[9].

---

[6] Mithras war ein Anhänger der epikureischen Schule. Siehe W. Capelle, RE XV 2 (1932) s.v. *Mithres*, Sp. 2156 f.

[7] Wir kennen nicht die Umstände der Gesandtschaft des Theodoros im Namen Ptolemaios' I. sowie die Zeit, in der sie stattgefunden hat. Zwar meint E. Olshausen, *Prosopographie der hellenistischen Königsgesandten*, I, Louvain 1974, S. 28 (Studia Hellenistica, 19), dass die Gesandtschaft des Theodoros sich zwischen dem Jahr 305 (das Jahr, in dem Lysimachos den Königstitel angenommen hat) und 283 (das Todesjahr von Ptolemaios I.) ereignete. K.v. Fritz, RE V A 2 (1934) s.v. *Theodoros*, Sp. 1826, hat jedoch zutreffend bemerkt, dass die Benennung Lysimachos als König in der anekdotischen Tradition kein Beweis dafür ist, dass die Gesandtschaft von Theodoros wirklich erst nach der Annahme des Königstitels von Lysimachos stattgefunden hat. Auch H. Dörrie, KP V (1975) s.v. *Theodoros*, Sp. 691, ist der Ansicht, dass sich die Zeit der Gesandtschaft nicht genau bestimmen lässt.

[8] Packmohr, *a.O.* S. 25; v. Fritz, *Quellenuntersuchungen* ..., S. 28 f., 51.

[9] Siehe Packmohr, *a.O.* S. 96, der meinte, dass Diogenes solche Aussagen zugeschrieben wurden, die αὐτάρκεια, ἐλευθερία u. παρρησία verkündeten. Gewisse Analogien zwischen der kyrenaischen und kynischen Philosophie erklärt die Familienähnlichkeit beider Schulen, die das sokratische Ideal der inneren Freiheit und Selbstgenügsamkeit lehrten, nach diesem aber auf verschiedenen Wegen strebten. Diese Ansicht vertraten u.a. Zeller, *a.O.* S. 372 f., H. Maier, *Sokrates. Sein Werk und seine geschichtliche Stellung*, Tübingen 1913, S. 323–327, 583–585; E. Antoniadis, *Aristipp und die Kyrenaiker*, Diss. Göttingen 1916, S. 118–127; Ph. Merlan, *Minor Socratic*, Jour. Hist. Philos. X 1972, S. 151 f. Die These von der Familienähnlichkeit beider Schulen lehnte z.B. Dudley, *a.O.* S. 104, vgl. S. 1–15, ab; er behauptete, dass der Kynismus niemals eine sokratische Schule war, und das von Diogenes Laert. angegebene Sukzessionssystem in der kyrenaischen Schule verdächtig ist. Er betrachtete die Ähnlichkeiten als Resultat der inneren Evolution beider Schulen (Theodoros sollte ein Beispiel der Verbindung zwischen dem Kynismus und Hedonismus sein). Das Problem der Entstehung der kynischen und kyrenaischen Schule wird in meinem Artikel *Theodoros ὁ Ἄθεος* ..., S. 72 f., Anm. 63 besprochen werden. Indem G. A. Gerhard die Tradition vom Dio-

in höherem Maße wissenschaftlich-exakt war". In der sogenannten esoterischen Lehre, deren synthetische Darstellung J. Wippern[3] gegeben hat, unterscheiden wir zwei Prinzipien: das begrenzend-formend, das Eine und das materiale Gegenprinzip, die unbestimmte Zweiheit. Im Vortrag über das Gute schafft Platon eine neue überraschende Vision der Wirklichkeit, die wir in seinem früheren Schaffen nicht antreffen. Darüber daß die Zuhörer vom Inhalt völlig überrascht waren, gibt uns Aristoxenos Auskunft (Gaiser, *o.c.*, „Test. Plat.", Nr. 7): καθάπερ 'Αριστοτέλης ἀεὶ διηγεῖτο τοὺς πλείστους τῶν ἀκουσάντων παρὰ Πλάτωνος τὴν ΠΕΡΙ ΤΑΓΑΘΟΥ ἀκρόασιν παθεῖν, προσιέναι μὲν γάρ ἕκαστον ὑπολαμβάνοντας λήψεσθαί τι τῶν νομιζομένων τούτων ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν, οἷον πλοῦτον, ὑγίειαν, ἰσχύν, τὸ ὅλον εὐδαιμονίαν τινὰ θαυμαστήν ὅτε δὲ φανείησαν οἱ λόγοι περὶ μαθημάτων καὶ ἀριθμῶν καὶ γεωμετρίας καὶ ἀστρολογίας καί, τὸ πέρας, ὅτι <τ>ἀγαθόν ἐστιν ἕν, παντελῶς οἶμαι παράδοξόν τι ἐφαίνετο αὐτοῖς· εἶθ 'οἱ μὲν ὑποκατεφρόνουν τοῦ πράγματος, οἱ δὲ κατεμέμφοντο.

Das Fragment wird dem Traktat von Aristoteles *de bono* zugerechnet[4] und es illustriert gut genug den Inhalt der esoterischen Vortrage. Eben aus dem zitierten Testimonium erfahren wir, daß Platon den Leuten nicht über irdische Güter, sondern über das Gute in mathematischen Kategorien begriffen, d.h. über die Zahlen, Geometrie und Astronomie erzählte. Die Zuhörer sind enttäuscht, denn die erörterten Probleme sind ja nicht leicht für sie zu verstehen. Leider haben sich keine Schriften der von Simplikios genannten Autoren erhalten, die den Vortrag Platons niedergeschrieben haben, mit Ausnahme einiger Fragmente des Traktats von Aristoteles, dessen Rekonstruktion P. Wilpert[5] unternommen hat. Die Worte von Simplikios ὡς ἐρρήθη weisen darauf hin, daß Platons Vortrag wörtlich wiedergegeben wurde und man annehmen kann, daß sich diese Texttreue sowohl auf den Inhalt als auch die Form bezieht. Anderseits zweifeln die Forscher, ob dieser in Anlehnung an Platon geschriebene Traktat von Aristoteles die Form des Dialogs hat[6]. Die Behauptung von Oświecimski, die esoterische Lehre Platons sei in den Dialogen dargestellt, ist also nicht ganz korrekt.

Die zitierten Testimonia zeigen, daß es in der sogenannten esoterischen Lehre

---

[3] J. Wippern, „Einleitung", S. XVI, in: *Das Problem der ungeschriebenen Lehre Platon s* hrsg. von J. Wippern, Darmstadt 1972.

[4] *The Works of Aristotle*, ed. D. Ross, vol. XII: *Select Fragments*, Oxford 1952. Gleichzeitig wird der Text von Aristoxenos zu den Zeugnissen gezählt, die sich auf die esoterische Lehre Platons beziehen. Vgl. Gaiser, *o.c.*, „Test. Plat.", Nr. 7.

[5] P. Wilpert, *Zwei aristotelische Frühschriften über die Ideenlehre*, Regensburg 1949, Kap. II: Περὶ τἀγαθοῦ, S. 121–221. Die Fragmente des Dialogs *de bono* finden wir in dem Buch von D. Ross (Vgl. Anm. 4.) und in: *Aristotelis Fragmenta*, coll. V. Rose, Lipsiae 1886, Fr. 27–31.

[6] Diese Behauptung vertreten: P. Moraux, *A la recherche de l'Aristote perdu. Le Dialogue „Sur la Justice"*, Louvain 1957, S. 31; D. Ross, *o.c.* S. XI; E. Heitz, *Die verlorenen Schriften des Aristoteles*, Leipzig 1885, S. 217 ff., beruft sich gerade auf die analysierten Worte τὰ ῥηθέντα αἰνιγματωδῶς, ὡς ἐρρήθη und stellt fest, daß diese jeden Gedanken an dialogische Form des Traktats *de bono* ausschließen und fügt hinzu: „gerade wie sie auch den Beweis zu enthalten scheinen, daß die Vorträge Platons einfach aufgezeichnet waren, ohne aber daß die ausgesprochenen Ansichten weder erläutert noch widerlegt wurden".

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

CONTRIBUTIONS À LA LECTURE DE QUELQUES NATURALISTES ANCIENS

Par

JOANNA SACHSE

Les anciens géographes, les naturalistes et les historiens qui aimaient quelquefois enrichir leur oeuvre d'informations géographiques ou zoologiques nous ont transmis beaucoup de renseignements qui semblent erronés du point de vue de la science moderne. On suppose souvent que la tendance à rendre plus pittoresques, plus intéressantes les descriptions des pays lointains dictait aux auteurs anciens ces détails qui devaient émerveiller le lecteur par leur étrangeté[1]. Quelquefois pourtant on peut découvrir la source de ces fausses informations dans un malentendu linguistique ou dans l'interprétation défectueuse du phénomène présenté.

Nous pouvons considérer comme fantastiques les informations fournies par les anciens et concernant les animaux qui auraient des jambes sans jarrets. Cette particularité aurait comme suite l'impossibilité de se relever si la bête tombait par terre. Les témoignages des anciens ne sont pas compatibles:

1. César (*B. Gall.* VI 27)[2], Pline (*Nat. hist.* VIII 39) et Soline (20,6 ss.) attribuent cette infirmité aux élans et ajoutent que cette particularité rendait la chasse facile aux aborigènes. Les chasseurs entaillaient les arbres contre lesquels les animaux avaient l'habitude de s'appuyer: lorsqu'ils y revenaient pour se frotter, l'arbre tombait sous leur poids et les animaux perdaient leur équilibre. Ne pouvant pas se remettre sur les jambes raides ils devenaient une proie facile des hommes.

2. Suivant Aristote (*Hist. anim.* 498 a; *De incessu anim.* 709 a) quelques auteurs (déterminés par Aristote comme „τινές", c'est à dire „certains") soutenaient que c'étaient les éléphants qui ne pouvaient pas plier les genoux. Aristote est d'opinion contraire dans les passages cités, il confirme pourtant cette information dans *De part. anim.* 659 a. Un autre naturaliste ancien, Élien, rapporte que les éléphants dorment debout ne pouvant ni se coucher ni se relever (*De nat. anim.* IV 31). Pourtant nous ne trouvons dans ces deux auteurs aucune mention des méthodes de chasse citées plus haut.

3. Agatharchides au contraire dans le *Périple de la Mer Erythrée* (V 53—55, resumé de Photius), Diodore (III 27) et Strabon (XVI 4,10) analysant les méthodes

---

[1] Cf. F. Lasserre, *Ethnographie*, dans: *Lexikon der alten Welt*, Zürich-Stuttgart 1965, p. 889 (Hellenistische Zeit).

[2] Ce chapitre entre dans la description de la Forêt Hercynienne et constitue un supplément postérieur (cf. C. J. Caesaris *Commentarii de bello Gallico*, Fr. Kraner, W. D. Dittenberger, H. Meusel, t. II, Berlin 1961, p. 528). Autrement F. Beckmann, *Geographie und Ethnographie in Caesars Bellum Gallicum*, Dortmund 1930, p. 158 ss.

Rede ist. Es geht hier doch um den bekannten τόπος, den man bei vielen heidnischen sowie christlichen Schriftstellern findet, und die Bräuche der Hyrkaner, die die Körper der Toten den Hunden zum Auffressen zuwarfen, wurden besonders oft angeführt[23]. Eine gewisse Analogie der Fragmente zeugt also nicht von einer gegenseitigen Abhängigkeit sowie von der Übertragung der Anekdote von einem Philosophen auf den anderen.

Die Erwägungen über die Anekdoten, die entweder Theodoros oder Diogenes zugeschrieben werden, kann man damit abschliessen, dass die übermütige Antwort auf die Bedrohung mit der Todesstrafe, die ausweichende Antwort auf den Vorwurf der Gottesleugnung und die Aussage, die von der Gleichgültigkeit auf das Schicksal des Körpers nach dem Tode eines Menschen zeugt, einer Anekdotenreihe angehören, die mit dem Aufenthalt Theodoros auf dem Hofe von Lysimachos verbunden sind. Erst später wurden die zwei ersten Anekdoten auf Diogenes übertragen. Im dritten Fall haben wir dagegen mit zwei voneinander unabhängigen Traditionen zu tun, die die wirklichen Ansichten von Theodoros und Diogenes über die Bestattungszeremonien übermitteln.

Wrocław

---

[23] Siehe z.B. Cic. *Tusc. disp.* I 45, 108; Sil. Ital. *Pun.* XIII 471 ff.; D. L. IX 84; Luc. *De luctu* 21; S. E. *Pyrrh. hyp.* III 226 ff.; Porph. *De abst.* IV 21; Eus. *PE* I 4,7; Theodor. *Gr. affect. cur.* IX 35 f.; Hier. *Adv. Iovin.* II 7. Diese drei Kirchenväter sind abhängig von Porphyrios. Die Zitate stellen zusammen: J. Kirchmann, *De funeribus Romanorum*, Frankfurt a.M. 1672⁴, S. 445–453 (appendix c.2), und Aeg. Menagius, *In Diogenem Laertium observationes et emendationes*, Amsterdam 1692, S. 255 f. (ad VI 79).

auf den anderen übertragen wurde. Beide Philosophen haben ganz einfach ähnliche Anschauungen über die Bestattungszeremonien gehabt, und deshalb sind ihre Aussagen auch ähnlich. Bekanntlich haben die Kyniker den Totenkult kritisiert und sie behaupteten, dass es unwesentlich ist, was mit dem Körper des Menschen nach seinem Tode geschieht[13]. Ihr Standpunkt war allerdings nichts Neues, denn schon im 5.Jh.v.u.Z. kommen gleiche Ansichten vor. Sokrates z.B. war es gleichgültig, wie er begraben wird (Pl. *Phaed.* 115 C), und in den Tragödien von Euripides findet man Aussagen über die gefühllose Behandlung der Leichen (Fr. 176 Nauck²)[14]. Zur Entstehung eines solchen Verhaltens trugen vor allem die Sophisten, wie auch Hekataios, Herodot sowie Hellanikos bei, indem sie νόμιμα βαρβαρικά sammelten, um die Relativität der geltenden Bräuche und der moralischen Grundsätze zu zeigen. Sie führten auch verschiedene Arten von Bestattungszeremonien an[15]. Die Worte, die Demonax (2.Jh.u.Z.) vor seinem Tode gesprochen hat, zeugen davon, dass die Kyniker aus der Kaiserzeit der Lehre der älteren Kyniker treu geblieben sind (Luc. *Vit. Dem.* 66)[16]. Die Ansichten der kynischen Schule übernahmen später die Stoiker, die mit Vorliebe die Bestattungsbräuche anderer Völker vorbrachten, um dadurch zu beweisen, dass die Bräuche, die in Griechenland herrschen, nicht allgemein gültig sind. Sie äusserten sich manchmal provozierend, dass das Essen der Körper von Verstorbenen nichts Schlimmes wäre. Darin zeichnete sich besonders Chrysippos aus, auf den sich u.a. Cicero in *Tusc. disp.* I 45,108 (*Permulta alia colligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus; sed ita taetra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio*) und Sext. Emp. *Pyrrh. hypot.* III 248 berufen[17]. Die Kritik der Bestattungszeremonien unternahmen ferner Theodoros von Kyrene (s. Anm. 11) und Bion von Borysthenes, der ein Schüler sowohl der Kyniker wie auch von Theodoros war. Diskutabel ist jedoch die Vermutung von O. Hense[18], dass Teles p. 31,1 sqq. Bions Diatribe Περὶ ταφῆς benutzte, und deshalb fügte J. F. Kindstrand diesen Abschnitt nicht in seine Ausgabe der Fragmente von Bion ein[19].

Eine gewisse Schwierigkeit kann die Interpretation der Anekdoten bereiten, die in den Werken von Plutarch und Stobaios enthalten sind. Bevor sie besprochen werden, wird zuerst der Text der beiden Fragmente angeführt: Ἀλλὰ εἰς σταυρὸν

---

[13] Siehe K. Praechter, *Zur kynischen Polemik gegen die Bräuche bei Totenbestattung und Totenklage*, Philologus LVII 1898, S. 504—507.

[14] Siehe F. Dümmler, *Akademika. Beiträge zur Literaturgeschichte der sokratischen Schulen*, Giessen 1889, S. 258 Anm. O.

[15] W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart 1942², S. 138 u. 252. Vgl. W. Aly, *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*, Philologus Supplbd. XXI 3, 1929, S. 118—120.

[16] Ὀλίγον δὲ πρὸ τῆς τελευτῆς ἐρομένου τινός, „Περὶ ταφῆς τὶ κελεύεις;" „Μὴ πολυπραγμονεῖτε", ἔφη, „ἡ γὰρ ὀδμή με θάψει". φανομένου δὲ ἐκείνου, „Τί οὖν; οὐκ αἰσχρὸν ὀρνέοις καὶ κυσὶ βορὰν προτεθῆναι τηλικούτου ἀνδρὸς σῶμα;" „Καὶ μὴν οὐδὲν ἄτοπον", ἔφη, „τοῦτο, εἰ μέλλω καὶ ἀποθανὼν ζῴοις τισὶ χρήσιμος ἔσεσθαι". (Luc. *Vit. Dem.* 66).

[17] Weitere Zitate in SVF III 747 ff. Siehe E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, III 1,4. Aufl. hrsg. v. E. Wellmann, Leipzig 1909, S. 288 f.

[18] O. Hense, *Teletis reliquiae*, Tübingen 1909², S. CII ff. Diese Ansicht übernahm Praechter, *a.O.* S. 504.

[19] Kindstrand, *a.O.* S. 288. Siehe Bion F 69—71 Kindstrand (mit dem Kommentar S. 283 ff.)

de chasse aux éléphants en Lybie décrivent le même stratagème dont nous venons de parler par rapport aux élans. Ces mêmes auteurs citent encore une autre méthode qui consistait à blesser les pieds de l'animal, ce qui lui rendait la fuite impossible. On se servait aussi d'un arc géant tendu par l'effort commun de quelques chasseurs. Diodore ne connaît pas ce dernier détail.

4. Nous avons omis encore une source, le texte de Pline où il décrit la chasse aux éléphants en Afrique. Il ne connaît que deux méthodes: la blessure aux pieds et l'arc géant (VIII 26). C'est en parlant des élans qu'il cite le stratagème consistant à profiter de la particularité anatomique des animaux aux jambes raides (VIII 39).

Après avoir présenté les sources nous voudrions formuler des questions suivantes: 1. La méthode consistant à entailler les arbres qui en conséquence amène l'animal à perdre son équilibre paraît-t-elle vraisemblable? 2. Les auteurs qui décrivent cette chasse aux élans suivent-ils l'exemple de leurs prédécesseurs racontant la chasse aux éléphants ou bien ces derniers ont-ils emprunté ces détails à César?

Nous croyons que la méthode d'entailler les arbres pourrait être vraisemblable en cas de la chasse aux élans[3]. Bien que l'opinion concernant les jambes sans jarrets soit erronée on peut pourtant découvrir dans cette relation confuse un brin de vérité, un écho des observations enregistrant un fait véridique. On est tenté de chercher l'explication de ce problème dans le caractère du milieu naturel où résident les élans. Ils préfèrent les terrains marécageux où ils se sentent plus à l'aise que les autres animaux[4]. Grâce aux sabots fourchus qu'ils peuvent écarter les élans ont la possibilité de moduler le poids de leur corps et ce fait leur permet de se déplacer dans les lieux inaccessibles aux autres espèces et aussi aux hommes[5]. Ils ont leurs propres sentiers parmi les marécages — le fait que les chasseurs savent bien exploiter[6]. Les textes antiques suggèrent la découverte de ces pistes par les aborigènes. Comme on ne peut pas prendre au sérieux l'information concernant les jambes sans jarrets il faut se poser la question pourquoi les élans une fois tombés ne peuvent plus se remettre sur les jambes. On pourrait conjecturer peut être que la nature du sol en soit la cause. Il est en effet impossible de se relever si dans un marais on quitte le sentier plus dur, resistant au poids du corps. C'était sans doute le cas lorsque se frottant contre les arbres entaillés les élans les reversaient en perdant eux même l'équilibre, ils tombaient dans le marais qui ne constituait plus ce terrain ferme où l'on aurait pu trouver un appui pour les jambes. La théorie des jambes sans jarrets provenait donc de la fausse assertion qui résultait du fait observé par quelque chasseur que les élans une fois tombés ne pouvaient plus se dresser sur les jambes. Ce n'était point la nature

---

[3] Le problème de la chronologie (le texte d'Agatharchides qui constitue la plus ancienne source conservée attribue cette méthode aux chasseurs d'éléphants) nous fait supposer que Jules César ou l'anonyme qui a commenté son oeuvre devaient se servir (de façon directe ou indirecte) d'un texte provenant au plus tard du milieu du IIème siècle avant J.-C. Beckmann est d'opinion contraire (*o. c.* p. 160, note 3). Il croit que les détails concernant la chasse aux éléphants aient été répétés dans la description de la chasse à l'élan.

[4] Cf. R. Dzięciołowski, Z. Pielowski, *Łoś* (L'élan), Warszawa 1975, p. 60, 132.

[5] *O.c.* p. 28, 60, 63. W. Serafiński, E. Wielgus-Serafińska, *Ssaki* (Les mammifères), Warszawa 1976, p. 21 ss.

[6] Dzięciołowski, Pielowski, *o.c.* p. 191.

Im zweiten Fall waren wahrscheinlich andere Ursachen entscheidend. In dieser Anekdote verteidigt sich Diogenes gegen den Vorwurf der Gottesleugnung. Man kann diese Anekdote mit zwei anderen verbinden, die man entweder Diogenes oder Diagoras von Melos zuschreibt. In der ersten stellt Diogenes die Existenz der Vorsehung in Frage (D.L. VI 59), und in der zweiten wirft er die Statue des Herakles ins Feuer, um sich darauf ein Essen zu kochen (*Theos. Tub.* 70 p. 184 Erbse). Wir haben also eine Gruppe von drei Anekdoten, die von Diogenes als einen Gottesleugner zeugen und ihn neben die zwei bekanntesten Atheisten der antiken Welt — neben Diagoras von Melos und Theodoros von Kyrene stellen. Als ich einst die mit Diagoras und Diogenes verbundenen Anekdoten analysierte, bemühte ich mich zu beweisen, dass sie Diogenes die hedonisierenden Kyniker, bzw. die Feinde der Kyniker in der hellenistischen Epoche oder auch erst im 1/2 Jh.u.Z. zugeschrieben haben[10]. Dasselbe kann man wahrscheinlich über die mit Theodoros und Diogenes verbundene Anekdote sagen.

Einige Schriftsteller geben an, dass Lysimachos erzürnt durch das übermütige Verhalten von Theodoros ihm mit der Kreuzigung gedroht haben sollte, worauf Theodoros antwortete, dass es ihm gleichgültig ist, ob er über oder unter der Erde verwesen wird[11]. Wir kennen auch Aussagen von Diogenes, aus denen hervorgeht, dass es für ihn völlig unwichtig war, was mit seinem Körper nach dem Tode geschehen wird[12]. Daher kann man nicht annehmen, dass die Anekdote von einem Philosophen

---

genes analysierte (*Zur Legende vom Kyniker Diogenes*, ARW XV 1912, S. 388—408; vgl. *Phoinix von Kolophon*, Leipzig-Berlin 1909, S. 40 ff.) wies er treffend auf die Existenz neben dem ursprünglichen strengen Kynismus auch des späteren hedonistischen Kynismus hin, der sich seit dem 3rüh.Jv.u.Z der kyrenaischen Schule näherte. Über den hedonistischen Kynismus s. zudem v. Fritz, *Quellenuntersuch.* ..., S. 42—45, u. F. Ueberweg-K. Praechter, *Die Philosophie des Altertums*, Berlin 1926[12], S. 433 f., 132* (hier ältere Bibliographie). Anders stellt die Entwicklung des Kynismus J. F. Kindstrand dar (*Bion of Borysthenes. A Collection of the Fragments with Introduction and Commentary*, Uppsala 1976, S. 64—67 [Studia Graeca Upsaliensia, 11]). Die Behauptung Gerhards *Zur Legende* ..., 391, dass die kynische παρρησία allmählich auf Aristippos und Theodoros in der Zeit der Angleichung beider Schulen übertragen wurde, ist allerdings irreführend. Wie oben bewiesen wurde, ist die παρρησία ein gemeinsames Erbe dieser beiden sokratischen Schulen.

[10] Winiarczyk, *Diagoras*... S. 181 ff.

[11] Cic. *Tusc. disp.* 1 43, 102: „Cr' (sc. Theodoro) cum Lysimachus rex crucem minaretur, 'Istis, quaeso', inquit, 'ista horribilia minitare purpuratis tuis: Theodori quidem nihil interest, humine an sublime putescat' "; Val. Max. VI 2, ext. 3; Sen. *De tranqu. an.* 14,3; Plut. *An vitios. ad infel. suff.* 3 p. 499 D. Die gleiche Anekdote wurde später auf Anaxarchos und Alexander den Grossen bezogen: Stob. *Flor.* III 7,29 p. 316 f. Hense; *Gnom. Vindob.* 40 = *Gnom. Vat.* 64. Siehe F. Lortzing, *Zur Wiener Apophthegmatensammlung*, Philologus XLIII 1884, S. 235 f. Siehe die zutreffende Bemerkung von U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Hellenistische Dichtung*, I, Berlin 1924, S. 61 Anm. 2: „Da er (sc. Theodoros) als Gesandter bei dem Könige war, brauchte er dessen Drohungen nicht allzuernst zu nehmen, so dass die berühmten Apophthegmen nur für seine rückhaltlose Zunge zeugen".

[12] Cic. *Tusc. disp.* I 43, 104; „Diogenes ... proici se iussit inhumatum. Tum amici: 'Volucribusne et feris?' 'Minime vero', inquit, 'sed bacillum propter me, quo abigam, ponitote', 'Qui poteris?' illi, 'non enim senties'. 'Quid igitur mihi ferarum laniatus oberit nihil sentienti?'; Ps.-Diog. *Epist.* 25 p. 241 Hercher — Der Schluss dieses Briefs ist nach H. Schafstaedt (*De Diogenis epistulis*, Diss. Göttingen 1892, S. 15 Anm. 1) von dem oben angeführten Fragment Ciceros abhängig; Ael. *VH* VIII 14; D. L. VI 79; Stob. *Flor.* IV 55,11 p. 1119 Hense = Arsen. *Viol.* p. 210 Walz.

Termin καλὸς κἀγαθός pojawia się jeszcze raz w agonie dwóch wielkich tragików, Ajschylosa z Eurypidesem — tym razem jako określenie ληκύθιον, flakonika na olejki lub oliwę[57]. Pełniący obowiązki sędziego w tym agonie Dionizos radzi Eurypidesowi, aby odkupił od Ajschylosa za obola takie ληκύθιον, które jest rzeczywiście καλὸν καὶ ἀγαθόν, co Ehrenberg[58] tłumaczy „a true aristocratic among its kind". Niewątpliwie flaszeczka na oliwę, która towarzyszyła na miejsce ćwiczeń — palestrę młodym ludziom pochodzącym ze szlacheckich i bogatych rodzin, została tu przez poetę *per analogiam* do swych właścicieli nazwana szlachetną.

W przeważającej liczbie przytoczonych przykładów καλοὶ κἀγαθοί wyrażają konotację społeczno-polityczną. Zestawienie w. 738—440 *Rycerzy* i w. 718—720 *Żab* dowodzi w sposób niezbity, że poeta odróżniał dwie odrębne, a nawet przeciwstawne, grupy społeczne, podobnie jak je wyraźnie rozgraniczał arystokratyczny autor *Ustroju politycznego Aten*. Każdą z tych grup opisuje całym szeregiem terminów, które znajdują również pełne zastosowanie do każdego z członków jednej lub drugiej warstwy. Καλὸς κἀγαθός stanowi w sensie społecznym odpowiednik czy równoważnik znaczeniowy terminu χρηστός, a jest niewątpliwie rzeczą charakterystyczną, że obydwu wyrażeń używa się jako *oppositum* w stosunku do πονηρός — po prostu jak Cycerońskie *boni et improbi*. W różnych kontekstach raz jedno, raz drugie wyrażenie wydaje się stosowniejsze dzięki temu, że lepiej oddaje zamierzoną subtelność czy odcień znaczeniowy. Nie ulega wszakże wątpliwości, że w wypadku, gdy Arystofanes mówi o καλοὶ κἀγαθοί[59], odwołuje się zwykle do grupy ludzi odpowiadających dość dokładnie tym, których i on sam, i inni współcześni określali terminami χρηστοί, εὐγενεῖς, πλούσιοι, ἐπιεκεῖς, εὐπαίδευτοι γνώριμοι, itp. Albowiem — jak zauważa A. W. H. Adkins[60] — „the phrase καλοὶ κἀγαθοί implies wealth, property and culture".

Kraków

QUID καλῶν κἀγαθῶν NOTIO APUD ARISTOPHANEM SIGNIFICAVERIT

Summarium

Καλῶν κἀγαθῶν notionem in opere Thucydideo nec non in comoediis Aristophanicis primum obvenire sensu, qui ad rem publicam et discrimina socialia inter cives intercedentia pertineat, haud est ignotum. Omnibus Aristophanicis locis, quibus vocabula illa usurpantur, plane perlustratis et pervestigatis, optimates, nobiles, divites, homines eruditos, lautos et urbanos, bonis moribus praeditos his vocibus significari, fit manifestum. Id quidem addendum est in comoediis Aristophanicis notione ea sensum moralem, qui insequenti, i.e. quarto a. Ch. n. saeculo proprius erat et peculiaris numquam, exprimi.

---

[57] Aristophanes, *Ran.* 1236 n. Doczepiany przez Ajschylosa refren ληκύθιον ἀπώλεσεν (zgubił flakonik) do wierszy Eurypidesa ma na celu ośmieszenie schematycznej budowy wierszy Eurypidesa, zwłaszcza jego prologów.

[58] Ehrenberg, *o.c.* s. 98.

[59] Por. De Ste. Croix, *o.c.* s. 375.

[60] A. W. H. Adkins, *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*, Oxford 1960, s. 351.

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

THEODOROS ὁ ἄΘΕΟΣ UND DIOGENES VON SINOPE

Von

MAREK WINIARCZYK

Vor einigen Jahren interpretierte ich die mit Diagoras von Melos und Diogenes von Sinope verbundenen Anekdoten[1]. Ich erwähnte damals, dass es drei Anekdoten gibt, die sich entweder auf Theodoros von Kyrene[2] oder Diogenes beziehen. A. Packmohr und K.v. Fritz besprachen nur zwei von ihnen[3], man kann jedoch ihre Analyse ergänzen und zum Teil korrigieren.

In einer Anekdote antworten die Philosophen herausfordend auf die Bedrohung mit der Todesstrafe[4] und in der, die Packmohr und v. Fritz nicht untersucht haben, antworten sie ausweichend auf den Vorwurf, dass sie nicht an die Götter glauben[5]. Eine Fassung von jeder Anekdote wird nun angeführt:

„Theodorus Lysimacho mortem minitanti ‘magnum vero’, inquit, ‘effecisti, si cantharidis vim consecutus es’ " (Cic. *Tusc. disp.* V 40, 117) Περδίκκου ἀπειλήσαντος, εἰ μὴ ἔλθοι πρὸς αὐτόν, ἀποκτενεῖν, ἔφη (sc. Διογένης),

[1] M. Winiarczyk, *Diagoras von Melos und Diogenes von Sinope*, Eos LXIV 1976, S. 177–184.

[2] Die umfangreichsten Bearbeitungen über Theodoros: K. v. Fritz, RE V A 2 (1934) s.v. *Theodoros 32*, Sp. 1825–1831, und A. Krokiewicz, *Etyka Demokryta i hedonizm Arystypa*, Warszawa 1960, S. 195–206. Siehe auch: K. Joël, *Geschichte der antiken Philosophie*, I, Tübingen 1921, S. 948–951; E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, II 1[5], Leipzig 1922, S. 340 f., 375–379; Th. Gomperz, *Griechische Denker*, II[4], Berlin–Leipzig 1925, S. 190–192, 547 f.; H. Gomperz, *Die Lebensauffassung der griechischen Philosophen und das Ideal der inneren Freiheit*, Jena 1927[3], S. 162–165; D. R. Dudley, *A History of Cynicism*, London 1937, S. 104–106. Der Verfasser dieses Artikels bereitet eine Monographie über Theodoros vor (*Theodoros* ὁ ἄθεος, Philologus CXXV 1981, S. 64-94) und die Ausgabe der Testimonien für die Bibliotheca Teubneriana.

[3] A. Packmohr, *De Diogenis Sinopensis apophthegmatis quaestiones selectae*, Diss. Münster 1913, S. 23–26; K. v. Fritz, *Quellenuntersuchungen zu Leben und Philosophie des Diogenes von Sinope*, Philologus Supplbd. XVIII 2 1926, S. 50–52.

[4] Theodoros: Cic. *Tusc. disp.* V 40, 117; Val. Max. VI 2, ext. 3; Stob. *Flor.* III 2, 32 p. 185 Hense = Arsen. *Viol.* p. 296 Walz = *Gnom. Paris.* 330; *Gnom. Vat.* 352. Diogenes: D. L. VI 44; Ps.-Diog. *Epist.* 45 p. 256 Hercher. In den *Gnomica Basil.* p. 181 Frobenius (= *Scriptores aliquot gnomici*, Basileae 1521, p. 181) tritt statt Lysimachos Antigonos auf und die Anekdote wurde in die Aussagen des Isokrates eingefügt. An die Aussage von Theodoros knüpft Hieron. *Adv. Ruf.* III 42 (= PL XXIII, Sp. 488 C): „Nec magnopere glorieris, si facias, quod scorpiones possunt facere et cantharides" an.

[5] Theodoros: D. L. II 102; Arsen. *Viol.* p. 298 Walz. Diogenes: Arrian. *Epict. diatr.* III 22, 91. Beiden Philosophen schreibt D. L. VI 42 zu. Es ist vielleicht eine witzige Anspielung auf Aristoph., *Equ.* 32–34:

ΔΗΜ. ἐτεὸν ἡγεῖ γὰρ θεούς;
ΝΙΚ. ἔγωγε. ΔΗΜ. ποίῳ χρώμενος τεκμηρίῳ;
ΝΙΚ. ὁτιὴ θεοῖσιν ἐχθρός εἰμ'. οὐκ εἰκότως;

In such a way then Lucian's referring to *licentia poetica* in the encomium *Essays in Portraiture Defended* is a clear reminder of the previous remarks, included in the prolalia, the main source of which was Hesiod and his programmatic appealing to inspiration. It is understandable that Lucian could not mention the name of Hesiod in the praise of Panthea since associating Pandora with Panthea would be easy for those listeners acquainted with archaic Greek literature, and the praise could then easily turn into insult. Summing up the above arguments we can again ascertain the dependence of the motif of Panthea on the Hesiodic literary model.

One more question arises here. What was the degree of this dependence? We should then point out the artistic innovation of the Samosatenian in forming this motif. He wanted to be an innovator and as he writes "to avoid set ruts ... to clear new paths", though he knew that "it is not an easy matter to clear new paths and abandoning the set ones" (*Praise of Demosthenes* c. 23). He admittedly followed the rhetoric tradition and separated the praise of beauty from the praise of character, he also took from Hesiod the schematic element of the theme and did not "dismember" a person, like Homer did when comparing a person with gods. Lucian also used Hesiod's idea and created out of Panthea's own name a significant name. Lucian extended this idea. However, he gave it a form of a riddle, the solution of which motivated a change of narrator and the subject of praise. In other words it motivated the transition to the presentation of the virtues of Panthea's character. The dynamic motif of Hesiod acquired dramatic characteristics, which was the consequence of encomium, as being built in the form of a dialogue. Maybe for this reason, as opposed to the contemporary reader, Lucian did not see in this any innovation. As his own innovation he mentioned the comparison of a mortal woman to "the works of illustrious artists, from stone, bronze, or ivory created", and not to the goddesses themselves, since he thought their real images to be unreachable for human imitation. Ancient poets referred to images of gods inherent in the general consciousness, but he referred to specific presentations. That is also why the author adds a separate introduction to the motif of Panthea built from actual facts (*Essays in Portraiture* c. 3). In that introduction Polystratus-listener (recipient) exhibits the necessary knowledge of masterpieces of sculpture. We have to agree then with the opinion of contemporary scholars that the most general characteristics of Lucian's writing ability is building poetic images on the basis of a really existing literary model (N.B. a frequent phenomenon in those times[11]). At the same time we have to supplement this statement with the comment that in creating a theme he would begin from concrete model, or models existing in reality, and referring in this way to the artistic sensitivity of the recipient he created a harmonious whole. Therefore the scheme of the creation of the motif would be the following: the stimulus flowing out of reality (a chance meeting with Panthea), a literary model (Hesiod), concrete models or extraliterary models (artistic presentations of sculptors and painters) and only then the formation

---

[11] F. G. Allison, *Lucian Satirist and Artist*, London, p. 41 ff.; Sinko, *Literatura grecka*, p. 383; E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, Bd. I, Leipzig-Berlin 1915, p. 351 ff.; G. M. A. Grube, *The Greek and Roman Critics*, London 1965, p. 325.

toric praise[15]. He put into the mouth of the enemy Antipater words of the highest esteem for the virtues of Demosthenes. He followed then the literary tradition probably initiated by Aeschylus in the *Persians*, who praised the Athenians' bravery through the mouths of the Persians defeated by them. Because of the lack of a real model he creates a fiction of an actually existing model, that can be the "Macedonian records of the royal house" (c. 26), which he decided to rewrite "without introducing any changes" (c. 27). In this way he created a new full of harmony praise. It is worthy of mentioning here that the author repeats the scheme for building the motif (the smallest constructional element of the work), while building a whole encomium.

Then the similarity of the method in organizing the presented world can serve as one more additional argument supporting the authenticity of the *Praise of Demosthenes*. It can also determine a chronological indicator of a certain kind, since it suggests that this work originated at more or less the same time that *Essays in Portraiture* and *Essays in Portraiture Defended* did. Thus, the introduction, at the beginning of the *Praise of Demosthenes*, of considerations about inspiration, and poetic freedom constitutes (besides the similarity of the work's construction itself) one more element, common to the encomia mentioned here. It has to be noted though that the problems of authenticity and chronology of Lucian's works, presented here, tsill require many investigations along the lines outlined above.

Kraków

---

[15] *Praise of Demosthenes*, c. 23, cf. also G. Fraustadt, *Encomiorum in litteris Graecis usque da Romanam aetatem historia*, Lipsiae 1909, p. 42 ff., cf. also Lausberg, *o.c.* p. 132 § 244 ff.

i przemoc wobec słabej, bezbronnej kobiety *quid ego de muliercula Scantia ... dicam*?[17]. Ciążące na Milonie oskarżenie stara się zaś obrońca pomniejszyć sugerując nierówność sił w owej ulicznej potyczce. Milon w danym momencie znajdował się w otoczeniu nielicznej tylko służby, i to głównie niewiast: *ancillarum greges*[18]; *ac delicato ancillarum puerorumque comitatu*[19], Klodiusz natomiast dowodził zgrają łotrów i zabijaków.

Podważanie wartości zeznań czy powagi samych świadków strony przeciwnej stanowiło często skuteczną metodę obrony. Inspiratorem oskarżenia Flakkusa był sam Pompejusz, sprawa zaś dotyczyła zdzierstw i nie była zupełnie czysta. Toteż świadkowie w tym procesie, zdaniem Cycerona, to niepoważne młokosy — *adulescentuli*[20] zmuszeni do tendencyjnych zeznań. Mówca byłby nawet skłonny mniej surowo oceniać ich zarzuty z uwagi na wiek, gdyby nie dostrzegalna już deprawacja i zła wola młodych ludzi. Zeznania ich cechuje stronniczość i jawna złośliwość *convertit aculeum testimoni sui*[21]; *aculeo iam emisso ac dicto testimonio*[22]. Cycero w wystąpieniu tym miotał na świadków oskarżenia obelgi, posługując się mocnymi i obrazowymi sformułowaniami: *cuius lingua quasi flabello seditionis illa tum est egentium contio ventilata*[23].

Nie mogą uchodzić za dowody liczące się w sądzie informacje, które Cycero nazywa pogardliwie *rumusculi*[24], zwłaszcza gdy pochodzą one z ust ludzi nie cieszących się sympatią i zaufaniem mówcy. Spotkania towarzyskie, które poświęcone są głównie oplotkowywaniu innych, określa Cycero w mowie *Pro Balbo* z niechęcią i dezaprobatą — *circuli*. Szkody wyrządzone tam ludziom przez plotkarzy: *in circulis vellicant*[25], bywają bardzo dotkliwe.

Z wyraźną, lecz subtelną kpiną traktuje obrońca jednego ze świadków oskarżenia w procesie Celiusza: *sin autem est rivolus arcessitus et ductus ab ipso capite accusationis vestrae*[26]. Porównanie jest dość wykwintne z uwagi na senatorską godność owego człowieka.

Świadkiem oskarżenia w procesie Sestiusza był P. Watyniusz. Rozprawie z nim poświęcił Cycero osobne przemówienie, które tchnie nienawiścią i nie ukrywaną pogardą. Poniżał przeciwnika używając najdosadniejszych obelg i obraźliwych epitetów. Nawet pochwały pochodzące z ust Watyniusza są uważane przez ich adresatów za ujmę, za plamę na honorze: *Sed cum T. Annium tanto opere laudes et clarissimo non nullam laudatione tua labeculam adspergas*[27]. Mówca sygnalizuje zarazem lek-

---

[17] *Mil.* 75.
[18] *Mil.* 55.
[19] *Mil.* 28.
[20] *Flacc.* 51.
[21] *Flacc.* 86.
[22] *Flacc.* 41.
[23] *Flacc.* 54.
[24] *Cluent.* 105.
[25] *Balb.* 57.
[26] *Cael.* 19.
[27] *Vatin.* 41.

καθηλώσεις ἢ σκόλοπι πήξεις; Καὶ τί Θεοδώρῳ μέλει, πότερον ὑπὲρ γῆς ἢ ὑπὸ γῆς σήπεται; Σκυθῶν εὐδαίμονες ταφαὶ αὗται· Ὑρκανῶν δὲ κύνες, Βακτριανῶν δὲ ὄρνιθες νεκροὺς ἐσθίουσι κατὰ νόμους, ὅταν μακαρίου τέλους τυγχάνωσιν (Plut. *An vitios. ad inf. suff.* 3 p. 499 D). Ἔλεγε ὁ Διογένης, ὅτι ἂν μὲν κύνες αὐτὸν σπαράξωσιν, Ὑρκανία ἔσται ἡ ταφή, ἂν δὲ γῦπες, † ἀπτέον· ἂν δὲ μηδεὶς προσέλθῃ, ὁ χρόνος καλλίω τὴν ταφὴν διὰ τῶν πολυτελεστάτων, ἡλίου καὶ ὄμβρου (Stob. *Flor.* IV 55,11 p. 1119 Hense)[20].

K.v. Fritz behauptet[21], dass diese Anekdote sich ursprünglich auf Diogenes bezog und „ist bloss in der untergeordneten Kompilation solcher Geschichten in dem Plutarchkapitel auf Theodoros übertragen". Er berücksichtigte allerdings nicht, dass der erste Satz Ἀλλὰ εἰς σταυρὸν καθηλώσεις ἢ σκόλοπι πήξεις deutlich an die Bedrohung von Lysimachos anknüpft, was dafür spricht, dass es sich hier um Worte handelt, die Theodoros während der Gesandtschaft auf dem Hofe von Lysimachos geäussert hat[22]. Daher muss man die Ansicht von v. Fritz ablehnen und zwei von sich unabhängige Traditionen annehmen. Es ist nicht verwunderlich, dass in beiden Aussagen von verschiedenen Bestattungsbräuchen bei den barbarischen Völkern die

---

[20] Der Text ist verdorben und O. Hense stellte crux vor ἀπτέον. Seit langer Zeit bemüht man sich diese Stelle verschiedenartig zu verbessern. A. Meinekes Konjektur (Joannes Stobaeus, *Florilegium*, IV, Leipzig 1857, S. LXXXIII) von Packmohr, *a.O.* S. 23 angenommen, lautet: ἂν δὲ γῦπες ἅπτωνται, Βακτριανή. K. v. Fritz, *a.O.* S. 51 Anm. 121, lehnte sie ab und schlug vor diese Stelle folgenderweise zu lesen: ἂν μὲν κύνες μὲ σπαράξωσιν, Ὑρκανῶν μοι ἔσται ἡ ταφή, ἂν δὲ γῦπες Βακτρίων, weil er meinte, „dass in ἀπτέον eine Spur der richtigen Endung erhalten st''. Diese Annahme beruht jedoch auf keinen festen Grundlagen, denn v. Fritz vermutet, die Völkernamen müssen im Gen. Plur. wie bei Plutarch stehen; Ὑρκανία erfasst er als ein Substantiv und nicht als ein Adjektiv. Zudem erörtert er nicht alle sich aufdrängenden Probleme (z.B. wie die Form ἀπτέον überhaupt entstand und wie die Form ἀπτέωνται, die in einem anderen Kodex erhalten ist). Es ist auch nicht genau bekannt, um welches Volk es sich hier handelt. Meineke, Packmohr und v. Fritz meinten, dass es hier um Baktrianer geht, weil alle drei den Text von Plutarch (Βακτριανῶν δὲ ὄρνιθες νεκροὺς ἐσθίουσι beachtet haben. Meineke berücksichtigte auch die Lesart Κασπιανή. Es sind aber noch drei andere Völker bekannt, die die Körper der Verstorbenen den Geiern zum Auffressen zuwarfen — die Bakkaier (Ael. *NA* X 22; die Lesart Βακκαίων nahm der im 17. Jh. lebende S. Bochart an), die Iberer (Sil. Ital. *Pun.* III 340 ff., XIII 471 ff.) und die Inder (S. E. *Pyrrh. hyp.* III 227: Ὑρκανοὶ δὲ κυσὶν αὐτοὺς ἐκτιθέναι βοράν, Ἰνδῶν δὲ ἔνιοι γυψίν. Auf dieses dritte Testimonium stützten sich F. G. A. Mullach, *Fragmenta Philosophorum Graecorum*, II, Paris 1867, S. 306, u. Praechter, *a.O.* S. 507, und schrieben Ἰνδική. In dieser Situation ist es besser, auf die Konjekturen zu verzichten, denn keine lässt sich unwiderleglich beweisen. Der Standpunkt von Hense ist der überzeugendste.

[21] v. Fritz, *a.O.* S.51 f.

[22] Es ist verwunderlich, dass G. Giannantoni in seiner Ausgabe der Testimonien von Theodoros nur den Mittelsatz eingefügt und ihn dadurch aus einem wichtigen Kontext herausgenommen hat (*I Cirenaici*, Firenze 1958, S. 461 — T VIII A 16). Es ist zu erwähnen, dass G. N. Bernardakis gerade mit diesem Satz den Text von Plutarch, *De exilio* 16 p. 606 B (Leipzig 1891) zu ergänzen versuchte. Diese Konjektur nahmen später W. Sieveking in seiner Ausgabe *De exilio* (Leipzig 1929), Giannantoni (VIII A 17) sowie E. Mannebach, *Aristippi et Cyrenaicorum Fragmenta*, Leiden-Köln 1961, S. 59 (T 257) an. Man könnte zwar eine zweite Antwort Theodoros auf die Worte von Lysimachos erwarten, aber wir wissen erstens nicht, ob sie sich tatsächlich bei Plutarch befand, und zweitens haben wir keine Gewissheit, wie sie lautete. Daher ist es richtiger, den überlieferten Text von Plutarch anzunehmen, ohne ihn zu ergänzen.

parsimonious Homer was with the gods, and with what propriety he doled out his comparisons. He says that in eyes and head he was like to Zeus, in waist to Ares, and in chest to Poseidon, dismembering the man for the sake of comparing him with all those gods". Relying on these words, contemporary scholars have accepted the Homeric motif as the literary model of Lucian's motif[8]. It seems, however, that the statement quoted above can only attest to: 1. his cleverness as a praiser, 2. his excellent knowledge of past literature, 3. his artistic invention.

The flattery of the Samosatenian has double aim: it allows him to praise the ancestry and wisdom of Panthea. Homer was her countryman and at the same time her favourite author which the flatterer further underlined stating that the heroine of his praise knows all the works of the old master by heart (*Pro imag.* c. 24): "... if I had actually compared you, as much as you will, with the very goddesses themselves, I should not have been doing it on my own responsibility and should not have been the first to open this road. No, there have been many good poets ahead of me, and above all your fellow-citizen Homer, whom I shall now call up to plead for me".

His knowledge of past literature was excellent, like that of his readers, who overwhelmed by the past splendour of Greece spent a lot of time on intensive reading and imitating the old masters[9]. Therefore Lucian openly admits that it was not he who created the theme. But, at the some time he does not state that Homer was his model. Moreover, he first notes that this theme was taken up by "many good poets", and he himself, for the reasons mentioned above, has selected Homer. Although the old rhapsodist was dealing with the praise of male beauty, the means of creating an ideally beautiful mosaic was discovered by him (*The Iliad* II 477—479)

... μετὰ δὲ κρείων Ἀγαμέμνων,
ὄμματα καὶ κεφαλὴν ἴκελος Διὶ τερπικεραύνῳ,
Ἄρεϊ δὲ ζώνην, στέρνον δὲ Ποσειδάωνι.

Lucian realized this of course, but then he would not have been the product of his epoch if he had not wanted to show off his artistic invention. At first, with considerable care he critically evaluated the scheme of the Homeric theme. He reproached him for "dismembering a man to compare with other gods". Next, he did the opposite: the artistic presentation, or the images of the gods he divided into parts and matched them to the real image of a beautiful woman. Having detected this basic difference we have to add that also the relation of the Homeric theme to the central elements of the presented world is different. The motif remains beyond the relationships constitutive of the subject. It is simply a loose, static motif. Hence the con-

---

[8] Sinko, *Literatura grecka*, p. 383: "this is the same method which Homer used..." (cf. footnote 77).

[9] This mass phenomenon had not only positive but also negative aspects. They were presented in a caricaturistic way by Lucian, for example in dialogues: *Teacher of Orators*, *Scholar by Appearances or a Man Expressing Himself Wrongly*, *Liar or about a Day "Forbidden" against Timarchos*, *To an Ignorant Book Collector*, *About the Sad Lot of Those, Who for Money to Companionship in the Roman Masters' Houses are Hired.*

A question now arises as to what function Lucian set out for this description of Panthea's beauty in his work, in other words, what is the relationship of this motif to the central elements of the presented world. In the exposition of the dialogue — as we have noted — the author, fascinated by the beauty of a woman seen by chance, arouses in Polystratus the desire to know her name. Lykinos is then forced to illustrate her beauty. Thus we should turn our attention to Polystratus's reaction in order to understand the function of the motif in the whole encomium. After hearing the presentation of the above account Polystratus called out (c. 9): "It is a miraculous creature that you describe, Lycinus ..." This stressing of the divine nature of the described woman becomes even more clear with a literal translation of the phrase: θεσπέσιόν τι χρῆμα ... φῆς ..., which as a matter of fact means: "you speak about some divine-sounding creature". The usage of the expression θεσπέσιόν τι is ambiguous here: in the context of the sentence, moved to the initial position, it emphasizes the divinity of the woman, and in the context of the whole work, the expression is the first attempt to suggest to the reader the name of the heroine. The divine-sounding name is Panthea, the heroine and the addressee of the work. Polystratus does not know it yet, he needs additional information to realize that the matter concerns the beautiful girl-friend of Verus.

The important fact here is that Lucian in order to picture the beauty of Panthea constructed this motif of praises in such a way that he mainly used, from among various artistic presentations, first and foremost, the beauty of the goddesses Aphrodite, Athena and Hera. In this way she became in his description "all divine". He then made her name significant — Panthea. And this was the reason why he made Polystratus call out θεσπέσιόν τι.

When at last Polystratus, thanks to this description, guessed who the person was, it turned out that he knew her well and her "equally divine character". That is why he could, like Lycinus, paint the picture of the soul of Panthea. The motif of the praise of a woman's beauty was used here as the basis for the transition to the second part of the work, i.e. to the praise (also carried out in a mosaic fashion) of her virtues. It joins closely then, somewhat organically, with the basic theme line of the work, which allows the motif to be called a joint motif.

Another question arises. Does the motif have a dynamic or static character? The motif of the description of a person's appearance in a work of fiction we generally classify as a static motif, since it only forms the space of the presented world. However, in Lucian's encomium, in the presented fictional situation, this praise of a woman's beauty helps Lucian's friend in recognizing her and substantiates the change of the narrator. The initiative is then passed on to the hands of Polystratus. The presented world undergoes a change, therefore it seems more justifiable to refer to as having dynamic character.

Why we have called this mosaic praise of woman's beauty the motif of Panthea is obvious in the light of the above presented remarks.

The question of the literary source arises though. Lucian himself in the next praise of Panthea, entitled *Essays in Portraiture*, mentions Homer as the first poet who equaled gods to men (c. 25): "In the case of Agamemnon, moreover, see how

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

THE MOTIF OF PANTHEA IN LUCIAN'S ENCOMIUM

By

KAZIMIERZ KORUS

A distinguished Polish scholar T. Sinko, reporting on the ways of solving a very difficult problem — that of the chronology of Lucian's writings, pointed out among others to the significance of a "convenient means of arrangement" which is the joining of Lucian's writings "dependent in content on one model and presenting similar forms"[1]. Also the majority of scholars based their investigations mainly on the content of Lucian's works[2] and on searching for their dependence on authors of the classical period. We are still waiting for the final result of these studies, and the problem of chronology remains as yet unsolved. This state of the matter encourages renewed attempts to find a method (and consequently the criterion) which would allow us to make a fairly objective characterization of Lucian's works in their chronological development.

Keeping content as the subject of our investigations we would like to analyse this problem from the point of view of contemporary theory of literature. In the ancient concept of the structure of a work only the differentiation between form and content was used; nowadays this differentiation belongs to the most traditional ones. One may venture to use a more recent term "the presented world" which could be used instead of content, and still even a more recent one "plan of the significance of the work"[3]. Content, understood in such a way, has not constituted to date the basic subject of study; it has only appeared in the scope of investigations as a secondary object of interest where it has been employed in explicatory and interpretative processes[4].

---

[1] T. Sinko, *Literatura grecka*, vol. III part 1, Kraków 1951, p. 373.

[2] J. Bernays, *Lukian und die Kyniker*, Berlin 1879, who studied the relationship between Lucian and the cynics, on the basis of which he established the date the particular dialogues were written; M. Croiset, *Essai sur la vie et les oeuvres de Lucien*, Paris 1882, separates those works as forming wholes, which were created under the influence of new comedy, from those which as their model had Menipp's satires or the old comedy. At the beginning of the XXth century R. Helm, *Lukian und die Philosophenschulen*, Neue Jahrb. V 1902, p. 188, 263 ff. and 337 ff., suggests a constant influence of certain models on the postsophistic creativity of the Samosatenian: Plato, the cynics, Menipp. A similar differentiation was accepted by T. Sinko, *Twórczość Lukiana*, Przegląd Polski 1908, p. 391–412; *De Luciani libellorum ordine et mutua ratione*, Eos XIV 1908, p. 113–158; *Symbolae chronologicae ad scripta Plutarchi et Luciani*, Philological Dissertation PAU vol. 67, no. 5, Kraków 1947. Cf. in these works T. Sinko's detailed bibliographical information, cf. also a general presentation of the efforts of the above mentioned scholars in *Literatura grecka*, p. 371 ff.

[3] E. Sarnowska-Temeriusz, *W kręgu badań tematologicznych*, [in:] *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, ed. by H. Markiewicz and J. Sławiński, Kraków 1976, p. 140.

[4] J. Sławiński, *Analiza, interpretacja i wartościowanie dzieła literackiego*, [in:] *Problemy metodologiczne ...*, p. 110.

The subject of our analysis will be Lucian's encomium — *Essays in Portraiture*. From the many problems of thematic nature we will deal with the problem of the motif. That work has been chosen for analysis for chronological reasons. It has been proved rather convincingly that this work was written in the year 163[5]. At this time Lucian was 40 years old, he was therefore at the height of his artistic development. The description then, even of some of the individual characteristics of the literary personality of the Samosatenian at this stage of his life can be valuable indication for further chronological ascertainments. Such a description would enable one to arrive at such typical characteristics which could then constitute the criterion for arranging the particular works belonging to a given type of prose in relation to the period of full artistic maturity of the author of *Essays in Portraiture*. Naturally, the presentation of the motif (an individual issue among the many problems of thematic matter) cannot pretend to fully characterize the individuality of the ancient satirist, and what is more, to solve the problem of chronology which still requires many analytical studies.

Finally the question remains to be resolved why the motif has been chosen as an object of investigation. To commence the analysis of the content of Lucian's encomium we should begin the investigations by characterizing the smallest structural unit of "the presented world". Such a basic unit, capable of being analytically separated, is, as we know, the motif.

In relation to the above statement, the following investigation procedure arises: first we have to explain the nature of this motif, that is what is its relation to the central elements of "the presented world"; next, we have to indicate its direct literary source. At the same time, we will try to present the applicability of such thematological considerations to the preliminary ascertainments as to the authenticity and chronology of Lucian's chosen encomium.

We will begin our considerations by describing the artistic principle on the basis of which Lucian composes the encomium. We find it in the very first words of the introduction to the praise of Panthea: Lykinos—author saw an exceptionally beautiful woman, overwhelmed by her beauty, he tells his friend Polystratus about it. Unfortunately, he cannot say who she is, or even what her name is. When his friend requests: "... at least sketch her appearance in words as best you can, perhaps in that way I might recognize her"[6], he tries to paint her picture with words (c. 3). Lykinos, though, does not trust his artistic abilities and decides that it would be safer for him "if he calls in some of those famous artists of old for the undertaking, to model him a statue of the woman" (c. 3). The compositional principle taken by the satirist then is the creation of the portrait of a woman in the manner of a beautiful mosaic, since the presentation of the particular parts of her body he will draw from their artistic images presented by the best sculptors and painters. He remains faithful to this mosaic presentation even in the second part of his praise, when following the

---

[5] Sinko, *Literatura* grecka, p. 383, and footnote 77 where the author quotes the works of I. Bruns, H. Hirzel and others.

[6] Lucian's *Dialogues* are quoted in the translation by A. M. Harmon.

roli adwokata bądź to ze względu na wiążące go z oskarżonym uczucie przyjaźni (Celiusz, Archiasz), bądź też spłacał tą drogą dług wdzięczności za okazaną mu w pewnych sytuacjach życiowych życzliwość i poparcie (Sestiusz, Milon, Flakkus). Są też jednak i takie mowy, do których wygłoszenia zmusiła Cycerona zależność polityczna, związek z triumwirami (Rabiriusz Postumus). Tych mów wstydził się i niechętnie o nich wspominał.

Mówca często rozpoczynał obronę od ataków na oskarżyciela, od kwestionowania jego wartości moralnych i etycznych, przedstawienia zarówno oskarżyciela, jak i osoby, w której interesie wnoszone było oskarżenie, w niekorzystnym świetle.

Ze szczególną niechęcią odnosił się Cycero do siostry swego nieprzejednanego wroga, Klodiusza. Oskarżenie Celiusza o próbę jej otrucia określa jako zrodzoną w fantazji tej płodnej poetki bajeczkę — fabella[3]. Kontekst składający się z szeregu wykrzykników wskazuje na bardzo silne zaangażowanie emocjonalne obrońcy. Zresztą cała ta wyreżyserowana przez Klodię opowiastka kojarzy mu się z miernym mimem, przy którego wystawianiu posługiwano się aktorskimi akcesoriami, między innymi *scabillum*[4]. Brak konceptu dla zakończenia owego „przedstawienia", *cum clausula non invenitur*[5], każe posłużyć się kurtyną i sztucznie wzbudzonym tumultem. Klodia, w której sidła uwikłał się Celiusz, była agresywną i niebezpieczną kochanką, pozbawioną skrupułów. Swymi wdziękami obdzielała chętnie wszystkich mężczyzn *ita sese gerat non incessu solum sed ornatu atque comitatu, non flagrantia oculorum, non libertate sermonum, sed etiam complexu osculatione, actis, navigatione, conviviis, ut non solum meretrix sed etiam proterva meretrix procaxque videatur*[6]. Cycero napada gwałtownie i z pasją. Jako pejoratywu użył tu mówca słowa z sufiksem deminutywnym, nie zdrobnił jednak rzeczownika *meretrix*, by ocena nie wypadła zbyt łagodnie, a może i ze względu na pochodzenie oskarżycielki z arystokratycznego domu nie wydawała mu się taka forma właściwa. Sam Cycero wzbrania się przed podjęciem roli mentora wobec Klodii, woli by uczynił to ktoś z jej rodzinnego kręgu. Nie może to być jednak niedojrzały młodzieniaszek noszący starannie wypielęgnowany zarost — *barbulam*[7], choć wpływ jego na Klodię jest niewątpliwy. Mówca ośmiesza tu słabość oskarżycielki do młodszego brata, robiąc w ten sposób aluzję do jej wątpliwej moralności. Obraz byłej kochanki Celiusza jest pełen obelg i ironii.

Bardzo niesympatyczną postacią dla Cycerona jest też wyzwoleniec Sulli, Chrysogonus. Przypisuje mu mówca wyjątkową złośliwość i chęć dokuczenia drugiemu człowiekowi. Jedyna myśl, która zaprzątała jego umysł, to poszukiwanie sposobu poniżenia i zniszczenia Sekstusa Roscjusza *hunc sibi ex animo scrupulum ... ut evellatis postulat*[8]. Cycero sugeruje sędziom, jakoby Chrysogonus oczekiwał od nich pomocy w tym planowym unicestwieniu człowieka. Pozbawił on już

---

[3] *Cael.* 64.
[4] *Cael.* 65.
[5] *Cael.* 65.
[6] *Cael.* 49.
[7] *Cael.* 33.
[8] *Sex. Rosc.* 6.

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

UKŁADY PRZESTRZENNE — POZIOM — PION — KRĄG W I. KSIĘDZE „ENEIDY" WERGILIUSZA

Napisała

TERESA FABISZAK

Eneida Wergiliusza uderza różnorodnością miejsc i specyficznym zakresem przestrzeni, w jakiej porusza się jej główny bohater. Ciekawy problem stanowi sama prezentacja kosmosu dzieła, jak i wymowa struktury świata przedstawionego.

Twórcy starożytni w sztuce i literaturze wykorzystywali elementy przestrzenne jako impulsy pobudzające wyobraźnię odbiorcy. Zwracali uwagę na efekt, który poprzez naśladownictwo natury oraz zastosowanie analogii miał nadać doskonałość ich dziełu.

Dostrzegamy to szczególnie w architekturze, w której odległość, wysokość czy kąt nachylenia (np. kolumny) określone były stałym kanonem. Umiejscowienie świątyni wewnątrz miasta lub poza nim mówiło o tym, komu jest ona poświęcona[1]. Podobnie ołtarz — wysoki czy niski — wskazywał, komu się na nim składa ofiarę[2].

Gatunek literacki (np. tragedia) wprowadzał określoną wymowę układów przestrzennych. Zwracano uwagę — zgodnie ze wskazówkami Arystotelesa — na charakterystyczną ὄψις oraz ustalano, jakie wypadki mogą się wydarzyć na scenie, a które poza nią[3]. Drzwi środkowe „skene" w teatrze mówiły o dostojeństwie postaci z nich wychodzącej.

Retoryka natomiast posługiwała się argumentami *ex loco*, jak podaje Kwintylian[4]. Cicero w *De inventione* pisze: *Locus consideratur ex opportunitate* [...]. *Ea autem opportunitas quaeritur ex magnitudine, intervallo, longinquitate, propinquitate, solitudine, celebritate, natura ipsius loci et vicinitate et totius regionis; ex his autem attributionibus: sacer an profanus, publicus anne privatus, alienus an ipsius, de quo agitur, locus sit an fuerit*[5].

Świadome operowanie kategoriami specjalnymi dostrzegamy i w takich dziełach jak dialog Cicerona *De oratore*[6] czy pieśni Horacego — np. „Do Taliarcha". Jakże

---

[1] Vitr. I 7: *Aedibus vero sacris quorum deorum maxime in tutela civitas videtur esse, et Iovi et Iunoni et Minervae in excelsissimo loco, unde moenium maxima pars conspiciatur, areae distribuantur. Mercurio autem in foro .. Apollini Patrique Libero secundum theatrum ... Itemque Veneri ad portam.*

[2] Vitr. IV 9: *Altitudines autem ararum sic sunt explicandae, uti Iovi omnibusque celestibus quam excelsissimae constituantur, Vestae humiles collocantur.*

[3] Arist. *poet.* 1449b.

[4] Quint. *Inst. orat.* V 37: *Ducuntur argumenta ex loco.*

[5] Cic. *de invent.* I 26.

[6] Cic. *de orat.* 1.

de leurs jambes mais la nature du terrain où ils se trouvaient qui les empêchait de se relever[7].

Comment expliquer la confusion de deux espèces, à savoir les élans et les éléphants auxquels on tendait les mêmes embûches? Comme on a dit plus haut, quelques sources relatent que la même méthode était pratiquée en Afrique pour la chasse à l'éléphant. On ne peut pas exclure ici une simple erreur linguistique. Ce fut peut être la confusion de deux mots grecs phonétiquement rapprochés à savoir: ἔλαφος — cerf et ἐλέφας — éléphant. Il existe à vrai dire en langue grecque le terme spécial pour désigner l'élan (ἄλκη), mais on peut supposer qu'on n'ait pas distingué les deux espèces avec trop de précision. Le terme „tragelaphus"[8] témoigne que la confusion du cerf et de l'élan était fréquente. Il existe une preuve intéressante de l'erreur concernantl les mots ἔλαφος et ἐλέφας. Dans le texte d'Élien (XI 25) il est question d'un animae offert à Ptolémée Philadelphe. On y parle d'un jeune „cerf" qui aurait pu apprendre le commandement grec pendant que d'après l'opinion générale ces animaux comprenaient seulement la langue indienne. Il est évident qu'il s'agissait ici d'un jeune éléphant indien[9]. Élien (*De nat. anim.* XI 14) parle des éléphants qui comprennent la langue indienne. L'association erronée du terme ἔλαφος avec le terme ἐλέφας pouvait trouver un écho dans la méthode pareille de chasse à l'élan et la chasse à l'éléphant qui consistait à rendre impossible la fuite à l'animal. L'éléphant immobilisé par la blessure des jambes ne pouvait plus s'enfuir ainsi que les élans qu'on supposait „privés de jarrets".

Un malentendu linguistique pourrait aussi être à la base d'une information confuse relatée par Strabon (XVI 4,15) et Agatharchides (V 69, Photius). Ils parlent des lions de la Peninsule Arabique que les auteurs grecs appellent „des fourmis". Cette erreur résulte du fait que les termes „fourmi" et „guépard" sont dans la langue arabe très rapprochés dans leur forme phonétique et graphique. Le nom de guépard s'exprime en arabe parlé par „namir" et le nom de fourmi par „naml". Comme les Arabes en écrivant ne marquent pas de voyelles brèves, les noms des deux animaux sont dans leur forme écrite presque identiques: guépard — nmr, fourmi — nml. C'est pourquoi la confusion des deux espèces chez Strabon et Élien nous semble facile à expliquer[10].

Wrocław

[7] Aussi en hiver (dont il n'est pas question dans le texte antique) la surface lisse du lac gélé peut créer de pareilles difficultés: les animaux qui y sont tombés ne peuvent plus se remettre debout et on connaît les faits où l'élan qui dans les conditions normales a beaucoup de chances pour se sauver devant les loups par la fuite, une fois parvenu sur la glace succombe aux carnassiers.

[8] Gloss. II, praef. XII, *Tragelafus. Bestia quam elcum vocamus.* On appliquait ce terme non seulement aux élans mais aussi aux autre espèces ressemblant aux cerfs.

[9] C'est Gronovius qui le premier a formulé cette hypothèse, cf. F. Jacobs, *Aeliani De natura animalium*, t. II, Jenae 1832, p. 256, note à la ligne 18. Les naturalistes anciens discutaient au sujet des défenses de l'éléphant: quelques uns considéraient que c'étaient ses cornes (cf. Plin. *Nat. hist.* VIII 7; Élien, *De nat. anim.* IV 31). Ce malentendu provient probablement du fait que les témoignages concernant les cerfs sont grâce à la confusion des termes (ἔλαφος-ἐλέφας) attribués aux éléphants.

[10] Je voudrais exprimer ici ma reconnaissance la plus sincère à Monsieur Thadée Lewicki, professeur de philologie arabique à l'Université Jaguellonne, à qui je dois toutes les informations concernant le vocabulaire arabe.

of a harmonious whole. Lucian admits to this way of creating in *Essays in Portraiture* (c. 5): "These are the most beautiful, my friend, so that we shall not need any other artists. Come now, out of them all I shall make a combination as best I can, and shall display to you a single portrait-statue that comprises whatever is most exquisite in each ... if from now on we give Master Eloquence a free hand with those statues and allow him to adapt, combine, and unite them as harmoniously as he can, retaining at the same time that composite effect and the variety".

There remains a question as to what were the most general causes conditioning this type of creation of the motif of Panthea like. The basing of his constructions on actual works of art had a connection — as it seems — with Lucian's specific (going back to his childhood) love of sculpture, which he mentions in his work entitled *The Dream* c. 2. An apprenticeship with a sculptor was probably decisive in forming his later habit of relying on concrete model or models.

We would look for the second cause in the rhetoric tradition that can be traced back in two pre-Greek principles *paradeigma* and *mimesis*, in rhetoric with the stress advocated by Isocrates. From the times of Dionysius from Halicarnassus the need for eclectic imitation in rhetoric was especially stressed. Dionysius, like other theoreticians, was concerned with the ability to assimilate the best of the works of the known writers. Particularly Dionysius's statement is significant here, who very suggestively illustrates his arguments. He quotes a story about a famous painter Zeuksis, to whom, when he was about to paint a picture of Helen, the Crotonians brought their most beautiful girls, to serve as a model. None of them was in any respect impeccably beautiful, but that which was in each one worthy of immortalizing he collected in his painting and visualized in one perfect form[12]. Most likely Lucian remained under the influence of this kind of statements of the rhetoric theoreticians, the more so as they were in accordance with his youthful experiences as a sculptor[13].

Fulfilling the task set out in the introduction to our analysis we will try to present the usefulness of these considerations in solving the difficult question of chronology and authenticity of the works. Because of the similarity of the literary kinds we have chosen the encomium *Praise of Demosthenes*, whose authenticity, according to T. Sinko, is questioned by the majority of scholars[14]. Sinko is for the authenticity of the work. Using the presented analysis of the motif of Panthea, we would like to support the reasonings of the Polish scholar by stating that the scheme for the formation of the encomium is in accordance with the one observed in the motif of Panthea. Thus the meeting of Lucian with Thersagoras and their conversation (N.B. about the right of the prose writer to inspiration, to *licentia poetica*) which inspires the writer to write down the laudations of the great orator, is a similar stimulus coming from reality. Looking for literary models the Samosatenian discarded the scheme of the rhe-

---

[12] Dionysius of Halicarnassus, *De imitatione*, fr. VI 417, cf. *De ant. orat.* 4,450; *De Thuc.* 1,811. Cf. details in M. Maykowska, *Dionizjusz z Halikarnasu jako krytyk literacki*, Meander 1950 V, 6/7, p. 397 ff.

[13] H. Bluemer, *De locis Luciani ad artem spectantibus*, Berolini 1866, p. 51 ff.

[14] Sinko, *Literatura grecka*, p. 384.

duobus oblideret, resticula cingeret, ut illa perisse suspendio putaretur[52]. Zgromadzenie ich w jednym tylko zdaniu przydaje opisowi swoistego zabarwienia, narzuca odpowiedni ton głosu, co z kolei silnie absorbuje uwagę słuchaczy.

Wśród wystąpień Cycerona w sądzie, jak wspomniałam już, dominowały mowy obrończe. Jako oskarżyciel pojawia się mówca w procesie Werresa. O oskarżenie byłego namiestnika *de repetundis* zwrócili się doń mieszkańcy Sycylii. Cycero przygotował się do procesu Werresa bardzo starannie. Wiele czasu poświęcił zbieraniu dowodów, starając się dotrzeć do wszelkich dokumentów. Często powołuje się na drobne, lecz w jego przekonaniu ważkie notatki, określając je jako libelli[53]. Te dokonane przez Lucjusza Kanulejusza spisy obejmowały wykaz przedmiotów wywiezionych przez Werresa z Syrakuz bez uiszczenia opłaty celnej. Dotyczyły one, niestety, niewielkiego tylko przeciągu czasu, *pauculis igitur mensibus*[54]. Chociaż przeciwnicy starali się podważyć wartość owych dowodów, *hi pusilli et contenti libelli*[55], czy wręcz je zatuszować: *his inventis libellis ceteri remoti et diligentius sunt reconditi*[56], Cycero jest zadowolony z ich zawartości i wysoko je ocenia: *his ipsis libellis contenti sumus*[57]. Lojalnie też jednak przyznaje, że nie jest to znów tak imponujący rozmiarem materiał dowodowy: *quantulum*[58]. Użyte zdrobnienia mają zatem również uświadomić słuchaczom ogrom wysiłku, jaki musiał włożyć Cycero sporządzając akt oskarżenia byłego pretora.

Większość czytanych w *Werrynkach* deminutywów służy charakterystyce osoby oskarżonego i posiada bardzo silny wydźwięk pejoratywny. Zdawało się Werresowi, iż nigdy nie dosięgnie go ręka sprawiedliwości. Zuchwałość i samowola kazała mu traktować podległą prowincję jak prywatną własność, pozwalał sobie przekazywać *totam insulam* podobnemu jak on grabieżcy jako rodzaj drobnego prezentu — *munusculum*[59]. Dla swoich przyjaciół, Cycero określa jednego z nich, Decimusa, pogardliwie *amiculus*[60], domagał się wciąż coraz to nowych specjalnych datków pieniężnych. Mieszkańcy Agrigentum zmuszeni zostali zaś do uhonorowania w ten sposób jego zausznika — Aproniusza: *Apronio, deliciis praetoris, lucelli aliquid iussi sunt dare. Putatote Apronio datum, si Apronianum lucellum ac non praetoria praeda vobis videbitur*[61]. Cycero jest gotów twierdzić, że i te pieniądze stawały się łupem Werresa. Sam Aproniusz, przejąwszy zwyczaje swego przełożonego, nękał rolników Sycylii nie tylko dziesięcinami, ale żądaniem osobnych jeszcze wpłat do jego prywatnej kasy: *Apronio ... hoc corollarium nummorum adderetur*[62]. Za takie, nieuczciwą drogą zdobyte pieniądze można było kupić sobie również pozycję spo-

---

[52] *Scaur.* 10.
[53] *Verr.* II 182, 183.
[54] *Verr.* II 185.
[55] *Verr.* II 185.
[56] *Verr.* II 185.
[57] *Verr.* II 185.
[58] *Verr.* II 183.
[59] *Verr.* III 85.
[60] *Verr.* III 75.
[61] *Verr.* III 72.
[62] *Verr.* III 118.

Maximus Tuberon zbyt skromnie świętując rocznicę śmierci Scypiona Afrykańskiego: *stravit pelliculis haedinis lectulos Puniacos*[35]. Swemu niezadowoleniu dał wyraz lud pozbawiając Tuberona pretury: *his haedinis pelliculis pretura deiectus est*[36]. Cycero wspomina o tym przy okazji prezentowania osoby swego klienta, L. Mureny. Murena przeciwnie, umiejętnie pozyskał sobie sympatię ludu, urządzając wspaniałe igrzyska.

Bardzo korzystnie wypada postać oskarżonego *de vi* Sestiusza, rysowana na tle innych wysokich urzędników państwowych. Senatorów zwiodło pochodzenie L. Pizona, gdy ten ubiegał się o konsulat: *erat hominum opinioni nobilitate ipsa, blanda conciliatricula comendatus*[37]. Tymczasem, jak dowodzi Cycero, rozczarował on swoich współziomków, okazał się bardzo nieudolnym konsulem. Sestiusz przeciwnie, piastując w tym samym czasie godność trybuna cieszył się powszechnym uznaniem i aplauzem. Entuzjazm wzbudziły zwłaszcza przygotowane przez niego igrzyska ku czci Kwintusa Metellusa: *tantus ex fori cancellis plausus excitatus, ut numquam maior concensio ... populi Romani universi fuisse ulla in causa ...*[38]. Charakteryzując w tej samej sprawie innego swego przeciwnika — Numeriusza Kwinkcjusza — wykorzystał mówca niezbyt atrakcyjny wygląd zewnętrzny tego człowieka: *ut ex vepreculis extracta nitedula rem publicam conaretur adrodere*[39]. W porównaniu zawarta jest przede wszystkim złośliwa ironia. Ilustruje ono sposób postępowania przeciwnika, działanie przez zaskoczenie. Przedmiotem ataku ze strony Cycerona jest również zapobiegliwość byłego trybuna, dbanie o interes własny: *sensit rusticulus non incautus*[40], taki właśnie spryt cechuje wyłącznie umysły prostaków i gburów. Nieokrzesanym prostakiem jest też Gelliusz, którzy beztrosko zamieniał *libelli pro vino*[41], nie doceniając wartości nauki.

Jeżeli oskarżenie trudne było do podważenia lub niewiele można było wymienić zasług oskarżonego, obrońca odwoływał się do wyrozumiałości i litości sędziów. O pobłażanie dla młodzieńczej głupoty zwracał się broniąc Kluencjusza: *cum esset adulescens apud mulierculam*[42]. Ten moment słabości, zadurzenia erotycznego wykorzystał Oppianik, by zagarnąć majątek nierozsądnego chłopca. Grzechem młodości Plancjusza było porwanie dziewczyny: *raptam esse mimulam*[43]. Aktoreczka mimiczna to ktoś nie wzbudzający powszechnego szacunku i uznania, nie trzeba zatem zbyt surowo oceniać jego wybryku. Atut niedojrzałości stara się wykorzystać również Cycero w obronie Flakkusa: *quid? si ista omnis pecunia huic adulescentulo L. Flacco reddita est*[44]. Jest to apel o tolerancję dla młodzika.

---

35 *Mur.* 75.
36 *Mur.* 76.
37 *Sest.* 21.
38 *Sest.* 124.
39 *Sest.* 72.
40 *Sest.* 82.
41 *Sest.* 110.
42 *Cluent.* 37.
43 *Planc.* 30.
44 *Flacc.* 89.

tradition of the encomiastic style[7], he also paints the picture of her soul (c. 12). Of course here he bases himself on other models (c. 12): "I think that I too shall need fellow-work-men for the portrait, philosophers as well as sculptors and painters, so that I can make my work of art conform to their canons and can exhibit it as modelled in the style of the ancients". The first part, the theme of the praise of a woman's beauty is of interest to us here. It consists of two elements: in the first (c. 6) the ancient encomionist uses and recreates in words the works of the most distinguished sculptors, and in the second, works of painters and poets (c. 9). Because of the necessity of analysing these passages we will quote them in totality (translated by A. M. Harmon). Here is the first: "... From the Cnidian he (sc. Master Eloquence) takes only the head, as the body, which is unclothed, will not meet his needs. He will allow the arrangement of the hair, the forehead, and the fair line of the brows to remain as Praxiteles made them; and in the eyes also, that gaze so liquid, and at the same time so clear and winsome — that too shall be retained as Praxiteles conceived it. But he will take the round of the cheeks and all the fore part of the face from Alcamenes and from Our Lady in the Gardens; so too the hands, the graceful wrists, and the supple, tapering fingers shall come from Our Lady in the Gardens. But the contour of the entire face, the delicate sides of it, and the shapely nose will be supplied by the Lemnian Athena and by Phidias, and the master will also furnish the meeting of the lips, and the neck, taking these from his Amazon. Sosandra and Calamis shall adorn her with modesty, and her smile shall be grave and faint like that of Sosandra, from whom shall come also the simplicity and seemliness of her drapery, except that she shall have her head uncovered. In the measure of her years, whatever it may be, she shall agree most closely with the Cnidian Aphrodite; that, too, Praxiteles may determine".

After a short introduction follows the second construction (c. 7): "... let us call in Polygnotus and Euphranor of old, and Apelles and Aëtion. Let them divide up the work, and let Euphranor colour the hair as he painted Hera's: let Polygnotus do the becomingness of her brows and the faint flush of her cheeks, just as he did Cassandra in the Lesche at Delphi, and let him also do her clothing, which shall be of the most delicate texture, so that it not only clings close where it should, but a great deal of it floats in the air. The body Apelles shall represent after the manner of his Pacate, not too white but just suffused with red; and her lips shall be done by Aëtion like Roxana's. But stay. We have Homer, the best of all painters, even in the presence of Euphranor and Apelles. Let her be throughout of a colour like that which Homer gave to the thighs of Menelaus when he likened them to ivory tinged with crimson; and let him also paint the eyes and make her "ox-eyed". The Theban poet, too, shall lend him a hand in the work, to give her "violet brows". Yes, and Homer shall make her "laughter-loving" and "white-armed" and "rosy-fingered", and, in a word, shall liken her to golden Aphrodite far more fittingly than he did the daughter of Briseus".

---

[7] The division of praise into separate presentations of the physical and the spiritual virtues of the person praised is known in the theory of rhetoric, cf. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, p. 542 § 1129 and p. 133 § 245.

łeczną. Korzystali z tego niektórzy mierni aktorzy. Oni to *de scaenicorum corollariis*[63] nabywali stanowiska pisarzy w dekuriach. Ocena ludzi powiększających tymi sposobami swe wpływy i majątek jest jednoznacznie negatywna, w odniesieniu zaś do otoczenia Werresa i Aproniusza szczególnie ostra i sarkastyczna. Gdyby Wolkacjusz, inny urzędnik Werresa, nie działał na jego polecenie, nie otrzymałby nawet złamanego grosza — *libellam*[64]. Obrona Werresa utrzymywała, iż pieniądze, o których pobranie obwinia się oskarżonego, nigdy do niego nie dotarły. Cycero wypowiadając się o Wolkacjuszu w tonie mocno lekceważącym przesunął oczywiście całą odpowiedzialność na głównego oskarżonego.

O poczuciu zupełnej bezkarności Werresa na prowincji świadczy tryb życia, jaki tam prowadził. Zwyczajem królów Bitynii kazał obnosić się w lektyce i *reticulam ... ad narris sibi admovebat tenuissimo lino, minutis maculis*[65]. Mówca ma na uwadze jakiś bardzo piękny i delikatny przedmiot, lecz jest to zdrobnienie odczuwane jednocześnie jako wyraz kpiny i ironii. Prawdziwy Rzymianin nie czyniłby z siebie takiego błazna, tym bardziej piastując godność państwową.

Większe jednak jeszcze zastrzeżenie budzi moralność i etyka tego człowieka. Najbliższe bowiem otoczenie Werresa stanowiły kobiety lekkich obyczajów, w takiej kompanii spędzał miło czas: *in acta cum mulierculis iacebat ebrius*[66], oddając się głównie ucztom i pijaństwu: *praetore tot dies cum mulierculis perpotante*[67]; *in litore cum mulierculis perpotasse*[68] zatraciwszy wszelkie poczucie godności i odpowiedzialności za zajmowane stanowisko pojawiał się w tym otoczeniu przed żołnierzami: *stetit ... praetor ... muliercula nixus*[69]. Do uprawiania tego procederu nakłaniał też Werres żony swych współpracowników: *mulierculae publicanae noluit ex decumis nimium lubri dare*[70]. Niewiasty tego pokroju stanowiły wdzięczny temat swobodnych rozmów prowadzonych w równie niewybrednym gronie przyjaciół oskarżonego: *de commisatione loqueretur inter se ac de mulierculis*[71].

O losach ludzi podległych Werresowi decydowały kaprysy jego aktualnej kochanki: *iura omnia praetoris urbani nutu atque arbitrio meretriculae gubernari*[72]. Takie same doradczynie miał też wspomniany Aproniusz: *a meretricula commendati*[73]. Od decyzji zaś i postanowień Werresa nie było właściwie możliwości odwołania. Nie tolerował on również żadnej opieszałości w wykonywaniu poleceń, wymierzając karsi *tantulum morae fuisset*[74]. Postępowanie wobec poddanych cechowała bezwzględę

---

[63] *Verr.* III 184.
[64] *Verr.* II 26.
[65] *Verr.* V 27.
[66] *Verr.* V 63.
[67] *Verr.* V 100.
[68] *Verr.* V 131.
[69] *Verr.* V 86.
[70] *Verr. actio prima* 78.
[71] *Verr.* III 71.
[72] *Verr.* V 34.
[73] *Verr.* III 30.
[74] *Verr.* II 93.

ceważenie i wzgardę dla owych pochwał, natomiast z uwagi na osobę, od której pochodzą, także jako obelgi nie mają szczególnego znaczenia.

Z kolei swych podopiecznych starał się przedstawiać sędziom w jak najkorzystniejszym świetle, ukazując ich zasługi oraz zalety serca i umysłu. Plankus był jeszcze bardzo młody, gdy walczył u boku Aulusa Torkwatusa w Afryce i zaskarbił sobie zaufanie i sympatię tego zacnego męża: *hic est enim qui adulescentulus cum A. Torquato profectus in Africam sic illo ... viro dilectus est*[28].

Inny znów klient Cycerona, Kluencjusz, cieszył się powszechnym szacunkiem i poparciem. Obrońca wskazuje na fakt, iż świadczący w jego sprawie nie złożyli swoich zeznań na piśmie: *non ... in libellis laudationem ... miserunt*[29], lecz osobiście zjawili się na procesie. Było to dowodem szczególnego poparcia i zaangażowania z ich strony.

Przemawiając w sprawie Kwinkcjusza zapewniał Cycero sędziów, iż człowiek ten nie pozostawał nigdy w konflikcie z prawem. Nawet w najdrobniejszej kwestii, *in parvola re*[30], dotyczącej jego osoby zwróciłby się na pewno do znawców prawa, a cóż dopiero miałby bagatelizować poważne zarzuty oskarżycieli i nie stawić się do sądu. Za ogromnie krzywdzące uważa też mówca umieszczenie nazwiska swego klienta na obwieszczeniu sądowym. Był to sposób publicznego napiętnowania, szczególnie hańbiący: *de quo libelli in celeberrimis locis proponuntur*[31].

Aktor Roscjusz zawdzięczał sławę i popularność swemu niezwykłemu talentowi. Talent ten zapewniał mu również wystarczająco wysokie dochody, nie ma więc podstawy, by posądzać go o nieprawne przywłaszczenie sobie jakiejś drobnej kwoty: *Et illa fuit pecunia immanis, haec parvola*[32]. Raczej napadający go przeciwnicy niech udowodnią słuszność swego żądania, i to do ostatniego grosza *ad libellam*[33]. Pewne wyolbrzymienie możliwości zarobkowych oskarżonego z jednej strony, z drugiej zaś zlekceważenie poprzez deminutywną przydawkę wielkości kwoty, o którą toczy się sprawa, ma za cel przekonać sędziów o bezzasadności i bezsensowności oskarżenia.

Ogromne zasługi dla rozwoju ówczesnej kultury położył poeta Archiasz. Jako argument przemawiający za koniecznością powszechnego uznania dla twórców poezji przytacza Cycero fakt, że Sulla nagradzał nawet słabych poetów, i to za samą tylko ich pilność: *cum ei libellum malus poeta de populo subiecisset ... versibus longiusculis ... iubere ei praemium tribui*[34]. Jakżeż więc można nie doceniać wartości dorobku Archiasza? Eksponując tak zdecydowanie walory poezji i literatury w ogóle, obrońca bagatelizuje samo oskarżenie.

Zbytnia oszczędność nie jest mile widziana przez lud, zwłaszcza gdy dotyczy ona obchodów różnych uroczystości publicznych. Na niechęć ludu naraził się Kwintus

---

[28] *Planc.* 27.
[29] *Cluent.* 197.
[30] *Quinct.* 53.
[31] *Quinct.* 50.
[32] *Rosc. Com.* 23
[33] *Rosc. Com.* 11.
[34] *Arch.* 25.

właścicielowi, by przysłał mu je do domu *mittit ... trullam gemmeam rogatum*[87], by oczywiście nigdy go już nie zwrócić. W podobny sposób wszedł także w posiadanie, wykonanego w brązie przez Myrona, posągu krowy: *ex aere Myronis buculam*[88], cennego przedstawienia wizerunku koźlęcia — *capella*, czy też pochodzących z prywatnej kolekcji Gnejusza Kalidiusza srebrnych posążków źrebiąt — *eculeos*[89]. Miał Werres słabość do pięknej biżuterii; o fakcie skonfiskowania drobnych wartościowych pierścieni, *anuli*, wspomina oskarżający kilkanaście razy. Chciwość i zachłanność Werresa sprawiały, iż nie powstrzymał się on nawet przed zabieraniem skromniejszych sprzętów służących do obrzędów religijno-kultowych, *patella grandis cum sigillis ... ad res divinas*[90]. Oprócz publicznych miejsc kultu w domach mieszkańców Sycylii znajdowały się prywatne *arulae*[91]. Miejsca te także zostały za sprawą Werresa zbezczeszczone i ogołocone z wartościowych posągów. Lista zrabowanych przedmiotów jest niezmiernie długa. Oskarżając Werresa bronił Cycero zarazem mieszkańców Sycylii, zrujnowanych materialnie i moralnie przez byłego pretora. Jako kontrast dla jego hulaszczego trybu życia, pogoni za pieniądzem i rozrywką kreśli mówca obraz ludzi, którzy musieli dźwigać ciężar tego namiestnictwa. Z wielkim trudem mieszkańcy podległych oskarżonemu gmin uprawiali swe drobne i nieurodzajne pola: *tot annis agellos suos*[92], zdołali uchronić przed najazdem piratów, nie zdołali jednak uratować przed zachłannością Werresa.

Rozprawiając się z argumentami obrony w tym procesie starał się Cycero przede wszystkim zlekceważyć przedstawionych przez Hortensjusza świadków. Są to ludzie, którzy swą pozycję życiową zdobyli za pieniądze uzyskane nieuczciwą drogą *nummulis ... corrogatis*[93]. Nie oszczędził też samego obrońcy — Hortensjusza. Ten równie wspaniały mówca nie potrafił niekiedy zachować stosownego umiaru w gestykulacji. Wytknął mu to z ironią Cycero: *tamenne putamus patronum tuum in hoc crimine cerviculam iactaturum*?[94] — oczekując też i tym razem gwałtownej reakcji na wytoczone zarzuty.

Zaprezentowany powyżej materiał, będący dość szczegółową analizą funkcji zdrobnień w wystąpieniach sądowych Cycerona[95], pozwala na sformułowanie pewnych wniosków. Dotyczą one osobowości naszego autora, jego świadomości pisarskiej, jak też pełnej odpowiedzialności za wykorzystywanie instrumentu komunikatywności, jakim jest słowo. Cycero — mówca posługiwał się przede wszystkim żywym słowem. Mowy (w obecnej postaci) zostały spisane i opracowane najczęściej już po ich wygłoszeniu. Są tekstami literackimi, w których układ treści, jej logiczny

---

[87] *Verr.* IV 63.
[88] *Verr.* IV 135.
[89] *Verr.* IV 42.
[90] *Verr.* IV 46.
[91] *Verr.* IV 5.
[92] *Verr.* III 85.
[93] *Verr.* III 184.
[94] *Verr.* III 49.
[95] Wzięto tu pod uwagę przede wszystkim formy zdrobniałe o wyraźnym zabarwieniu emocjonalnym.

ab eo adhibitorum et neglecta, quamquam antiquitus tradita, formarum litterariarum conventio evenerunt.

2. Carmina precatoriae indolis aut precatoria fragmenta aliis litterariis speciebus inserta uno communi indicio epico, hexametro, secum coniunguntur. Qua re dicere possumus ab Ausonio novam quandam litterariam formam excultam esse, quae species epico-lyrica recte appellari posset. Omnia enim eius precatoria carmina, aut precatoria carminum fragmenta argumentis et animi motibus ad lyricam, numeris autem ad epicum carmen pertinent.

3. Ausonii Christianam professionem indubiam esse arbitror. Eius enim de Ecclesiae doctrina opiniones, nec non Sanctae Scripturae apud eum notitia, certe non minor, quam antiquorum scriptorum, adeo exploratae sunt, ut aliter rem diiudicare difficile sit[20].

4. Atqui una saltem res haud dubia videtur poetam in vetere forma novas mentes exprimere conatum esse. Cum autem hae cogitationes Christianam doctrinam effingerent, usitatam in lyricis carminibus formam Christiano carminis argumento non convenire putabat. Hexametro igitur uti constituit, utpote qui magnis epicis carminibus, idyllis, quae lyricae proprietates cum epicis in unum consociarent, denique satira hominum mores corrigenti sanciretur. Hexameter doctrinae Christianae a se laudatae aptior videbatur Ausonio, quam metrum lyricum, quo res cotidianae et terrenae canebantur.

5. Omnes, qui hoc tempore Ausonii carmina legunt, mirabiles videri possunt laudes Christi imperatorum laudibus consertae. Sed eadem res apud antiquos inusitata non fuit, praesertim cum Callimachi hymni talem morem in litteris confirmarent.

Sed in Ausonii opusculis varias repugnantias exsistere non negamus. Ipse poeta eas multis modis amovere conatur, quae res denegari quoque non potest. Quo factum est, ut perdifficile esset gravissimam diiudicare quaestionem, qui re vera Ausonius fuisset[21].

II

Non desunt precatoria carmina apud secundum quoque eiusdem aetatis poeta m Claudium Claudianum. In Claudiani carminibus investigandis argumenta precatorio-hymnica nullum maius studium virorum doctorum, paucis vix exceptis, excitaverunt. Gravissimae enim ad hanc quaestionem pertinentes commentationes, quibus O. Ribbeckii librum[22] annumero, multas commemoratu dignas res, praecipue de poetae panegyricis, invectivis, satyrico Claudiani sensu, nonnullorum carminum poetae

---

[20] Riggi, *o.c.* p. 675—677 et 692 disserit de Ausonii religione ut de syncretismo, qui dicitur intellectus et artis rhetoricae, in quo fides Christiana in cogitationibus eandem vim atque in rebus publicis et in schola paganismus habuit. Laudatus vir doctus deliberat quoque quaestionem, utrum Ausonius umquam baptisatus sit, an fortasse ad vitae suae finem catechumenus tantum manserit. Scribit insuper de duplici memoria in poetae nostri animo secum coniuncta, una moris maiorum, altera novae imperatorum religionis.

[21] Talem quaestionem sibi proposuit iam Bardy, *o.c.* p. 56.

[22] Ribbeck, *o.c.* p. 348—365.

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

FUNKCJE DEMINUTYWÓW W MOWACH SĄDOWYCH CYCERONA

Napisała

ELŻBIETA ZAKRZEWSKA-GĘBKA

Wiele jest dziedzin, w których Cycero pozostawił ślad swej działalności, ale zarówno starożytność, jak i współczesność zna go przede wszystkim jako mówcę, i to występującego w sądzie, w senacie i na zgromadzeniu ludowym. Karierę swą rozpoczynał w charakterze rzecznika i obrońcy sądowego, a fakt, iż uczynił to mając już dwadzieścia pięć lat, świadczy, że z wielką powagą i odpowiedzialnością traktował obrany zawód. Zajmował się też teorią wymowy, w dziełach o tej tematyce przekazał potomnym całe, gromadzone latami doświadczenie.

Przede wszystkim pociągało go jednak żywe słowo. Licznie zachowane mowy świadczą o bogatej praktyce retorycznej. Charakter tych wystąpień bywał rozmaity, zatem styl, język, słownictwo owych przemówień są także różne. Dbał Cycero w mowach o czystość języka, świadomy zaś, że ciągła narracja zbytnio nuży ucho słuchacza, starał się ożywiać swe wystąpienie wszelkimi możliwymi chwytami retorycznymi. Obok modulacji głosu, gestykulacji, która jakkolwiek bardzo wartościowa, nie powinna być stosowana z przesadą[1], koncentrował swą uwagę na starannym opracowaniu treści wystąpienia, na stosownie dobranym słownictwie. Pewna grupa słów w języku Marka Tulliusza, mianowicie wyrazy zdrobniałe, stanowiły przedmiot moich zainteresowań w ostatnim czasie. Badałam ich funkcję w pismach wspomnianego autora. Wyniki owych dociekań przedstawiono już częściowo w opublikowanych artykułach[2]. Obecnie zaś pragnę zająć się rolą zdrobnień w mowach sądowych.

Z uwagi na konotowanie przez słownictwo deminutywne subiektywnego stosunku osoby mówiącej do nazywanego podmiotu, przedmiotu czy zjawiska, co stanowi obok określania przez nie kategorii wielkości bardzo ważną ich funkcję, są zdrobnienia w tych mowach formami szczególnie pożądanymi. Dają możliwość wyrażenia całej gamy różnych odcieni emocjonalnego podejścia, od pieszczotliwego i pochlebnego do lekceważącego i pogardliwego.

Zobaczmy zatem, jak wykorzystał Cycero w swych wystąpieniach sądowych ową szczególną wartość ekspresywną słownictwa deminutywnego. Większość mów w zachowanym dorobku Cycerona ma charakter obrończy; podejmował się Cycero

---

[1] *Or.* 59: *Idemque motu sic utetur, nihil ut supersit. In gestu status erectus et celsus; rarus incessus nec ita longus; excursio moderata eaque rara; nulla mollitia cervicum, nullae argutiae digitorum, non ad numerum articulus cadens*;

[2] E. Zakrzewska-Gębka, *Deminutywa — hapax eiremena w pismach Cycerona*, Eos LXII 1974, p. 245–253; *Deminutywa użyte przez Cycerona w krytyce poglądów stoickich i epikurejskich*, Eos LXVI 1977, p. 91–102, fasc. 1; *Deminutywa rzeczownikowe w korespodencji Cycerona*, Symbolae Philol. Posn. I 1973, p. 77–95.

lub

Italiam quaero patriam et genus ab Iove magno.
I 380.

Wędrówka bohatera wykreśla linię pełną licznych załamań, potęgującą tragizm sytuacji:

Bis denis Phrygium conscendi navibus aequor
matre dea monstrante viam data facta secutus;
vix septem convolsae undis euroque supersunt.
Ipse ignotus egens Libyae deserta peragro,
Europa atque Asia pulsus.
I 381—385.

Wszelkie niebezpieczeństwa związane z wędrówką mają na celu podkreślić dostojeństwo, wielkość i powagę zadania właśnie poprzez ciągłe pokonywanie przeciwności. Wielka marszruta jest więc wyrazem wielkości życia bohatera[25].

Obecność Eneasza w licznych miejscach przez ich poznanie i doświadczanie stwarzą wrażenie panowania nad rozszerzającą się stopniowo przestrzenią. Wnikliwy odbiorca może zauważyć, iż pewne punkty kreowanego świata ulegają przesunięciu w świat nowy, uzyskując nowe *designatum*. Zarysowujące się najpierw w wyobraźni czytelnika odległości wyznaczają przestrzeń basenu Morza Śródziemnego, skonkretyzowaną w realnych nazwach geograficznych. Spotykamy tu zjawisko przeciwne zasadzie „ogólności", o której m.in. tyle pisał Sarbiewski[26]. Jednak rola tych wyznaczników jest specyficzna: unaocznić proces przenoszenia rzeczywistości ze świata wpływów greckich w świat imperium rzymskiego — np. Junona przenosi swoją siedzibę z Samos do Kartaginy (I 15—16) czy:

gens inimica mihi Tyrrhenum navigat aequor
Ilium in Italiam portans victosque penatis.
I 67—68.

Odbierane ciągłe wrażenie przemieszczania się bohatera, jak i innych elementów świata przedstawionego wyzwala efekt ruchu odbywającego się nie tylko w płaszczyźnie horyzontalnej, lecz i wertykalnej. Opis wykorzystujący skrzyżowanie się tych dwu osi to przede wszystkim opis burzy na morzu. Analizując pod kątem układów pionowych poszczególne partie tekstu dochodzimy do wniosku, że krzyżowanie się pionu i poziomu może mieć wartości pozytywne i negatywne. Układ ostatniego rodzaju charakteryzują rozbiegane myśli Junony, zdradzające i zazdrość, i złość, i zaciętość w wierszach 39—45, szczególnie zaś słowa:

... iaculata e nubibus ignem
disiecitque rates evertitque aequora ventis ...

---

[25] Cf. T. W. Ciwjan, *K semantikje prostranstwjenno wrjemjennych pokazatjelej w folkłorje*, Tartu 1973, s. 13—17.

[26] Sarbiewski, *o.c.*

swą ofiarę wszelkich dóbr materialnych, zabierając mu nawet, pod groźbą utraty życia, niewielki lecz cenny pierścień, *anulum*[9], stanowiący zapewne pamiątkę rodzinną. Niewolnicy z otoczenia Chrysogonusa to niesympatyczni *pueruli*[10], wierni słudzy swego pana.

Cóż można powiedzieć o poziomie etycznym człowieka, który świadomie wykorzystuje naiwność i łatwowierność starej kobiety, swej matki: *nunc denique materculae suae festivus filius aniculae minime suspiciosae* [11], a czyni tak oskarżyciel Flakkusa — Falcydiusz. On też jest sprawcą uprowadzenia niewinnych, bezbronnych niewiast *his mulierculis productis* [12]. Oskarżenie wnoszone przez takiego człowieka musi budzić poważne wątpliwości.

Newiusz, przeciwnik Kwinkcjusza, przedstawiony jest jako zwolennik pieniackich zaczepek i długotrwałych sporów sądowych *Alfenus interea Romae cum isto gladiatore vetulo cotidie pugnabat*[13]. Tenże Newiusz posiada nadto umiejętność *belle dicere*[14], polega ona zaś głównie na schlebianiu osobom wpływowym. Obrona sprawy Kwinkcjusza stanowi pierwsze adwokackie wystąpienie Cycerona, a mimo to pełna jest odważnych, nawet obraźliwych sformułowań.

W okresie sprawowania konsulatu wystąpił Cycero w sprawie Gajusza Rabiriusza. Mowa miała podtekst polityczny. Należało wzbudzić niechęć i nienawiść ludu do głównego oskarżyciela, Tytusa Labienusa, a był on zarazem przedstawicielem ludu, trybunem. Mówca użył barwnych i sugestywnych obrazów: *Porcia lex virgas ab omnium civium Romanorum corpore amovit, hic* [Labienus] *misericors flagella rettulit*[15]. Dla silniejszego efektu ironicznego trybun określany jest jako *misericors*, a przynosi ludowi *flagella*.

Plancjusz i Laterensis ubiegali się w jednym roku o urząd edyla. Laterensis przepadł w wyborach i wytoczył zwycięzcy proces o przekupstwo. Cycero stara się przekonać go, iż porażki w ubieganiu się o stanowiska państwowe trzeba umieć znosić z pogodnym obliczem. Swą wypowiedź ilustruje przykładami właściwego postępowania i zachowania się ludzi bliskich w czasie: *vidit pater tuus ... M. Pisonem ista in aedilitate of fensiuncula accepta summos a populo Romano esse honores adeptos*[16]. Użytą tu zdrobniałą formą rzeczownika sugeruje Cycero sposób oceny niepowodzeń, nakłania do ich lekceważenia i bagatelizowania. Takie stosunkowo łagodne potraktowanie oskarżyciela może wynikać z faktu, iż Cycero był z nim związany więzami przyjaźni.

W interesie Milona, obwinionego o zabójstwo Klodiusza, było przedstawienie osoby poszkodowanego w możliwie najbardziej niekorzystnym świetle. Wymieniając cały szereg popełnionych przez Klodiusza przestępstw oskarża go Cycero o gwałt

---

[9] *Sex. Rosc.* 144.
[10] *Sex. Rosc.* 120.
[11] *Flacc.* 91.
[12] *Flacc.* 93.
[13] *Quinct.* 29.
[14] *Quinct.* 93.
[15] *G. Rab.* 12.
[16] *Planc.* 51.

oryginalną wymowę ma przestrzeń przy ognisku, w kręgu jego ciepła, gdy poza nim leży śnieg na wysokim szczycie Sorakte[7].

Przytoczone przykłady wskazują, że starożytni w układach przestrzennych zakładali i dosłowne odczytanie ich sensu, i — jednocześnie — odszukanie i wydobycie sensu głębszego, ukrytego, lecz istotnego, stanowiącego cel przekazu.

W jaki sposób istnieje i jak realizuje się celowość układów przestrzennych w *Eneidzie*, wydaje się interesujące, tym bardziej że dotychczas problem ten traktowany był marginesowo. Sprowadzano go do topografii, a jakiekolwiek informacje o odległości zawarte w narracji łączono z kategoriami czasu [8].

R. Heinze ustala mozolnie upływ czasu pomiędzy poszczególnymi księgami, a przestrzeń dostrzega tylko w sensie tzw. „miejsca akcji" lub tułaczki bohatera[9].

Nowsze spojrzenie na temat wędrówki Eneasza prezentuje artykuł J. Abramowskiej pt. *Peregrynacja*[10]. Tułaczka bohatera jednak stanowi w nim tylko exemplum na motyw drogi badany w literaturze polskiej.

Na przestrzenność jako właściwość epoki zwraca uwagę T. Michałowska w swej *Wizji przestrzeni w liryce staropolskiej*[11]. Podkreśla, że wszelkie działanie jest ruchem w przestrzeni, i cytuje za Sarbiewskim, iż miejsce „et agenti ipsi et actioni necessarius" [12].

Jak należy rozumieć pojęcie przestrzeni w dziele literackim, wzorcowo rozpracował Ernst Cassirer[13]. Wyróżnia on przestrzeń mityczną (w której dominuje sfera sensu i wartości) oraz przestrzeń estetyczną (odznaczającą się swobodą wyobraźni i przedmiotowością).

Dalsze opracowania teoretyczne francuskich uczonych M. Blanchota i G. Bachelarda, holenderskiego uczonego H. Meyera oraz radzieckiego teoretyka literatury J. Łotmana[14] wykazują, że przestrzeń w dziele literackim nie jest tylko dodatkowym elementem struktury tekstu. Nie jest przestrzenią obojętną. „Przeżywamy ją nie w jej rzeczywistości, ale z całą stronniczością wyobraźni"[15]. Jest „siłą spajającą, przenikającą całość, jest surrealistyczna, symboliczna lub alegoryczna"[16]. Dlatego można mówić o przestrzeni szczęścia, o poetyce „domu", o przestrzeni, jaką

---

[7] Hor. *Carm.* I 9.

[8] H. Meyer, *Kształtowanie przestrzeni i symbolika przestrzenna w sztuce narracyjnej*, „Pamiętnik Literacki" LXI 1970 z. 3, s. 251—273.

[9] R. Heinze, *Virgils epische Technik*, Leipzig 1908, s. 81 nn. i 348.

[10] Cf. J. Abramowska, *Peregrynacja*, w: *Przestrzeń i literatura*. Studia pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej, Wrocław 1978, s. 125 i nn.

[11] T. Michałowska, *Wizja przestrzeni w liryce staropolskiej*, w: *Przestrzeń i lit.*, s. 101.

[12] M. K. Sarbiewski, *O poezji doskonałej, czyli Wergiliusz i Homer*, przeł. M. Plezia, Wrocław 1954, s. 134.

[13] Cf. F. Gaona, *Das Raumproblem in Cassirers Philosophie der Mythologie*, Tübingen 1965.

[14] M. Blanchot, *L'Espace littéraire*, Paris 1955; G. Bachelard, *La Poétique de l'espace*, Paris 1957; H. Meyer, *Raumgestaltung und Raumsymbolik in der Erzählkunst*, Stuttgart 1963, s. 33—56; J. Łotman, *Probljema chudożjestwjennogo tjeksta*, Moskwa 1970, s. 265.

[15] G. Bachelard, *Wstęp do „Poetyki przestrzeni"*, przeł. W. Błońska, w: *Współczesna teoria badań lit. za granicą*, t. II, Kraków 1976, s. 362 nn.

[16] Meyer, *Kształtowanie przestrzeni i symbolika przestrzenna*, s. 257.

Słowa te stanowią pośrednią charakterystykę Junony, na którą składa się — poza wieloma innymi środkami artystycznymi — chaos przestrzenny.

Nagłe zmiany omawianych układów przestrzennych sugestywnie odmalowują nastrój grozy w wierszach:

> Talia iactanti stridens aquilone procella
> velum adversa ferit fluctusque ad sidera tollit.
> Franguntur remi; tum prora avertit et undis
> dat latus: insequitur cumulo praeruptus aquae mons.
> Hi summo in fluctu pendent, his unda dehiscens
> terram inter fluctus aperit, furit aestus harenis.
>
> I 103—107.

W podobny sposób Neptun gani zuchwałość wichrów spotęgowaną przez zarzut mieszania przestrzeni nieba z ziemią:

> iam caelum terramque meo sine numine venti,
> miscere et tantas audetis tollere moles?
>
> I 133—134.

Krzyżowanie się w obrazach linii poziomych i pionowych o charakterze pozytywnym zauważamy w wierszach opisujących miejsce, gdzie po burzy wylądowali rozbitkowie:

> Hinc atque hinc vastae rupes geminique minantur
> in caelum scopuli, quorum sub vertice late
> aequora tuta silent ...
>
> I 162—164.

W wierszach tych spokojna płaszczyzna morza ujęta w pionowe ramy sterczących skał wprowadza czytelnika w nastrój bezpieczeństwa i optymizmu.

Nie tylko w tym miejscu pion stanowi ramy obrazu. To właśnie główny bohater pojawia się przed czytelnikiem jako

> tendens ad sidera palmas
> I, 93,

tworząc tą postawą niby wykrzyknik, będący ekwiwalentem jego pierwszych słów. Gdy kończy swą mowę, tło, na którym wystąpił, podporządkowane jest dramatycznemu nastrojowi w tym samym układzie:

> ... procella
> ... fluctus ad sidera tollit.
> I 102—103.

Oś wertykalna kosmosu I. księgi *Eneidy* tak statyczna, jak i w ruchu, przeważnie wyzwala w wyobraźni odbiorcy wartości dodatnie. Poza wspomnianym już wra-

żeniem bezpieczeństwa wprowadza element dostojeństwa w charakterystyce bóstw i bohaterów. Dydona okazuje swą łaskawość i dostojeństwo, gdy

voltum demissa profatur
I 561.

To również w płaszczyźnie pionowej dzięki osunięciu się szat Eneasz poznaje boginię Wenus:

... pedes vestis defluxit ad imos,
et vera incessu patuit dea ...
I 404—405.

Pion odwiecznie był atrybutem boskości, stąd już w inwokacji spotykamy się z przedstawieniem bohatera, jako *iactatus vi superum* (I 4). W relacjach góra — dół naczelne miejsce zajmuje więc fatum (*fato profugus* I 2), a personalnie Jowisz:

Iuppiter aethere summo,
despiciens mare velivolum terrasque iacentes
litoraque et latos populos, sic vertice caeli
constitit ...
I 223—226.

Stąd też typowe określenie jak:

celsa sedet Aeolus arce
I 56.

Uwzględniając tego rodzaju wymowę rozpatrywanych układów uzyskujemy dodatkowe znaczenie w odczytywaniu postaci Eneasza występującego z dłońmi wzniesionymi w górę. I dalsze pojawienia się bohatera mają podobną oprawę:

Aeneas scopulum interea conscendit et omnem
prospectum late pelago petit ...
I 180—181.

Bohater wspiąwszy się na pagórek, ogląda nowe okolice jak ktoś, kto obejmuje określoną przestrzeń we władanie. Władczy charakter Eneasza podkreśla wertykalnie podporządkowany mu świat fauny, bowiem najwynioślejsze rogi padają u stóp bohatera:

ductoresque ipsos primum, capita alta ferentis
cornibus arboreis, sternit ...
I 189—190.

Symbolika pionu narzuca się także, gdy weźmiemy pod uwagę partie mówione w ks. I. *Eneidy*. Jeśli treść słów nie wiąże się bezpośrednio z osią wertykalną, to oprawa przemówień umieszczona jest w jej układzie. Postacie przemawiające występują

albo — przeniesienie siedziby Junony z Samos do Kartaginy:

Urbs fuit ...
quam Iuno fertur terris magis omnibus unam
posthabita coluisse Samo.
I 15—16

czy — wiadomość o zniszczeniu Kartaginy, w której słowo *verteret* wnosi znany już nam element ruchu po linii okręgu:

Progeniem sed enim Troiano a sanguine duci
audierat, Tyrias olim quae verteret arces;
I 19—20.

W ostatnich przykładach uderza wprowadzenie nazw geograficznych, które stanowią pewnego rodzaju realia i przybliżają odbiorcy (szczególnie zaś odbiorcy epoki Wergiliusza) świat rzeczywisty w płaszczyźnie geograficznej.

Gdybyśmy chcieli z podanych przykładów uchwycić technikę prezentowania przestrzeni przez Wergiliusza, można przyjąć, że autor rozwija przed nami przestrzeń horyzontalną poprzez układy koncentryczne i poprzez ruch.

Informacje o miejscu czy zmianie miejsca w tekście ks. I są tak częste, że można dociekać, jakie jest ich ogólne ukierunkowanie. Z wybranych relacji poziomych wewnątrz ks. I *Eneidy* modeluje się w wyobraźni odbiorcy wrażenie „bycia w drodze" przestrzeń tułacza, co dostrzegano już we wcześniejszych opracowaniach[23]. Przytoczmy na dowód tylko kilka przykładów:

multum ille et terris iactatus et alto
I 3

... multosque per annos
errabant acti fatis maria omnia circum.
I 31—32,

Nos Troia antiqua ...
... diversa per aequora vectos
forte sua Lybicis tempestas appulit oris
I 375—377.

Tułaczka Eneasza ma jednak specyficzny charakter. Nie jest to wędrówka — powrót do opuszczonego z konieczności domu, do którego się tęskni jak w *Odysei* Homera. Odyseusz wracał do własnego domu, który kiedyś opuścił[24]. Tęsknota Eneasza jest bardziej wysublimowana — posłuszny wyrokom boskim wraca do ziemi praojców:

tendimus in Latium, sedes ubi fata quietas
ostendunt; illic fas regna resurgere Troiae.
I 205—206,

---

[23] Cf. Heinze, *o. c.*, oraz B. Hellwig, *Raum und Zeit im homerischen Epos*, Spudasmata II 1964.
[24] Cf. Abramowska, *Peregrynacja*, s. 128.

przebywa obraz w utworze itp.[17] Określone układy przestrzenne mogą nawet stanowić szkielet kompozycyjny dzieła szczególnie, gdy autor burzy iluzję czasu[18].

W zakresie prac metodologicznych wszelkie dotychczas ustalone perspektywy badawcze dotyczące omawianego zagadnienia zestawił J. Sławiński[19]. Podkreśla jednak, że we wszystkich trzeba przyjąć priorytet analizy tekstu dzieła literackiego oraz wyłowienia komponentów przestrzennych ze sfery narracyjno-opisowej. Natomiast „Społeczno-kulturowe wzory doświadczania przestrzeni, archetypiczne wyobrażenia przestrzenne itd. są wtórnymi precyzjami i interpretacjami, nadbudowującymi się nad pewnym minimum przestrzennym, jakie musi zawierać w sobie świat wysłowiony w dziele"[20].

Przytoczona literatura wykazuje, iż prace szczegółowe dotyczące *Eneidy* sygnalizują istnienie problemu przestrzeni. Prace teoretycznoliterackie natomiast przestrzeń rozpracowują wielopłaszczyznowo w zakresie literatur nowożytnych, posługując się często przykładami z antyku.

Ponieważ starożytni nie odbierali zjawisk jednostronnie, podejmujemy próbę uchwycenia najistotniejszego kryterium, według którego Wergiliusz skomponował taki a nie inny świat Eneasza, rozwijany przede wszystkim w przestrzeni, a nie w czasie. W tym celu praca będzie zawierać: 1. omówienie występowania i artyzmu określeń związanych z układem poziomym, pionowym i kręgiem; 2. wyłowienie przestrzennej dominanty kompozycyjnej utworu.

Ze 132 wybranych przykładów ks. I. *Eneidy* wynika, iż już sama organizacja wypowiedzi rozbrzmiewa różnorodnością przyimków lokacyjnych takich jak: a — ad, sub — super, circum. Nośnikami wartości spacjalnych są również typowe dla języka łacińskiego formy, accusativus i ablativus loci (Italiam, antro), a także i całe zdania, których orzeczenia stanowią wektor przestrzenny (imminent, ascendebant). W swych najogólniejszych, podstawowych odniesieniach wszystkie te słowa konstytuują nam opozycje: od — do, zewnątrz — wewnątrz, pod — nad, wokół. Z impulsu tych wyznaczników wyłaniają się momentalnie uniwersalia przestrzenne: poziom, pion i krąg — na które chcemy zwrócić szczególną uwagę[21].

I

Omówienie wyznaczników poziomu zaczniemy od ich najbardziej elementarnych funkcji, jaką jest wyznaczanie miejsca i tła akcji. Posłużymy się trzema przykładami:

---

[17] G. Bachelard, *Wstęp do „Poetyki przestrzeni"*, s. 342—365.

[18] J. Frank, *Forma przestrzenna w literaturze nowoczesnej*, Przegląd Humanistyczny 1971 z. 2, s. 115—137.

[19] J. Sławiński, *Przestrzeń w literaturze: elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości*, w: *Przestrzeń i lit.*, s. 9—22.

[20] Sławiński, *o. c.* s. 15.

[21] Na temat morfizmów i struktur spacjalnych cf. W. Osadnik, *Esej o przestrzeni*, Nowy Wyraz 1976, nr 2, s. 81.

Naiwność, brak doświadczenia są też powodem tarapatów, w jakie popadł Celiusz wiążąc się z Klodią. Ona jest kobietą doświadczoną, wywodzącą się ze znakomitego rodu, na nią zatem przesuwa Cycero odpowiedzialność za wszystkie zaistniałe wydarzenia: *Mulier, quid tibi cum Caelio, quid cum homine adulescentulo*[45]; *vicinum adulescentulum aspexisti; candor huius te et proceritas voltus oculique pepulerunt*[46]. Celiusz był bez wątpienia przystojny, lecz kobiecie takiego pochodzenia nie wypadało szukać przyjaźni „młodzieniaszka". Zarzut przeciwko Celiuszowi o zaciąganie długów odpierał mówca twierdzeniami, iż zbyt skromne były warunki mieszkaniowe oskarżonego, by płacił za nie wysoki czynsz: *Nunc demum intellego P. Clodi insulam esse venalem, cuius hic in aediculis habitat decem, ut opinor, milibus*[47]. Odnajmował zaś ten dom od Klodiusza głównie z uwagi na bliskość forum, co dla młodzieńca ubiegającego się o urzędy i godności państwowe nie było bez znaczenia. Cycero z dużą sympatią odnosił się do tegoż przedstawiciela „złotej młodzieży" rzymskiej, fakt zaś, iż oskarżający go ludzie pochodzą z kręgu Klodiusza sprawił, że z wielkim osobistym zaangażowaniem bronił Celiusza przed trybunałem. On [Cycero], zwolennik bezstronności i surowości w ferowanych wyrokach, grzmiący na tych, którzy przez zastraszenie próbują pozbawić decyzje sędziowskie bezstronności i obiektywności: *hoc metu proposito evellere se aculeum severitatis vestrae posse confidunt*[48]; gdy godzi to w interesy jego klienta, stara się nakłonić sędziów do rewizji zajmowanego stanowiska. Sugeruje im nieco łagodniejsze potraktowanie oskarżonego: *vestrae sapientiae ... est non abduci ab reo nec quos aculeos habeat severitas gravitasque vestra, cum eo accusator erexerit in rem, in vitia, in mores, in tempora, emittere in hominem et in reum*[49].

Nie wstydzi się również Cycero łez, jeżeli tylko tą drogą można osiągnąć pożądany wynik głosowania. Laterensisowi, oskarżycielowi Plancjusza, który wytyka mu ten sposób obrony, odpowiada: *non modo lacrimulam sed multas lacrimas et fletum cum singultu videre potuisti*[50]. Łzy dowodzą wzruszenia i zaangażowania obrońcy, świadczą, iż wierzy on w słuszność bronionej racji.

Dość powszechnym i wypróbowanym chwytem obrony było przyprowadzanie na rozprawę małych dzieci. Wspominą o tym Cycero broniąc Kluencjusza: *idem G. Iuni Fili, pueri parvoli lacrimis commotus*[51]. Widok takich maleństw musiał wzruszyć nawet najsurowszych sędziów.

Stworzeniu atmosfery tchnącej tajemniczością i grozą posłużyły zapewne deminutywa użyte przez Cycerona w mowie obrończej w procesie Skaurusa. Czytamy je przy opisie zabójstwa starej kobiety: *negotium dedisse liberto ut illi aniculae non ille quidem vim adferret — neque enim erat rectum patronae — sed collum digitulis*

---

[45] *Cael.* 33.
[46] *Cael.* 36.
[47] *Cael.* 17.
[48] *Cluent.* 152.
[49] *Cael.* 29.
[50] *Planc.* 76.
[51] *Cluent.* 137.

DISPOSITIONS SPATIALES — HORIZONTALITÉ, VERTICALITÉ, CERCLE — DANS LE LIVRE Ier DE L'ENÉIDE DE VIRGILE

Résumé

L'intérêt du présent article est fixé sur le problème de l'espace dans une oeuvre littéraire. On a soumis à l'analyse l'*Enéide* de Virgile, ouvrage, qui prête à une interprétation théorique fort tentante. L'originalité de la structure interne d'*Enéide* se résume à ce que l'auteur exclut presque entièrement le facteur de temps de la dimension spatio-temporelle de l'oeuvre. Il plante l'action dans de différents points de l'espace (qu'il traite comme le concept majeur) en lui subordonnant le canon de chronologie des événements. Une pareille construction déclenche une signification nouvelle de l'ouvrage.

Dans la première partie de l'article on a examiné les moyens formels de la mise en valeur de la construction interne, c'est à dire tout type de descripteurs spatiaux, en les classifiant selon un archétype de vertical, d'horizontal et de cercle spatial, qu'ils composent. La deuxième partie, à son tour, vise à décrire et analyser la conception du cercle virgilien qui paraît être une dominante de la composition du premier chapitre d'Enéide.

L'examen minucieux de ses paramètres permet d'avancer une thèse que la conception du cercle, telle qu'émerge dans le premier chapitre, est une clé à resoudre la composition de l'espace de l'epos entier.

Przytoczmy jeszcze jeden przykład układów wertykalnych. Eneasz czekający na Dydonę w świątyni kartagińskiej dostrzega najpierw jej elementy podkreślające wyniosłość miejsca — bogate stopnie, a potem malowidła, na których przedstawione są dzieje uczestników wojny trojańskiej:

... templum Iunoni ingens ...
... aerea cui gradibus surgebant limina ...
... videt Iliacas ex ordine pugnans
bellaque iam fama totum volgata per orbem ...
I 446—458.

Ogląda więc wypadki własnego życia, które tu już uwieńczone chwałą stwarzają wrażenie wieczności.

Sceneria basenu Morza Śródziemnego, w którym dostrzegliśmy ruch tak w poziomie, jak i w pionie, oraz technika lokalizacji wypadków sugerują jeszcze inny rodzaj układów przestrzennych — mianowicie krąg.

Pojawia się on w elementarnych funkcjach poetyckich często np. — jako podkreślenie ciasnoty więzienia:

Illi indignantes magno cum murmure montis
circum claustra fremunt ...
I 55—56,

— jako onomatopeiczne przedstawienie wciągającego wiru wodnego:

... ast illam ter fluctus ibidem
torquet agens circum et rapidus vorat aequore vertex.
I 116—117,

— czy też charakteryzuje Neptuna uspokajającego morze, który:

... et temperat aequor
atque rotis summas levibus perlabitur undas.
I 146—147.

Iluzja kręgu ma najczęściej znaczenie dodatnie i jako przestrzeń zamknięta wyraża bezpieczeństwo np.

— Eol w jaskini więzi wichry, uwolnienie ich grozi burzą (I 52—59):

Ni faciat, maria ac terras caelumque profundum
quippe ferant rapidi secum verrantque per auras
I 58—59,

— Eneasz w chmurze:

At Venus obscuro gradientis aere sepsit
et multo nebulae circum dea fudit amictu,
cernere ne quis eos neu quis contingere posset
molirive moram aut veniendi poscere causas.
I 411—414,

tzw. „sensów naddanych" świata przedstawionego, sensów przeznaczonych do odczytania przez odbiorcę.

Na powyższą interpretację pozwala kompozycja omawianej ks. I. dzieła Wergiliusza. Po pierwsze — autor w miarę narastania tekstu zestawia coraz to nowe elementy w kreowanej przestrzeni, zacierając proces rozwoju akcji w czasie. Mówi bowiem na początku o Kartaginie jako o *urbs antiqua*, gdy później Eneasz ogląda jej wznoszące się mury. Po drugie — świat przedstawiony nie stanowi przestrzeni równomiernie wypełnionej, bez niedomówień. Spotykamy się więc ze scenerią, którą odbiorca musi sam konstruować, polegając na samodzielności własnej wyobraźni. Mamy więc do czynienia z taką scenerią, o której J. Sławiński pisze, że przestrzenny pozorny chaos w dziele literackim „wyklucza jakikolwiek porządek wzorcowy i dopuszcza — po stronię odbioru — możliwość rozmaitych równoprawnych uporządkowań przestrzennych" czy też staje się „swego rodzaju zagadką, a więc wezwaniem do odkrycia jedynego tylko właściwego rozwiązania"[30].

Analiza procesu uświadamiania sobie przez odbiorcę powstawania modelu przestrzeni w omawianym utworze jest dowodem na możliwość tego rodzaju interpretacji.

Kod przestrzenny zawierają już pierwsze wiersze. Wprowadzają nas bowiem w układy, które na zasadzie powtórzeń i ciągłych zmian będą tworzyły przestrzenną architektonikę eposu. Pamięć odbiorcy notuje więc trzy elementy dotyczące bohatera: — że wyrusza z Troi (*Troiae qui primus ab oris*),
— że przybywa do Italii (*Italiam Laviniaque venit litora*),
— że gna go los (*fato profugus*).

Założone przesunięcie między punktem „Troja" a „Italia", dokonujące się w płaszczyźnie poziomej dzięki słowu *profugus* sygnalizuje, że nie będzie to droga po linii prostej. Słowo *fato* związane z odniesieniem pionowym, przerywające wywołane wrażenie linii poziomej, sugeruje liczne perypetie. Jednocześnie punkty „Troja" — wywołująca skojarzenia przeszłości, „Italia" — stwarzająca pozór realizmu, i *fato*, słowo ewokujące kategorie nierealne wprowadzone przez poetę w rytm: poziom — pion — poziom krzyżują z sobą przestrzeń geograficzno-historyczną z mitologiczną. Stanowią tym samym kod podstawowy dotyczący przedstawionej przestrzeni.

Następne wersy przynoszą podwojenie elementów spacjalnych w znanym już odbiorcy układzie: bohater tuła się po lądach i morzach (*terris iactatus et alto*), powodem są siły wyższe i gniew Junony (*vi superum ... Iunonis ob iram*), co zmusza Eneasza do pokonywania licznych trudów, gdyż celem jego jest założyć miasto i przenieść bóstwa rodowe do nowego domu (*dum conderet urbem inferretque deos Latio*). Schemat graficzny byłby więc:

— I — wiersze 1—2,
—— II —— wiersze 3—6.

Następnie płaszczyzna geograficzno-historyczna poszerza się w dalszym obrazo-

---

[30] Sławiński, *Przestrzeń w lit.* s. 20.

związek oraz słownictwo są wynikiem świadomych i przemyślanych zabiegów autora, mającego na uwadze krąg odbiorców i dobro reprezentowanej w procesie strony. Przy lekturze mów Cycerona uderza nas doskonała umiejętność wykorzystania przez autora potencjalnych możliwości wyrazu tkwiących w słownictwie deminutywnym. Te same formy zależnie od okoliczności ich zastosowania bywają dość silnymi pejoratywami bądź też wyrażają treści o dodatnim zabarwieniu emocjonalnym. Deminutywa w funkcji pejoratywów zarówno w języku mów sądowych, jak i w całej twórczości Cycerona stanowią zdecydowaną większość. Mowy sądowe mają właściwy sobie styl, gdzie złośliwość i uszczypliwość stosowane są powszechnie i celowo. Zdrobnieniami posługuje się mówca w wystąpieniach sądowych, kierując ostrze swych wywodów przeciwko oskarżycielowi, przedstawia go często jako człowieka pozbawionego zasad moralnych i szerszej kultury ogólnej. Przy ich pomocy obala argumenty oskarżenia, podważa jego źródła czy bagatelizuje wagę popełnionego przestępstwa. Czasami wskazuje na brak jakiegokolwiek motywu dla popełnienia wykroczenia. Z obrońcy staje się często sam oskarżycielem, świadkom zarzuca tendencyjność zeznań, przekupstwo lub naiwność i głupotę. Klient z kolei przedstawiany jest zawsze z najlepszej strony. Jeśli popełni nawet jakiś błąd, to jest to wynikiem braku doświadczenia czy zbytniej łatwowierności. Deminutywa jako jeden ze środków wyrazu pozwalają mówcy trzymać audytorium w napięciu, kierować uczuciami słuchaczy, wywołując w nich poczucie odrazy i niechęci wobec strony przeciwnej i zabiegać o sympatię dla swojego podopiecznego. Obrońca korzystając z emocjonalnej treści zdrobnień apeluje do uczuć wyrozumiałości, pobłażliwości, a nawet litości u sędziów.

Poznań

THE FUNCTION OF DIMINUTIVES IN JUDICIAL SPEECHES OF CICERO

Summary

Among the many areas of Cicero's activities his rhetorical practice occupies the most important position. In the defending speeches, predominant among his court orations, Cicero used various means of expression and methods of impressing the listeners. Diminutives, as words marked emotionally, are particularly suitable for this purpose. Depending on circumstances, the same forms may have either quite a pejorative meaning, or may connotate a positive, emotive sense. In Cicero's orations diminutives of pejorative function comprise the majority. The defender used them to question the validity of testimony, or the seriousness of witnesses. He accuses the witnesses of partiality, venality, naivety, or simple stupidity. The prosecutor is presented as a person of no moral value, lacking personal culture.

On the other hand, diminutives allow for emphasizing all the virtues of Cicero's client. Using such expressive vocabulary the speaker keeps the tension in the audience and skillfully manipulates the emotions of the jury. He tries to win their sympathy for his client, and their antipathy for the opponent. He appeals either to the severity of the judges or to their compassion and tolerance.

Urbs antiqua fuit (Tyrii tenuere coloni)
Karthago, Italiam contra Tiberinaque longe
ostia ...

I 12—16[22],

Est in secessu longo locus: insula portum
efficit obiectu laterum ...

I 159—160,

Lucus in urbe fuit media ...
I 441.

Pierwszy z przykładów informuje o miejscu, *urbs*, posługując się relacjami linii poziomych: Kartagina — naprzeciw Italii. Mimo to, uwzględniając odniesienie do kolonistów tyryjskich, prowokuje wyobraźnię odbiorcy do umieszczenia owej „urbs" w poszerzonym kręgu: Tyr — Kartagina — ujście Tybru. Odbiór owych wierszy podobny jest więc do ruchu cyrkla — najpierw zauważamy centrum, potem jego opis.

Drugi przykład powtarza też sytuację odniesień poziomych przez podkreślenie odległości. Punktem centralnym jest *insula* ujęta w ramiona portu — a więc znów pewna iluzja zamykającej się przestrzeni.

Ostatni z przykładów potwierdza koncentryczny układ obrazowania. I chociaż w opisach brak słów wyzwalających ruch — ruchu tego musi dokonać wyobraźnia odbiorcy.

Spotykamy się jednak nie tylko ze statycznymi wyznacznikami przestrzennymi. Często bowiem po linii poziomej odbywa się przemieszczanie i postaci w przestrzeni, i samej przestrzeni. Tak więc sygnał prostego przesunięcia w poziomie odbieramy czytając:

... ipse uno graditur comitatu Achate
I 312,

Corripuere viam interea, qua semita monstrat.
I 418

czy

Iamque ibat dicto parens et dona Cupido
regia portabat Tyriis duce laetus Achate.
I 695—696.

Do przesunięć typu horyzontalnego należą jednak i bardziej złożone, jak: informacja o przeniesieniu bogów do Lacjum:

multa quoque et bello passus, dum conderet urbem
inferretque deos Latio ...
I 5—6

---

[22] Wszystkie cytaty wg: P. V. Maronis *Aeneidos* l. XII, rec. Sabbadini, Torino 1958.

nomine inscriptorum sinceritate disputantes, persaepe adumbrant[23]. Fr. Vollmerus[24] de Claudiani Christianismo deliberat et Th. Birtum[25] secutus poetam Christianae ecclesiae socium participemque quidem fuisse, sed in eius sensibus atgue ipsa natura antiquorum Romanorum cultum et humanitatem valde etiam posita atgue infixa esse asseverat[26]. Idem vir doctus Claudiani artem, sermonem, fontes, alias insuper quaestiones litterarias investigat[27]. Precatoria autem nonnullorum Claudiani carminum indicia tamquam omnino oblitus est. Attamen duo id genus precatoria carmina (*Carm. min.* XXXII et L) commemoravit M. Platnauer[28]. Precationes Romanas vix paucis verbis, Claudiani vero et Ausonii omnino nullis Fr. Heilerus in uberrimo peculiari libro suo attigit[29].

In parte commentationis meae, in qua Claudiani carminum hymnico-precatoria fragmenta explicare aggredior, liceat mihi praefari apud hunc poetam ne unum quidem precationis ut peculiaris speciei litterariae exemplum inveniri. Quodque precatorium fragmentum alterius carminis pars, saepe laxe ei conserta videtur. Quam compositionis cohaesae inopiam recte M. Broscius in Claudiani poesi animadvertit[30]. Etiam primo obtutu tam peculiaris precatio, ut carmen XXXII (*Carm. min. corp.*), revera precibus imperatoris Honorii gratia factis inserta est. Indigitamentis simile etiam carmen L (ibidem), benedictionibus plenum, reapse panegyricus est in honorem Iacobi, magistri equitum conscriptus. Omnia denique, paucis exceptis, precatoria fragmenta in poesi Claudiana hexametro dactylico composita sunt. Nimirum in eo causa consistit, quod carminibus epicis inserta sunt. Etiam peculiaris precatio (*Carm. min.* XXXII) eodem metro utitur. Duo tantum carmina precatoria (*Carm. min.* L et fragmenta poematis *in Rufinum* l. II inscripti) pentametro dactylico conscripta sunt.

Initium sumamus a *Panegyrico in honorem Probini et Olybrii* dicti (*Carm.* I 1,28)[31]. In laudati panegyrici initio poeta precationem solis locavit, quae incipit apostropha (*Sol*) et epitheto relativo enuntiato expresso (*qui flammigeris mundum complexus habenis* — v. 2). Precationis expositionem sequuntur preces (vv. 3—7), in quibus aliquot verba precandi (*sparge, surgant, torqueat, pateant*), precum materiae respondentia, adhibita sunt. Versibus 8—28 continetur effusa hypomnesis, quae propter laudativas proprietates suas panegyrici prooemium facit.

---

[23] *O.c.* p. 348, 350, 352, 353, 356, 357, 361, 363, 364.

[24] Fr. Vollmer, i.v. *Claudianus nr 9*, RE III, (1899), col. 2652—2660.

[25] Th. Birt, *De moribus Christianis, quantum Stilichonis aetate in aula imperatoria valuerint, disputatio*, Marburg 1885. Cf. Brożek, *o.c.* p. 501, Claudiani carmen *De Salvatore* inscriptum veram fidei confessionem appellavit.

[26] Riggi, *o.c.* p. 693, Claudianum quoque semichristianum vocat. Cf. etiam Bardy, *o.c.* p. 71—72.

[27] Vollmer, *o.c.* col. 2656 sq.

[28] M. Platnauer, *Claudian* with an English translation by ..., I, London 1963, „Introduction", p. XIX.

[29] Fr. Heiler, *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, 3 Aufl., München 1921.

[30] Brożek, *o.c.* p. 500.

[31] Claudiani carmina cito nixus editione: *Claudian* with english translation by M. Platnauer in two volumes, London 1963.

waniu o punkt: *Karthago contra Italiam Tiberinaque ostia*, w którą wkomponowana jest sfera poczynań Junony. Tu już każdy z elementów poziomu czy pionu uzyskuje rozbudowę szerszą: mamy dodatkową prezentację i Kartaginy, i Junony, i tułaczki Trojan.

Po wstępie akcja księgi I. rozpoczyna się obrazem spokojnej przestrzeni morza, na której ukazują się okręty. Jednak spokój nagle przerywa postać Junony, powodująca burzę na morzu (znów — I —). W ten sposób docieramy do najszerzej rozbudowanych płaszczyzn w ks. I, mianowicie do opisu spokoju po burzy, akcji na Olimpie oraz wizyty Eneasza u Dydony.

Zestawiając ogólne układy przestrzenne w omawianej księdze zauważamy również, że rozszerzają się one w układach koncentrycznych do *urbs*.

Akcja księgi I. oscylująca w pionie i poziomie między punktami: „Troja", „Kartagina", „Sycylia" rozgrywa się w kręgu Morza Śródziemnego. Krzyżowanie się przestrzeni jest symbolem walki i dążeń do założenia nowej Troi. Świat, w który został wpisany bohater, jest kręgiem zamkniętym, którego nie może on przebić ze względu na gniew Junony. A Eneasz przecież dąży do punktu poza Sycylią — do Italii. W obrazowaniu i kompozycji uderza także konsekwentna cykliczność. Przez to przestrzeń implikowana archetypami naprowadza nas na istotę znaczenia kręgu w omawianym tekście. Powraca on w postaci słowa *urbs* w różnych miejscach tekstu i z różnym naświetleniem:

utrata w płaszczyźnie poziomej — Troja,
walki i zmagania — krąg Morza Śródziemnego,
tęsknota za nowym miastem — paralele z Kartaginą.

Forma *Eneidy*, epos, sugeruje wypadki, które mają trwać. To samo wyraża schemat i rytmiczność kompozycji przytoczonych obrazów, systematycznie się poszerzających. Dzięki tej zbieżności możemy sądzić, że *urbs*

to krąg umieszczony w kręgu i poza kręgiem,
to Rzym w basenie Morza Śródziemnego i poza nim,

że jest przestrzenną dominantą kompozycyjną ks. I. *Eneidy*. W księdze tej nieważny jest czas akcji tyle, ile logika przestrzenna, burząca ustalone normy czasowe. Z tego też względu można uważać, że sama księga I. *Eneidy* jest kluczem do zrozumienia przestrzennego układu świata przedstawionego w całym utworze, a przyszła *Roma condita* to *Roma aeterna*.

W dokonanej analizie podstawowych układów poziomu, pionu i kręgu zastosowano system dwustopniowy: 1 — określenie i charakterystyka spacjantów występujących w tekście pierwszej księgi i 2 — wydobycie z nich sensu głębszego, ukrytego, jakim jest krąg. Określono także znaczenie owego kręgu, jakim wydaje się być Rzym.

Rozpracowanie wymowy samego kręgu — jego symbolika, koncentryczny układ w kompozycji, cykliczne pitagorejskie powroty stwarzające wrażenie wieczności — może stanowić dalsze ciekawe studium nad przestrzenną kompozycją całej *Eneidy*.

Poznań

tes, sed nullo dissertationis suae loco quaestiones ad litterarum rationem pertinentes in Ausonii carminibus investigavit, utpote quas explicare in citato libello sibi non proposuisset[9].

Commemorare denique cupio nullam adhuc a me inventam esse dissertationem, quae litterarum doctrinae quaestiones in omnibus Ausonii precatorio-hymnicis fragmentis investigaret atque explicaret. Maiore igitur cum fide rem, quam enarrandam suscepturus sim, ad Ausonii otium litteratum cognoscendum haud minimi pretii fore spero. Itaque ex Ausonii carminibus excerpta precationum exempla explicare aggrediamur.

Omnia iam precatorio-hymnica fragmenta in Romanorum poesi ab eius primitiis usque ad carmina quarto et quinto p. Chr. n. saeculo conscripta perscrutatus sine ulla dubitatione dicere audeo argumenta hymnico-precatoria numquam popularia esse desivisse et numquam quoque in decantatum locum communem a variis poetis e more adhibita degeneravisse. Quam quisque poeta Romanus litterariam speciem excoluit et qua aetate floruit, eodem argumento hymnico-precatorio prima et sibi tantum propria ratione usus est.

Ausonianae poesis precatorio-hymnicae id imprimis proprium est, quod poeta precationes et carmina hymnos imitantia vetere et antiquitus tradito dicendi genere conscribit, non neglectis insuper carminibus precatoriis Christiana doctrina refertis, quae res apud hunc Romanum poetam saepius accidit. Omitto alia iam carmina, in quibus Christianae doctrinae mentiones non sunt rarae[10]. In Ausonii carminibus precatoriis id novum videtur, quod poeta Christianam precationem cum panegyrico imperatoris conglutinavit. Consuetudo laudandi in hymnis duas nonnumquam personas, unam divinam et alteram humanam, iam pridem inveterata in poesi Romana Callimachi hymnorum exempla imitanti[11], dissimilem apud Ausonium speciem induit. Christianorum enim Dei gloria cum Christiani imperatoris laudibus arte consociata est.

Antiquitus acceptae naturae duae hexametro versu conscriptae et inter se consertae precationes sunt. Quarum prima (*Opusc.* III 5) *Precatio consulis designati...* inscribitur. Cuius precationis compositio singularem admirationem movet. Constat enim e quinquaginta sex versibus (in carminis initio duorum versuum lacuna est) et triplici apostropha, quae ut versus intercalaris sexies contexitur (vv. 1, 9, 17, 25, 33, 41):

Iane, veni: novus anne, veni: Renovate veni, Sol.[12]

Allatus versus intercalaris tres apostrophas continet (*Iane*, *anne*, *Sol*), quae demonstrant, quibus personis carmen missum sit. Sed reapse de Jano tantum agitur. Advocatarum personarum epitheta (verbum precandi *veni* hymni advocantis proprium est) modesta sunt (adiectiva: *novus* et *renovate* semper iterantur). Praeter versum

---

[9] *O.c.* p. 650–663.

[10] Quaestionem hanc investigavit et accuratissime demonstravit Riggi, *o.c.* p. 642–695.

[11] Cf. J. Danielewicz, *Morfologia hymnu antycznego*, Poznań 1976, p. 44 sq.

[12] Versus intercalaris in carminis versu nono, septimo decimo, vicesimo quinto recte a Peipero suppletus est.

ność i bezduszność. Ich łzy i prośby nie robiły na nim najmniejszego nawet wrażenia, *ne tantulum quidem commotus*[75]. Jedynie może lęk o własną skórę zdołał go nieco pohamować w tych zbrodniczych zapędach: *itaque furor eius paululum ... repressus est*[76], lecz to tylko na początku, w pierwszym roku sprawowania namiestnictwa. Podobnej bezwzględności oczekuje zatem Cycero również od sędziów przy wydawaniu wyroku na oskarżonego, przestrzegając ich, by nie ustępowali *tantulum de recta regione*[77], w przeciwnym bowiem razie ściągną na siebie gniew ludu rzymskiego. Postępowanie Werresa wywoływało czasami nikły wprawdzie, *ex aliqua particula*[78] opór, nawet wśród jego najbliższych współpracowników i popleczników.

Jak bardzo lekceważył sobie Werres przyjęte normy postępowania i senat rzymski, świadczą sprawozdania finansowe przesyłane z urzędu na Sycylii. Zawierał je zaledwie w *tribus versiculis*[79]. Jest to znowu dowód jego zuchwalstwa i ogromnej pewności siebie.

Oskarżony bez najmniejszych skrupułów grabił prowincję i jej mieszkańców. Czasami chcąc zachować pozory legalności swoich transakcji płacił za zrabowane wartościowe przedmioty nędzne grosze, *ut illis aliquid ... nummulorum*[80]. Ze świątyń i domów prywatnych Sycylii zabierał cenne drobne posążki, ze świątyni Herkulesa w Agrigentum pochodziły *duo ... sigilla perparvula*[81], zaś ze świątyni Chryzy *unum perparvulum signum*[82]. Owe dwa mniejsze posążki przywłaszczył sobie Werres jako częściową rekompensatę za to, iż nie udało mu się wywieźć dużego posągu samego Herkulesa, broniła go bowiem cała miejscowa ludność. Niewielkie, lecz zapewne ze względu na wykonanie piękne były figurki zdobiące srebrne naczynia w domu Gnejusza Pompejusza Filona. Goszcząc Werresa *apposuit patellam in qua sigilla erant egregia*[83]. Tenże pretor nie uszanował praw gościnności, lecz *sigillis avolsis reliquum argentum sine ulla avaritia reddidit*[84]. Werres zresztą nie opuścił nigdy progów jakiegoś gościnnego domu nie zabrawszy stamtąd dla siebie należnej zapłaty, *ne sine corollario de convivio discederet*[85]. Słudzy Werresa przywodzą Cyceronowi na myśl psy gończe. Tak jak te na polowaniu węszą zwierzynę, tak oni uganiają za wszelkimi wartościowymi przedmiotami na prowincji. Tak jak myśliwi nie upolowawszy nic większego i cenniejszego muszą zadowolić się zającem, tak ci drobnymi przedmiotami, *pro lepusculis capiebantur, patellae, paterae, turibula*[86]. Często pod pozorem dokładniejszego obejrzenia dzieła sztuki oskarżony polecał

---

[75] *Verr.* II 124.
[76] *Verr.* IV 41.
[77] *Verr.* V 176.
[78] *Verr.* II 47.
[79] *Verr.* I 98.
[80] *Verr.* IV 53.
[81] *Verr.* IV 95.
[82] *Verr.* IV 96.
[83] *Verr.* IV 48.
[84] *Verr.* IV 48.
[85] *Verr.* IV 49.
[86] *Verr.* IV 47.

Severi Gildonis imperii descriptionem precatio Africae praecedit (*Bell. Gild.* I 139—200) eaque iam secunda apud Claudianum precatio a personificatione pronuntiata est. Quae precatio interrogatione rhetorica incipit, qua preces plane expressae sunt (vv. 139—141):

... quid magne moraris
Iuppiter avulso nexu pelagique solutis
legibus iratum populis inmittere fratrem?

quae alia quidem forma etiam versu centesimo quadragesimo secundo repetitae sunt: *mergi prima peto.* Primis interrogationis verbis apostropha (*magne .... Iuppiter*) inserta est. Versus 142—153 preces, re vera autem detestationes, continent. Supplex enim a deo non bona petit, sed mala. Quae detestationes rerum desperatione determinatae sunt, e quibus expletis Mauretania a Gildone tyranno liberata dependebat. Versus 153—199 statum imperii describunt, qua re partis mediae officio funguntur. Carmen tamquam uncis inclusum secunda interrogatione rhetorica (vv. 199—200) clauditur:

... numquamne reverti
fas erit errantesque solo iam reddere cives?

quae precum loco adhibita est. Descripta precatio prooemii insuper partes agit, cum panegyrico Honorii et Stilichonis (cf. v. 205) praeposita sit.

Precatio Veneris hexametro conscripta epithalamio (*Epith.* X 171—179) inserta est. In fragmenti initio (vv. 171—172) describuntur res, quae ipsam precationem praecedunt. Oratio autem precibus incipit (*precamur, feras*). Hoc quidem loco apostropham non invenimus, sed verba: *reginae regina feras* (vv. 173—174) in eius locum substituta esse arbitrari possumus. Versibus 174—175 Maria, Stilichonis filia, laudatur, quae toto carmine primas partes agit. Preces versibus 176—177 etiam continuantur, versibus 178—179 hypomnesis expressa est.

Precatione Victoriae poeta in tertio libro *De consulatu Stilichonis* (*Cons. Stil.* III 205—222) usus est. Apostropha (*custos imperii virgo*) versu demum ducentesimo sexto expressa eiusdem paene naturae est atque duo epitheta (*o palma viridi gaudens, amica tropaeis*). Apostropham complent alia epitheta relativis enuntiatis constructa. Omnis haec laudativa expositio epithetis, ut in Orphicorum hymnis, referta est. Preces cum duobus verbis precandi (*adsis, adnue*) et vera apostropha (*diva*) versibus demum 212—213 manifestae fiunt. Eodem et sequenti versu (vv. 213—214) vota continentur. Preces versibus 215—216 (v. pr. *comitare, redde*) contexuntur, hypomnesis autem (vv. 216—222) Stilichonis merita recordatur. Explicata precatio novum precationis et panegyrici in unum carmen compacti exemplum praebet.

Singularis apud Claudianum precationis, hymno similis et religiosum argumentum continentis exemplum carmen *De salvatore* inscriptum in *Carminum minorum corpusculo* (nr XXXII) servatum est. Quod carmen incipit apostropha (*Christe*) et epithetis (*potens rerum, redeuntis conditor aevi, vox summi sensusque dei*). Unum epithetum relativo enuntiato expressum (vv. 2—3):

... quem fudit ab alta
mente pater tantique dedit consortia regni

aut communem religionis Christianae confessionem: Deum aeternum, non creatum, sine principio et fine, invisibilem, incomprehensibilem et al. esse demonstrant. Quae omnis laudativa precationis expositio undetriginta versibus continetur. In secunda precationis parte preces in aliquot partes divisae expressae sunt. In cuiusque partis initio verbum precandi (*da*, aut *pande*) et apostropha (*pater* aut *genitor*) inveniuntur. Praeter commemorata alia insuper verba precandi adhibita sunt (vv. 30—78). Preces brevis introductio antecedit (v. 30):

pande viam precibus patriasque haec perfer ad aures.

In prima precum parte (vv. 31—36) orat poeta, ut Deus (apostropha: *pater*) homines a peccatis liberet. Hoc loco temptatio Evae in paradiso secundum Sacrae Scripturae narrationem commemorata est[13]. Secunda parte continentur preces (vv. 37—42), ut hominibus via in caelum muniatur. Hac parte exeunte Eliae et Henochi ascensionis mentio fit[14]. In tertia parte (v. 43) iterum precatur poeta aeternam redemptionem, reliqui autem versus (vv. 44—48) continent hypomnesin, quae fidei Christianae confessione libro *Geneseos* 1,2 cohaerenti clauditur. Quarta precum pars (v. 49) habet apostropham ad genitorem et rogationes de remissione peccatorum repetit. Alii eiusdem partis versus (vv. 50—57) contexunt hypomnesin et paraphrasin Vergilii *Aen.* IV 743 continent. Extrema precum pars eaque longissima, nam versus 58—78 complectitur, supplicis corporis et animi necessitates attigit. Hoc quoque loco non desunt recordationes litterariae, sed nunc Horatianae *Epistulae* I 16,6 et Matthaei *Evangelii* 7,12[15]. Delimitatoris, qui dicitur, totius precationis officio paucorum versuum laudatio fungitur, quae ex apostropha ad Christum et epithetis orthodoxam religionem Christianam exprimentibus constat[16] et in vocem *amen* exit.

Christiana precatio Ausonii carmen quoque *Opusc.* III 3 est. In initio et fine huiusce carminis (compositio tamquam uncis clausa) eadem exclamatio-apostropha (*spes, deus, aeternae stationis conciliator*) posita est. Has apostrophas in carminis initio locatas excipiunt quidem preces (vv. 2—3) una cum addita apostropha (*pater*), sed secundus eiusdem partis versus:

si castis precibus veniales invigilamus

hypomnesi similis est. Gravissimae preces versibus 4—9 continentur et in duas partes divisae sunt. In cuiusque partis initio idem verbum precandi (*da*) invenitur. Prima pars (vv. 4—6) apostropham (*Christe*) et tria epitheta (*rex bone, vivificator, maiestas*) habet. Secunda pars (vv. 7—9) eodem verbo precandi incipit et solas preces complectitur. Versibus 10—14 noctis allegoria duabus apostrophis pronominalibus (*tu*) ornata describitur. In versu quinto decimo preces et apostropha (*rector*) inveniuntur. Versibus 16—18 fontis allegoria laudatur. Omnis haec pars, praecipue autem versus,

---

[13] Cf. *Genesis* 3,13 et S. Pauli interpretationem *2 Cor.* 11,3.

[14] Cf. *Ad Hebraeos* 11,5 et *2 Reg.* 2,11.

[15] Accuratam omnium locorum memoriam, ut *1 Io.* 1—3,14,10; *1 Cor.* 15,3 affert Riggi, *o.c.* p. 650.

[16] Cf *Is.* 53,5; 43,25; 44,22; 53,11; 59,12; 65,7. Cf. Riggi, *o.c.* p. 650.

qui de lumine dicunt (vv. 19—21) *Evangelii* S. Ioannis 1,4 sq. paraphrasis esse videntur. Quae insertio in hymni structura haud dubie aliquid novi est, qua re cum parte media hymni (vv. 22—33) coniungi potest. In commemorata epica huius hymni parte de baptismi vi, de Christo crucifixo, de S. Stephani martyrio, de S. Petri dignitate et S. Pauli conversione narratur. Huic parti tres versus numeris 27,29,30 distincti inserti sunt, qui auctoris mentes exprimunt (metatextus). Secunda id genus insertio (vv. 34—36). S. Stephani martyrium significat et hoc exemplo adhibito salutares fidei effectus illustrantur. Reliqui versus (vv. 37—42) continent preces, supplicationum forma expressas et in carminis fine eadem, atque in initio, exclamatio contexitur[17].

Precationis indicia habet quoque epistula (*Opusc.* XVIII 32, 1—19), quae *Oratio Paulini* inscribitur. Epistula hexametro conscripta incipit apostropha (*omnipotens genitor rerum*) et epitheto enuntiato relativo expresso (*cui summa potestas*). Communes preces ipso verbo precandi (*exaudi*) elatae sunt, quas excipiunt verba: *si iusta precor*, quae hypomnesis duci possunt. Versus, qui sequuntur (vv. 2—17) singulas preces continent. Versus 18—19, in quos oratio exit, omnes preces a Deo exauditas esse confirmant, qua re ipsa precatio ad finem producta est:

> moribus haec castis tribuit deus: hi sibi mores
> perpetuam spondent ventura in saecula vitam.

Ultimum denique carmen, quod Christianae precationis formam habet, *Eucharisticum Paulini Pellaei* (vv. 4—21) est, quod anno quadringentesimo undesexagesimo editum est[18]. Commemorata precatio copiosa expositione, multis laudationis proprietatibus referta, excellit, in qua praeter apostropham (*deus omnipotens*) epitheta et preces (vv. 4—7) magnam precationis partem (vv. 8—16) hypomnesis singulis auctoris vitae factis plena complevit. In extrema hypomnesi (v. 15) repetitur apostropha (*deus*). Versibus 17—21 preces continentur. Reliqua precationis pars (usque ad finem), quae auctoris vitam describit, propter rationem ab Ausonio a priori comprobatam se omnia Deo debere, genus quoddam partis mediae, in hymnis usitatae, duci potest, qua Dei opera laudentur. Talem superioris carminis partis naturam confirmare videntur apostrophae compluribus locis occurrentes: *Christe* (vv. 96, 175, 261, 404, 433, 548), *iuste deus* (v. 337), *omnipotens aeterne deus* (v. 102), *deus* (vv. 443, 555, 566), *Christe deus* (v. 476), *deus alme* (v. 519). Haec narratio a versu centesimo secundo in orationem convertitur, in qua praeter apostropham (*omnipotens aeterne deus*) etiam epithetum relativo enuntiato expressum (v. 103) et preces una cum hypomnesi (vv. 104—112) adhibita sunt. Christus etiam versibus 227, 366, 375, 401 commemoratur. Versibus 337—342 iterum hypomnesis contexitur. Haec carminis, reapse epici,

---

[17] Praeter has Christianas precationes demonstrari possunt alia Ausonii carmina, in quibus Christi et Christianae doctrinae mentiones saepe fiunt: Cf. *Opusc.* XVIII 30,19, XVIII 31, 22, 45, 73, 85, 146, 151, 161, 168, 186, 188, 198, 280 sq., 315, 320, 331. Omnes similes significationes enarrat Riggi, *o.c.* passim.

[18] Hoc anno carmen in lucem prodisse H. G. Evelyn White in praefatione editionis, quae inscribitur: *Ausonius*, II, London 1961, p. 299, asseverat.

intercalarem epithetum tantum in versu quarto (*consulis Ausonii Latiam visure curulem*) et nono (*bonis coepte auspiciis*) adhibitum est. Eodem versu apostropha ad annum (*anne*) repetitur. Apostrophae autem ad sidera (*Iulius*, *Sirius*, *sidera*) precibus (vv. 19—24) insertae sunt. Peculiaribus apostrophis constellationes: Martis (*Gradive* — v. 26), Saturni (*Saturne* — v. 28), Iovis, Veneris, Mercurii (*stella salutigeri Iovis*, *Cythereie vesper*, *Cyllenius* — vv. 31—32) vocatae sunt. Versu quadragesimo secundo Sol, versu autem quadragesimo sexto Nemesis, iustitiae dea laudatur. Carmen clauditur his versibus (vv. 55—56):

illum ego si cernam, tum terque quaterque beatus,
tunc ero bis consul, tunc tangam vertice caelum.

Citati versus Vergilianae et Horatianae poesis similitudinem ostendentes ad metatextum, qui dicitur, pertinent et auctoris personam detegunt. In totius enarrati carminis structura solae preces veris condicionibus evocatae expressae sunt, qua re hoc carmen occasione data conscriptum esse non negamus. Huiusce precationis compositio in ea re posita est, quod versus intercalaris et preces in vicem sexies contexuntur et versuum numerus, quo preces continentur, semper fere idem est.

I. versus intercalaris, prooemium (vv. 2—8), II. versus intercalaris, preces (vv. 10—16), III. versus intercalaris, preces (vv. 18—24), IV. versus intercalaris, preces (vv. 26—33), V. versus intercalaris, preces (vv. 34—40), VI. versus intercalaris, preces (vv. 41—48), VII. versus intercalaris, preces (vv. 50—54). Verba precandi praeter: *veni*, *da*, *ite*, *porrige*, *impelle*, semper coniunctivo optativo modo exprimuntur, ut: *mordeat*, *cesset*, *unificet* etc. Cum haec precatio supplicationi simillima sit, eandem genus quoddam vetustissimorum indigitamentorum esse, quae nobis e descriptionibus et paucis fragmentis tantum nota sunt, aut novam quandam precationis speciem antiquis Romanis omnino ignotam esse arbitrari possumus.

Altera precatio (*Opusc.* III 6) cum modo enarrata coniuncta similem compositionem habet, sed singulae preces non versu intercalari, ut in precatione *Opusc.* III 5, sed variis apostrophis a se separantur: I. apostropha (*anne* et epitheta), preces (vv. 1—2), II. apostropha (*Sol* et epithetum), preces (vv. 2—4), III. apostropha (*anne* et epithetum), preces (vv. 5—6), IV. epithetum (*alme*), preces (vv. 7—10), V. epithetum (*prono rapte polo*), preces (vv. 11—13), VI. epilogus (vv. 14—16). Verba precandi in hac oratione adhibita modo imperativo maximam partem sunt. Hymni advocantis proprium verbum precandi (*veni*) semel tantum in hac precatione (v. 7) adhibitum est.

In brevem precationem exit quoque epistula (*Opusc.* XVIII 29, 73—74) versu hexametro conscripta, quae ex apostropha (*Boeotia numina Musae*) et precibus (v. pr.: *precor*, *accipite*, *revocate*) constat.

Secundo precationum generi annumeramus eas, quae Christianae doctrinae argumento excellunt. Quibus omnibus maxime praestat Oratio (*opusc.* II 3), quae ex octoginta quinque hexametris constat et ab conventione, quae dicitur, poetica reliquarum in poesi Romana precationum longe aberrat. Huius precationis expositio praeter apostropham (*omnipotens*) multa epitheta habet, quae aut transcendentem, ut philosophorum artis vocabulo utar, Dei naturam (*solo mentis mihi cognite cultu*),

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

KLONOWIC'S "VICTORIA DEORUM" — 27th CHAPTER

By

BARBARA MILEWSKA

Victoria deorum in qua continetur veri herois educatio is the largest Latin work of Sebastian Fabian Klonowic, a Polish 16th century poet and philosopher. A typographical analysis proved, that *Victoria* had been printed in two periods[1]. A manuscript, unexpectantly found in the National Library in Warsaw, contains a large part of the poem corresponding to pages 161—558 in the printed edition of the whole work. Pages 1—96 were published earlier, in 1587, and the rest of it several years later. The first 96 pages and the manuscript are the first version of the poem. A comparison with the second part of the text, printed after 1595 allows us to assign two redactions of the poem.

The following edition of the 27th chapter of *Victoria* is the continuation of the critical analysis of this poem[2]. In this chapter Klonowic condemns a quest for riches, criticizes greed and unwisdom of those parents who save money for their children doing harm to others. Yet, the same parents who care of their children's fortune, fail to pay any attention to their education.

It is worth to notice changes which Klonowic makes in the second version of the poem. The expressions of the second version are bolder, the language clearer and better and also the composition itself more interesting. This chapter contains, but only in the second version, a large description of the lands, rivers and oceans which a merchant had to cross to make money (vv. 70—99; 106—117). The geographical names mentioned in this description make the poem erudite as the poetry of the Alexandrian period or as the works of the Roman neotheric school. The poem amplifies this description probably under the recent lecture.

Other passages (vv. 143—189; 292—310), which the author addes after some years, demonstrate an increasing Klonowic's indignation at the demoralisation of the 16th society and manifest his critical attitude towards society.

Through the whole chapter, mentioned above, knowledge of works of Horace, Ovidius, Vergilius, Cicero and Plinius is visible.

---

[1] M. Cytowska, *Victoria deorum, zapomniany utwór Sebastiana Fabiana Klonowica*, Eos 1952/53, z. 2, s. 161—173.

[2] B. Milewska, *Dwie redakcje poematu Sebastiana Fabiana Klonowica ,,Victoria deorum"*, Eos LXV 1977, s. 273—283.

jakby na podwyższeniu (wspomniany już Eneasz wstępujący na wzgórze) — dialog Junony z Eolem zostaje poprzedzony określeniem, iż bogini przybywa

nimborum in patriam
I 51.

Neptun przepędza wichry po uprzednim wprowadzeniu:

alto prospiciens summa placidum caput extulit unda
I 126—127.

Podobnie cytowane już słowa *Iuppiter aethere summo* (I 223) — uwzględniając gradację w stosunku do poprzednich tego rodzaju wyznaczników — zapowiadają najważniejszy w ks. I. dialog Jowisza i bogini Wenus. Wśród wypowiadanych przez nich słów elementy pionu da się zauważyć szczególnie, gdy chodzi o określenie słowa *urbs* i postaci Eneasza. Jowisz wyjawia swej rozmówczyni:

cernes urbem ... sublimemque feres ad sidera caeli
magnanimum Aenean ...
I 258—260.

Wyniesienie bohatera uzyskuje dodatkowo poeta przez połączenie elementów przestrzennych z pluralis maiestaticus w mowie bogini:

nos ... caeli quibus adnuis arcem
I 250,

gdzie słowo *nos* można rozumieć tak jak w mowach oratorów oraz jako utożsamienie się Wenus z synem. Nie bez znaczenia jest fakt, że wszelkie uczucia tęsknoty, marzenia Eneasza dotyczące założenia miasta umieszczone są w przedziałach pionu. Przejawia się to także w przeświadczeniu o doniosłości znoszonych trudów. Oto jak przez zestawienie pokonanych sterczących skał i myśli o rosnącym mieście Eneasz pociesza towarzyszy:

O socii ...
Vos et Scyllaeam rabiem penitusque sonantis
accestis scopulos, vos et Cyclopeia saxa
experti ...
tendimus in Latium ...
... illic fas regna resurgere Troiae.
I 200—206.

Myśl założenia miasta na ziemi przodków przyświeca Eneaszowi i wówczas, gdy stojąc na pagórku zauważa mury budującej się Kartaginy i woła:

O fortunati, quorum iam moenia surgunt!
I 437.

Wergiliusz stosuje w ten sposób ciągłe paralelizmy Kartagina-Rzym.

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

DE AUSONII ET CLAUDIANI FRAGMENTIS HYMNICO-PRECATORIIS

Scripsit
MICHAËL SWOBODA

I

Non tam copiosae pro rata parte commentationes ad Ausonii opus litterarium pertinentes aut eius vitam et scripta generatim enarrare[1], aut poetae cultum litteratum, aut res cum carminum eius editione coniunctas easque insuper quaestiones litterarias, quae in Ausonii scriptis admirationem virorum doctorum excitaverunt, investigare conantur[2]. Studium movebat quoque Ausonii Christianismus, praesertim cum in nostri poetae carminibus non desunt argumenta, quae eum Christiano cultui adhaesisse demonstrare videantur[3]. Carminum Ausonii precatorio-hymnicorum in litterariis fontibus vix paucae mentiones inveniri possunt[4]. Ex litteris vicesimo saeculo ineunte publici iuris factis commemorentur necesse est duae commentationes: M. J. Pattist, *Ausonius als Christ*, Amsterdam 1925, et C. Weyman, *Beiträge zur Geschichte der christlichen Poesie*, München 1926[5]. Eandem quaestionem perscrutatus est ante undecim annos C. Riggi in libello, qui inscribitur: *Il cristianesimo di Ausonio*, Salesianum XXX, nr 4, 1968, p. 642—695. Italicus vir doctus omnem quaestionem diligentissime investigavit et accuratissime interpretatus est. Eius commentatio eo maioris est pretii, quod auctor plurima laudat scripta, quae Ausonii Christianismum demonstrant et illustrant. Recte definivit quoque nostri poetae fidem, cum eum, opinionem G. Boissieri[6] et G. Bardy[7] secutus, semichristianum appellaret[8]. C. Riggi omnia Ausonii religiosa carmina, similiter atque ea, in quibus vestigia quaedam Christianae doctrinae perspicua sunt, diligenter explicat. Admirationem laudati viri docti evocant insuper doctrinae Christianae apud Ausonium fon-

---

[1] Cf. O Ribbeck, *Geschichte der römischen Dichtung*, III, Stuttgart 1892, p. 342—348.

[2] Cf. F. Marx, i.v. *Decimus Magnus Ausonius nr 3*, RE II (1896), col. 2562—2580.

[3] Cf. praecipue Marx, *o.c.* col. 2568, et M. Brożek, *Historia literatury łacińskiej w starożytności. Zarys*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, p. 509.

[4] Cf. Ribbeck *o.c.* p. 344, et Marx, *o.c.* col. 2568.

[5] C. Weyman ne verbo quidem attigit quaestionem, quae meam admirationem movet. Corroborat tantum Ausonii Christianismum, quamvis argumentis ad fidem faciendam minime aptis nonnumquam usus sit. Cf. huiusce dissertationis censuram a M. Manitio conscriptam (Phil. Wochenschrift XLVII 1927, p. 591).

[6] G. Boissier, *La fin du Paganisme*, II, Paris 1891.

[7] G. Bardy, *L' Eglise et les derniers Romains*, Paris 1948, p. 56 et 81.

[8] Riggi, *o.c.* p. 643—677.

In eodem panegyrico invenitur quoque invocatio Musae (vv. 71—72), quae communi voce *Parnasiae* appellata est. Praeter apostropham in hoc fragmento preces sunt, quibus subiecti lyrici persona se praesentem facit et laudatorum virorum divinae virtutes praedicuntur. Cui panegyrico reapse colloquii ducis cum regina-Roma habiti forma est, in quo nonnulla singularum personarum sermonis fragmenta precationis cum apostrophis et precibus formam induunt.

Poemati *In Ruf.* I 3 aliquot lyrica fragmenta inserta sunt. In primis brevis invocatio (*In Ruf.* I 3,23—24) Musarum duas apostrophas habet (*vos ... Pierides*) et preces (v. precandi epicum: *pandite*), quae poematis argumentum exponunt.

In eodem poemate precatio Martis (*In Ruf.* I 3,334—339) invenitur, quae ex apostropha (*Mavors*) et epitheto insolitae formae constat. Nulla enim poeta hoc loco definita voce usus est, sed cum deum, ut adveniret, velut si rogaret, aestuavit dubitatione, ubinam locorum Mars commorari posset: *seu tu ... in Haemo, seu ... te cana ... Rhodope, seu ... Athos, seu Pangaea.* Ex harum regionum nominibus apta epitheta deduci possunt[32]. Versibus 337—338 preces et versibus 338—339 vota expressa sunt.

In secundo eiusdem poematis libro (*In Ruf.* II 4,1—2) primum invocationem Musarum in praefatione disticho elegiaco conscriptam invenimus, quae apostropham cum epitheto (*reduces sorores*) et preces (*pandite Helicona*) continet. In eadem autem praefatione versus 5—6 precationem Apollinis complectuntur, quae apostropham (*Delie*), epithetum (*tu quoque securis pulsa formidine Delphis*) precesque (*floribus ... cinge*) habet. Eadem conventione, quae dicitur, lyrica usus poeta in explicata praefatione Stilichonem alloquitur (vv. 13—20) eumque precatur (vv. 13—14): *succedant otia ... corda remitte ... nec pudeat ... interrupisse.* Reliqui versus (vv. 15—20) dictas preces iustas quidem esse confirmant, sed huiusce enuntiationis forma epicae naturae est et genus quoddam partis epicae, ut in hymno, efficit, quia debiti peractis laboribus otii mentio iungit se in poetae animo cum deo Marte, qui belli muneribus expletis libenter Musarum carmina audit. Id est primum apud Claudianum precationis exemplum, quae ad personam laudandam accommodata est.

Secundum eiusdem rei documentum est allocutio Arcadii (*In Ruf.* II 5,144—168), cui poeta precationis formam indidit. Precationi praeposita est descriptio rerum ipsam orationem antecedentium hoc exemplo (vv. 142—143):

> ... sacrasque fores praedivitis aulae
> intrat et Arcadium mixto terrore precatur.

Ipsa precatio hexametro conscripta a precibus (vv. 144—147) initium sumit. Versus autem 147—163 Stilichonis bellica consilia adumbrantes epici carminis argumentum habent et partis mediae officium tamquam in hymno explent. Hac occasione oblata Romanus dux summis laudibus effertur. Versibus 164—165 hypomnesis continetur, quae iure iurando vota exprimenti clauditur.

---

[32] Gratissimum Marti domicilium in Thracia fuit. Claudianus hoc spatium aliquantum dilatavit et vicinam Macedoniam eodem nomine complexus est. Cf. *Odyss.* VIII 361, Verg. *Aen.* III 13 sq. Cf. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Bd. I, Abt. 1, Leipzig 1884—1886, i.v. *Ares*, p. 482.

— dalej — zatoka u wybrzeży Libii (159—161) już wyżej wspominana. Nawet taki „drobiazg" jak krzesanie ognia ma oprawę kręgu, zabezpieczającego przed podmuchem:

> Ac primum silici scintillam excudit Achates
> succepitque ignem foliis atque arida circum
> nutrimenta dedit rapuitque in fomite flammam.
> I 174—176.

Ponadto przestrzeń kręgu staje się równoznacznikiem słowa *urbs*, np. gdy dowiadujemy się, jak zostało wyznaczone terytorium Kartaginy: .

> mercatique solum facti de nomine Byrsam,
> taurino quantum possent circumdare tergo ...
> I 365—368.

Krąg wyzwala wreszcie wrażenie sławy w wieczności jak we wspomnianym już opisie malowideł w świątyni Junony (I 456).

Przedstawione układy horyzontalne, wertykalne i cykliczne pozwalają nam ocenić jakość spacjantów wykorzystywanych przez poetę. Docierając w trakcie analizy do sensów przypisanych wyodrębnionym kategoriom spacjalnym, z konieczności odwołujemy się do wyobrażeń prastarych, występujących w literaturze różnych narodów i różnych wieków[27]. Opozycje: góra — dół, pewność — tajemniczość, dostępny krąg — zamknięty, to relacje, które wykazują cechy archetypiczne. Archetyp bowiem to „prastary wzorzec ... istniejący odwiecznie w umysłowości ludzkiej, określający wyobrażenia o świecie, przeżycia religijne, zachowania, będący reprezentacją koniecznej psychologicznie reakcji na pewne typowe sytuacje"[28]. Wszelkie pozytywne, wzniosłe i dodatnie obrazowanie posiada elementy pionu, gdy z poziomem związane jest wrażenie codzienności i trudu ludzkiego bytowania[29]. Za każdym jednak słowem kryje się specyficzny sens dodatkowy, symboliczny czy metaforyczny. To właśnie jest specyfiką układów ewokowanych i kreowanych przez poetę.

II

Podstawowa płaszczyzna narracyjno-opisowa wykazała przeważający układ horyzontalny. Poprzez konkretyzację miejsc czy krain buduje on płaszczyznę geograficzno-historyczną. Ruch zakodowany w tej płaszczyźnie wprowadza wektor pionu, przeważający w partiach mówionych tekstu. Dzięki konkretyzacji osób występujących w płaszczyźnie wertykalnej odczytujemy w niej płaszczyznę mitologiczną. Sceneria krzyżujących się obu osi tworzy węzeł, którego rozwiązanie i sens odczytaliśmy w płaszczyźnie kręgu. Stanowi on w strukturze tekstu element warstwy

---

[27] Cf. M. Eliade, *Traktat o historii religii*, tłum. J. Wierusz-Kowalski, Warszawa 1966; M. Eliade, *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*, przeł. Anna Tatarkiewicz, Warszawa 1970.

[28] *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław 1976, s. 32.

[29] Cf. Eliade, *Traktat o hist. rel.*

cum brevi hypomnesi (vv. 4—6) coniungitur, quae incarnatum Christum, Eius divinam et humanam naturam, hominum genus ab Eo redemptum commemorat. Versibus 7—19, quos hymni partem mediam duco, res Christi ab Annuntiatione B. M. Virginis et Christi Nativitate usque ad Eius Ascensionem narrantur. Animadvertere decet maiorem versuum numerum in hac hymni parte Christo incarnato et e Maria Virgine nato considerando destinatum esse. In huius considerationis textu poeta antithesi usus est, qua Dei magnitudo humili Eius origini plane opponitur. Eo partis mediae fragmento epitheta (*potens*, *conditor*) in hymni expositione dicta evidentissime illustrantur, qua re in hoc Claudiani hymno Homericorum hymnorum conventio litteraria aliqua ex parte observatur. Reliqui partis epicae versus (vv. 16—19) Christum crucifixum, humanum genus ab Eo redemptum, Christi ascensionem describunt. Extremi hymni versus (vv. 20—21) beatitudinem et religionem imperatori Honorio Augusto deprecantur. Enarratum hymnum duobus personis dicatum esse videmus, qua re Callimachi artem imitari conspicuum est. Sed ipsius hymni argumentum orthodoxam Ecclesiae doctrinam exprimit.

Alterum religiosae naturae carmen (*Carm. min.* L) iam in capitis initio descripsimus, sed hoc loco addendum est insuper idem duabus quoque personis missum esse[33].

In Claudiani poemate, quod *De raptu Proserpinae* inscribitur, tria precatoria fragmenta inveniuntur. Primum fragmentum (*De rap. Pros.* I 20—31) invocatio inferorum est. Apostropha (*di*) et tria epitheta relativis enuntiatis expressa laudatorum deorum potentiam et regni proprietatem illustrant (vv. 20—24). Versus, qui sequuntur (vv. 25—31), preces continent (v.pr. *pandite*), quarum singulae partes poematis argumenti dispositionem proponunt.

In secundo eiusdem poematis libro (*De rap. Pros.* II 73—87) poeta iam a se acceptam artem secutus, personificationem urbis Hennae, *parens florum* appellatae (v. 7), precibus Zephyrum orantem et obtestantem facit. Apostropha (*pater gratissime veris*) epithetis relativi enuntiati forma ornatur (vv. 73—75). Preces versibus 76—87 pronuntiatae plane in tres partes divisae sunt. Primae partis preces (vv. 76—78) tres res complectuntur, id quod verba precandi apte exprimunt: primum Henna precatur, ut Zephyrus benigne nymphas Proserpinam comitantes respiciat, tum, ut ipse adsit (similiter atque in hymnis advocantibus), post, ut faveat. Quam precum seriem generalis precandi formula (*precor*) claudit. In secunda precum parte (vv. 78—84) Henna deum opulentiorem in suis campis, quam in vicinae Hyblae, aut insulae Panchaiae, aut aliarum terrarum, aut ad flumen Hydaspen sitis agris, messem rogat (v. pr. *pubescant*). In tertia denique parte orat Henna, ut Zephyrus agros suos tepida aura foveat (v. pr. *disperge*, *fove*), et omnes dei e floribus in agris suis decerptis serta sibi libenter faciant (*merear carpi*, *cupiunt ornari*).

Ultima in hoc poemate et simul omnino ultima apud Claudianum precatio est ritualis oratio ante Proserpinae et Plutonis thalamum pronuntiata (*De rap. Pros.*

---

[33] *Anthologia Graeca*, ed. H. Beckly, München 1957, servavit nobis pauca nomine Claudiani auctoris insignita epigrammata Graeca: I 19, I 20, V 86, IX 140, 753, 754, quorum duo (I 19 et I 20) Claudiani hymnum *De salvatore* in mentem redigunt.

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

STELLUNG NOVAE IN DER ORGANISATIONSSTRUKTUR DER PROVINZ MOESIA INFERIOR (I—III.Jh.)

Von

LESZEK MROZEWICZ

Die zwanzigste Jubiläumskampagne der bulgarischen und polnischen Archäologen in Novae bietet einen Anlaß zu einigen Reflexionen allgemeinerer Natur, die — meiner Meinung nach — für die Geschichte dieses Zentrums von Bedeutung sind[1]. Sie lassen sich im Grunde genommen auf einen gemeinsamen Problemkreis, d.h. auf das Problem der Stellung Novae in der Organisationsstruktur der ganzen Provinz zur rückführen, das vom Standpunkt der Geschichte dieses Zentrums als Legionsfestung und Stadt mit dem römischen Rechtsstatus — Municipium Novae(nsium) gesehen betrachtet wird.

Im ersten Fall erlauben die Quelleninformationen, wesentlich durch die Ausgrabungsarbeiten bereichert und bis in unsere Zeiten erhalten, recht gut die militärisch-politische Rolle der Stadt Novae an der Unteren Donau als eine der Hauptstützen der römischen Herrschaft in dieser Gegend zu bestimmen. Denn schon um die Hälfte des I. Jhs. u.Z. wurde dieses Zentrum als Legionsfestung, Sitz Legio VIII Augusta und danach, ab 69 Legio I Italica[2] organisiert. Wir machen darauf aufmerksam, daß Novae in dieser Zeit sowie im Laufe des ganzen I. Jhs. u.Z. die am weitesten östlich an der Linie Donau gelegene römische Legionenstellung war und, wie man es voraussetzen kann, die Aktivität der kleineren Militäreinheiten, die noch weiter östlich vorgeschoben waren, koordiniert hatte.

Um die Wende der 50er und 60er Jahre des I. Jhs., als die in Moesia stationierenden Legionen, Legio IV Scythica und Legio V Macedonica im Krieg gegen die Parther eingesetzt wurden, gewann Novae an einer besonderen strategischen Bedeutung, indem es die Bewachung des östlichen Teiles von Moesia sowie gemeinsam mit dem neu angelengten Legio VII Claudia (Viminacium?) die Kontrolle der Wege, die durch den nördlichen Teil der Balkanhalbinsel geführt hatten, übernahm.

Es ist schwierig die Rolle Novae und dessen militärische Teilnahme an den weit angelegten und von T. Plautius Silvanus Aelianus, dem Statthalter in Moesia (57—67), wie man es annehmen kann, mit dem parthischen Krieg koordinierten Aktivitäten

---

[1] Ein auf der internationalen wissenschaftlichen Tagung „Novae — zwanzig Jahre der archäologischen Arbeiten", die vom 31 VIII bis 2 IX 1979 in Bulgarien auf dem Gebiet der antiken Stadt Novae stattgefunden hat, gehaltener Vortrag.

[2] Über die Geschichte der moesischen Legionen siehe B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia*, Leipzig 1906 (Klio, VIBHeft); F. Beuchel, *De Legione Romanorum I Italica*, Lipsiae 1903; H. van de Weerd, *Étude historique sur trois légions romaines de Bas-Danube*, Paris 1907; Ritterling, RE XII, s.v. *Legio*.

pars clauditur hypomnesi, in qua preces, vota apostrophaque in vicem iterantur (vv. 582—616). Precatoria enarrati poematis natura haud dubia mihi videtur.

Restat, ut carmina duabus personis dicata investigemus. In id genus carminum numero Christianam precationem cum panegyrico imperatoris coniunctam (*Opusc.* III 2) et hymnum imperatoris laudibus consertum (*Opusc.* XIX 26) invenimus.

Primae speciei annumeramus precationem (*Opusc.* III 2,6—31), quae in initio introductionem habet (vv. 1—5). Ipsa precatio incipit apostropha ad Deum (*magne pater rerum*) et paucis epithetis relativorum enuntiatorum forma compositis, quae laudativam huius expositionis naturam ostendunt (vv. 6—9). Versus, qui sequuntur (vv. 10—23), partem epicam atque laudativam puto, quam in tria membra dividi par est. Quaque parte ineunte, itaque in versu decimo, duodecimo, sexto decimo pronominalis apostropha (*tu*) apparet. Prima pars (vv. 10—11) immortalitatis donum hominibus a Deo promissum (argumentatio, quae dicitur, eschatologica) commemorat. Secunda parte (vv. 12—15) demonstratur misericordia Dei humano generi primis parentibus in paradiso peccato commaculatis oblata (argumentatio biblica). Tertia pars (vv. 16—23) Christi in mundo, ut ita dicam, missionem attigit (argumentatio theologica). In hac quoque precatione Sacra Scriptura oratione significata est[19]. Uncis ab editore inclusus versus vicesimus secundus: *da veniam et praesta speratae munera vitae* continet quidem preces, sed in totius precationis contextu minime necessarius videtur. Quo versu omisso totum carmen hymno Orphicorum more compositio simillimum videtur. Versus, de quo disputamus, eo magis interpolatus videtur, quod explicatus modo hymnus prooemium fit panegyrici in honorem imperatorum pacti (vv. 24—28), in quo tres Augusti Sanctae Trinitati comparantur. Hac hymni parte exeunte peculiares preces et apostropha (*Christe*) manifestae sunt, in quibus poeta Augustis a se laudatis beatitudinem a Deo orat.

Carmen autem *Opusc.* XIX 26 hymnus tribus deis, Apollini, Minervae Victoriaeque sacer est. In laudativa expositione (vv. 1—2) tres apostrophae et epitheta potestatem advocatorum deorum definientia (*potens numeris, praeses bellis, ab aerio praepes lapsu*) adhibita sunt. Preces, quae versibus 3—4 exprimuntur, Victoriae formam describunt. Versus autem 5—15 de imperatore Gratiano, eius meritis, in toga et armis quaesitis, eius studiis litterariis narrant. Explicati versus hymni partem mediam faciunt, quae duas eius hymni singulares partes a se separat. Hymnus exit in adhortationem (*exulta Aeacide* — v. 16), qua Achilles argumenti epici signum in poesi factus est. In his extremis versibus poeta novi Romani Homeri ortum auguratur, cum Gratianum Achilleidis auctorem dicit. Carminis descriptae clausulae prima verba (*exulta*) preces faciunt, quo fit, ut totus enarratus hymnus tamquam uncis inclusus videtur.

Ex precatoriorum fragmentorum poesis Ausonianae compositione et proprietatibus diligenter investigatis colliguntur haec:

1. Ausonius fuit poeta Romanus posterioris imperatorum aetatis, qui vetera quidem in litteris exempla secutus est, sed a novis simul temporum aequalium gustibus non abhorrebat. Inde simplicitas quaedam modorum in variis litterariis generibus

---

[19] Cf. *Rom.* 8,18; *Genesis* 1, 2, 1; *Thym.* 2,14.

wobec faktu niewątpliwego namiestnictwa C. Oviniusa Tertullusa w l. 198—201[10] i L. Aureliusa Gallusa w l. 202—205[11] okres ten ulec musiał zawężeniu do l. 206—209, jak również — zgodnie z ustaleniami A. Steina — na ten przedział czasowy przyjąć by należało także namiestnictwo C. Iuniusa Faustinusa ... dusa Postumianusa[12]. Przy założeniu zaś, oczywiście hipotetycznym, równych lat rządów Postumianusa i Iuliusa Faustinianusa, za lata namiestnictwa tego ostatniego uznać by trzeba okres 208—209[13].

Ustalenia powyższe pozostały niezmienione aż do ukazania się dwóch bardzo istotnych prac Jenö Fitza. W pierwszej z nich, z 1961 roku[14], węgierski badacz zakwestionował w ogóle lata rządów Iuliusa Faustinianusa proponowane przez A. Steina. W oparciu o inskrypcję z Axiopolis, dedykowaną [I]uliae Domnae uznał, że legacja ta kończyła się w roku 214. Napis ten bowiem powstał, w myśl jego koncepcji, w związku z wizytą Julii Domny, wraz z panującym wówczas jej synem Karakallą, nad Dolnym Dunajem właśnie w roku 214. Pełnić zaś swój urząd zaczął Iulius Faustinianus w roku 210/211. Na to wskazywać może, sądzi J. Fitz, inskrypcja z Troesmis[15], gdzie Faustinianus występuje jako leg. Auggg(ustorum trium), a jak wiadomo w 209 roku tytuł ten otrzymał drugi syn Septimiusza Sewera, Geta, i od tego momentu Imperium miało trzech Augustów. Z tych ustaleń węgierskiego badacza wynikałoby więc, że L. Iulius Faustinianus sprawował swój urząd w latach 210/211—214, a legację jego poprzedzaliby: Flavius Ulpianus (209—210) i C. Iunius Faustinus (206—209)[16].

W gruntownej natomiast rozprawie o karierze namiestników Mezji Dolnej, z 1966 roku[17], J. Fitz wykazał, z bardzo dużym prawdopodobieństwem, że namiestnictwo C.Iuniusa Faustinusa [Pl]a[ci]dusa Postumianusa należy przesunąć na okres Marka Aureliusza (lata 176—178)[18], zostawiając w ten sposób lukę między L. Aureliusem Gallusem (202—205) a Flaviusem Ulpianusem, którego legację przyjął na okres 208—210[19]. W tej też pracy namiestnictwo L. Iuliusa Faustinianusa umiejscowił w latach 210/211—212/213[20], ale niczym nie uzasadnił zawężenia tych lat

---

[10] *O.c.* s. 84—86.

[11] *O.c.* s. 86—87.

[12] *O.c.* s. 87—88.

[13] Później nie, gdyż od roku 209 do 212 przypada namiestnictwo Flaviusa Ulpianusa, *o.c.* s. 89—90.

[14] J. Fitz, *Legati legionum Pannoniae Superioris*, Acta Antiqua Acad. Scient. Hungaricae IX 1961, s. 186, przyp. 191b.

[15] Ibid.

[16] Ibid.

[17] J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar 1966.

[18] *O.c.* s. 25—27.

[19] *O.c.* s. 50.

[20] *O.c.*, tym samym nawiązał Fitz do starej koncepcji E. S. Stouta, *The Governors of Moesia*, Diss. Princeton 1911, s. 64—65, który zakładał namiestnictwo Iuliusa Faustinianusa na rok 211/212, po Flaviusie Ulpianusie; za koncepcją J. Fitza zdecydowanie przemawia PIR² IV, s. 211, nr 304: „... ab anno 210/211 (t. C. III 6177) usque ad annum 214, quo Iulia Domna filiusque Pannoniam, Daciam, Moesiam visitaverunt (t. C. III 7485), succesor Fl. Ulpiani" ...; za ulokowaniem namiestnictwa Iuliusa Faustinianusa po Flaviusie Ulpianusie opowiedział się również Thomasson, *o.c.* s. 24: „... sub Severo et filiis (211/212? FITZ: 211/214)".

Septimiuszowi Sewerowi z tytułem „Brittanicus"[25] absolutnie nie mogą być elementem datacyjnym. Wiadomo, co prawda, że tytuł „Brittanicus" Septimiusz Sewer przybrał w roku 209, ale przy samym jego końcu[26]. Ponadto nagminną cechą inskrypcji nikopolitańskich jest stosowanie tego tytułu błędnie, na długo przed przyjęciem go przez Septimiusza Sewera[27].

Na podstawie więc powyższych danych z Novae wydaje się, że chronologię namiestników Mezji Dolnej w okresie Septimiusza Sewera przyjąć należy w znacznej mierze w duchu ustaleń A. Steina, z uwzględnieniem koncepcji J. Fitza przesuwającej C. Iuniusa Faustinusa na czasy Marka Aureliusza. Wyglądałaby więc ona następująco:

lata	198	— 201	C. Ovinius Tertullus
	202	— 205	L. Aurelius Gallus
	206	— 208(—9?)	L. IVLIVS FAVSTINIANVS
	209	— 212	Flavius Ulpianus

W tym duchu też należałoby rozstrzygnąć kwestię datacji inskrypcji łacińskich z Axiopolis i Troesmis[28], jak i greckich z Nicopolis ad Istrum.

---

[25] IGBulg 625, 626.

[26] J. Hasebroek, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers L. Septimius Severus*, Heidelberg 1921, s. 145.

[27] IGBulg 617, 618, 619 (z lat 198—201), 620, 622 (z lat 202—205); cf. PIR² IV, nr 304: „... eum (sc. Iulium Faustinianum — L. M.) non ante annum 208 legatione functum esse concludendum est e cognomine Augustorum Brittanicus, quo utuntur t. IGBulg 625, 626 ..."

[28] Przyjmując czas powstania inskrypcji z Axiopolis (C III 7485) na rok 214, w związku z wizytą Iulii Domny nad Dolnym Dunajem, miał zapewne Fitz (*Legati legionum* ..., s. 186, przyp. 191b) na uwadze, poza adresatką tekstu, lekcję ostatniego wiersza, zrekonstruowanego przez A. von Domaszewskiego hipotetycznie jak następuje:

. . . . . .
SVB CVRA L. I[ul.]
FAVSTINIANI
LEG AVG NN[u]
[mini?]

cf. także G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha und Rumänien*, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn VIII 1884, s. 2, nr 4; wydaje się, że lekcja ta poprawnie powinna wyglądać jak niżej:

. . . . . .
SVB CVRA L. I[ul.]
FAVSTINIANI
LEG AVG NN[n]

to jest: sub cura L(ucii) I ul(ii) Faustiniani leg(ati) Aug(ustorum) nn[n] (ostrorum trium); odpowiada to w pełni wymowie epigrafii tego okresu, a najbliższe potwierdzenie znajduje w Troesmis, C III 6177: L. Iulio Fau[s]tiniano leg. Auggg pr.[pr.]; datę zaś powstania tej inskrypcji z Troesmis rozstrzygnąć należy również, jak sądzę, w duchu ustaleń odnośnie do tekstu z Axiopolis. Sądzę nadto, że skrót leg. Auggg(ustorum trium) nie daje podstaw do datowania tej inskrypcji na lata 210/211, jak to uczynił Fitz (*l.c.*), uznając to za zasadniczy argument w określeniu początków legacji Faustinianusa. Mimo bowiem, że Geta tytuł Augustus otrzymał oficjalnie dopiero w roku 209, to już dużo wcześniej wymieniany był wraz z tym tytułem, cf. e.g. ILS 427 (Roma, z lat 204—205), 5850 (Maurretania, z lat 198—209), 6178 (Ostia, z lat 198—209), 9155 (Intercisa, z r. 199); vide także: Mrozewicz, *Une inscription* ..., s. 119.

veranlassen. Denn man müßte zwei statt eines Zentrums auf die Karte von Moesia Inferior aus II.—III. Jh. bringen: die Festung Novae und Municipium Novae(nsium).

In diesem Moment kommt noch eine Beobachtung oder vielmehr ein Zweifel zum Vorschein: ist denn Municipium Novae(nsium) wirklich aus *canabae* entstanden? Man kann nicht auch die zweite Möglichkeit, d.h. die, daß *vicus* die Grundlage der späteren Munizipalstadt gebildet hat, ausschließen. Eine Siedlung dieser Art konnte sich in der Näher der Festung Legio I Italica unabhängig von *canabae*[43] befinden.

Die Lösung der hier aufkommenden Zweifel und somit die Beantwortung der hier gestellten Fragen sowie die Bestätigung bzw. Zurückweisung der obigen Hypothese ist völlig vom Fortschritt in den Ausgrabungsarbeiten abhängig. Ich glaube jedoch, daß man bei dem heutigen Stand der Forschung solch eine Fragestellung nicht mehr vermeiden kann.

In der Zusammenfassung muß man sagen, daß wir im Fall Novae mit einem Objekt zu tun haben, das in der Struktur der Provinz eine bedeutende Rolle sowohl in militärischer als auch ziviler Hinsicht gespielt hat. Gleichzeitig möchte ich betonen, daß Novae noch unerschöpfte Erforschungsmöglichkeiten in sich birgt, und zwar nicht nur auf dem Gebiet der Geschichte des Militärs, sondern auch auf dem Gebiet der Geschichte der Verstädterung dieser Provinz im weit aufgefaßten Sinne.

Poznań

---

[43] Gerov, wie oben.

Warto także wskazać, iż w inskrypcji z Novae L. Iulius Faustinianus występuje po raz pierwszy z tytułem co(n)s(ularis), odnoszącym się bezpośrednio do jego godności namiestnika. Ponieważ Mezja Dolna zaliczała się do prowincji konsularnych, wskazywanie określeniem co(n)s(ularis), iż mamy do czynienia z byłym konsulem mijało się z celem, gdyż tylko viri consulares mogli piastować urząd legata w tej prowincji. Dlatego też tytuł co(n)s(ularis) w odniesieniu do Faustinianusa należy pojmować jako synonim określenia legatus Augusti pro praetore lub jako jego część. W trzecim wieku bowiem zauważalna jest tendencja stosowania wobec cesarskich namiestników prowincji konsularnych tytułu legatus Augusti pro praetore vir consularis, czy też vir consularis lub po prostu consularis, jak właśnie w tym tekście z Novae[29].

Poznań

L. IULIUS FAUSTINIANUS CO(N)S(ULARIS) MOESIAE INFERIORIS

Summary

The aim of the present article is to further define the term of L. Iulius Faustinianus' government in Moesia Inferior as dating from 206 to 208(9?). This qualification is based on a new Latin inscription which has been found by Archeological Expedition of A. Mickiewicz University, Poznań in Novae (Bulgaria). The presence of the consular date on the inscription allows to establish that it dates back to 208. In this manner, generally accepted theory of J. Fitz defining the term of Iulius Faustinianus' government from 210/211 to 214 needs to be clarified as historical one. Therefore the list of Moesia Inferior governors under the rule of Septimius Severus proposed by A. Stein, after some modifications, should be accepted.

---

[29] Cf. C III 1174 (Apulum): pro salute Aug(ustorum) n(ostrorum trium) ... dedicante L. Pomp ... Liberale, co(n)s(ulari) Dac(iarum) III (trium), z lat 198—209;
C III 1178 (Apulum, z lat 211—222): L. Mario Perpetuo, co(n)s(ulari) Dac(iarum) III (trium) ...;
C III 1393 (Germisara, Dacia, z r. 200): ... L. Octavius I[u]lianus co(n)s(ularis) II[I](trium) Dac(iarum) ...;
C VIII 2729 (Lambaesis, z lat 235—285): ... Anicius Clarus, v(ir) co(n)s(ularis) p(raeses) p(rovinciae) N(umidiae) ...;
także Barbieri, *o.c.*, nr 611, 1794, 1795, 2082, 2084, 2263; szczegółowiej o consularis jako tytule namiestnika prowincji vide J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, I, Leipzig 1873, s. 408—410; RE XII, 1 col. 1144—1145, s.v. *legatus* (*Augusti pro praetore*).

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

DRACONTIUS, „DE LAUDIBUS DEI" I 121

Scripsit

MIECISLAUS BROSCIUS

F. Vollmer, PLMin., ed. 1914:

Lux facies rerum, dux lúx cunctís eleméntis

Codd.: *dux lux cunctis* B *cunctis lux* G *cunctis et lux elementis* Eug. Quibus Vollmer addidit: „vide, an scribendum sit *cunctis dux lúx eleméntis*". Quod melius. Nequedum tamen satis recte. Nam quod par huic sit, non invenies fere nisi in *Orest.* trag., v. 25: *ductorum ductor, regúm rex, dúx Agamémnon.* Sed melius Vollmerum proposuisse diximus, propterea quod illi *elementis* monosyllabon praemisit. Quod est Dracontii:

De l.D. II 17 Sed quia praefectus/sol quáttuor ést eleméntis
658 Rectius aequatur/geminís/hinc índe eleméntis
759 Contentusque suis/aliénis nón inhiávit
III 599 Ludibrium generis/, dolor ómnibus átque inimícus

Cf. etiam:

De l.D. III 549 Stat famulans/natura Deo/constrúcta eleméntis
Romulea VII 45 Lilia mixta rosis/sociáns/violásque hyacínthis

Nondum tamen satis recte proposuisse, propterea quod *De l.D.* I 119—128 *lux* decem continuis versibus binis repetitur locis atque ut primo singulorum hexametrorum loco, ita primo quoque post caesuram (semiquinariam aut semiseptenariam) loco, non excepto nisi I 127 *Lux honor agricolis, requies lux omnibus aegris*, ut iam exspectaveris potius:

Lux facies rerum/, lux cúnctis dúx eleméntis

Quo in versu quae post caesuram leguntur verba, ita leguntur, ut ictus cum accentibus congruant. Quod et ipsum Dracontii est, ut e supra allatis versibus similibus patet. Facile autem accidere potuit, ut scriba verborum similitudine deceptus *lux cunctis, lux elementis* poneret, quorum qui altero *lux* deleto versum sanare sibi videretur, mancum relinqueret. Restituit illud *dux* exemplar illius B, sed non suo loco videtur restituisse. Eugenius autem proposuit illud *cunctis et lux elementis*. Sed et ipse falsus.

Cracoviae

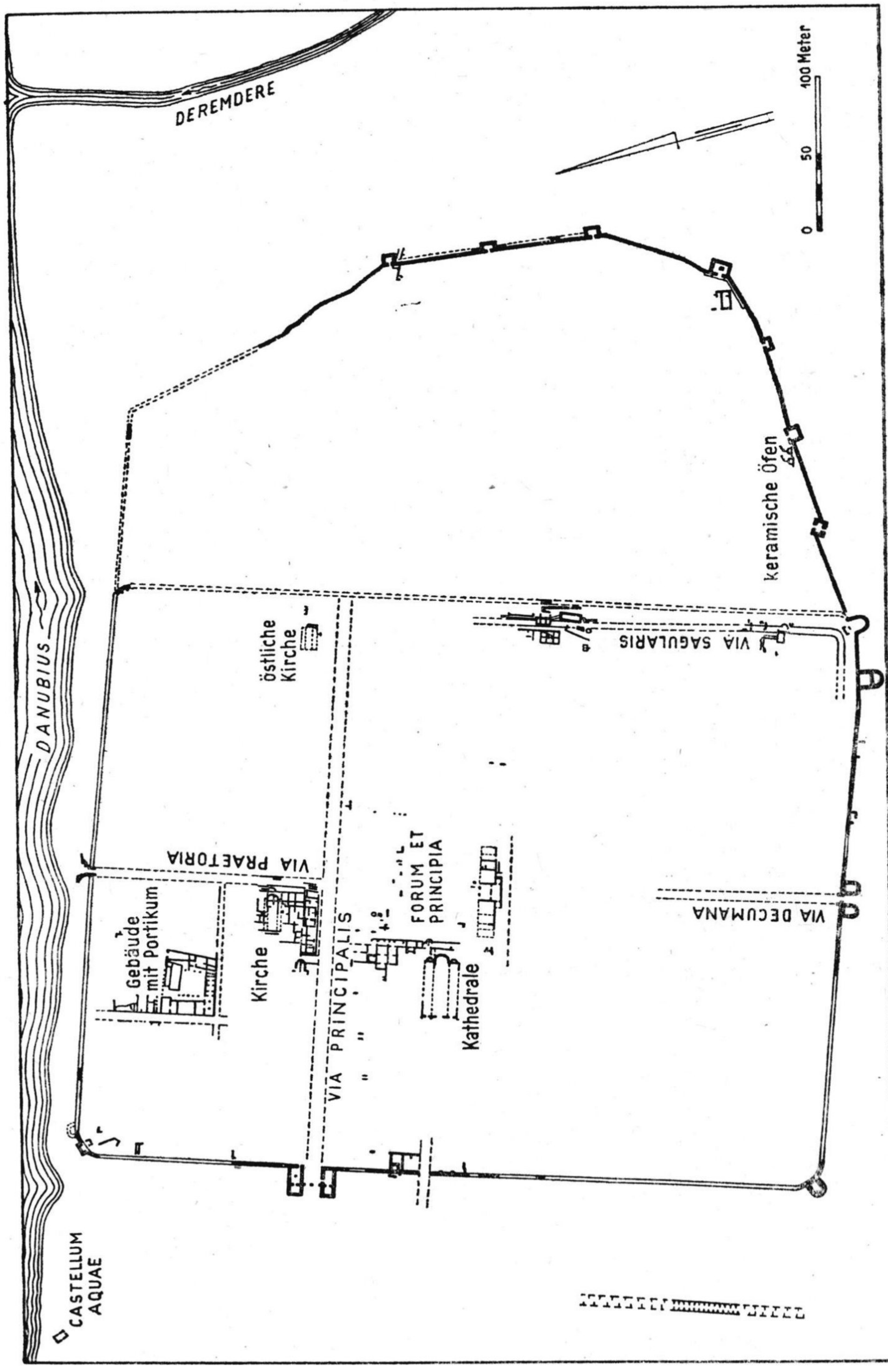

ABB.4. NOVAE in IV.-VII. Jh. Die spätantike und frühbyzantinische Stadt

Am Anfang des III. Jhs. hat Novae an einer besonderen militärischen Bedeutung gewonnen, und zwar auf Grund des von Jahr zu Jahr immer größer werdenden Drucks von Seite der nördlichen Stämme. Wie es bekannt ist, war diese Festung im Punkt gelegen, wo die Übersetzung über die Donau besonders günstig und die Kontrolle des wichtigen Verkehrsweges vom Norden nach Süden möglich war. Der Weg führte vom Inneren Daziens in das Innere der Balkanhalbinsel mit zahlreichen Abzweigungen in alle Richtungen. Somit war im großen Maße die Sicherheit der Bewohner von mittleren Moesia Inferior und der Provinz Thrakien von der Abwehrfähigkeit Novae abhängig. Denn im III.Jh. haben sich die „Barbaren" nach der Verwüstung Daziens sehr oft über die Donau übergesetzt und Gebiete am Südufer des Flußes überfallen. Eine ausgezeichnete Darstellung dessen sind die Ereignisse von 250/251, als die Goten, nachdem sie sich über die Donau in der Nähe Novae übergesetzt und Moesia verwüstet hatten, u.a. Nikopolis ad Istrum belagerten und sich nach Thrakien begaben wo sie ein wichtiges Zentrum Philippopolis (heute Plovdiv)[12] eroberten.

Die Römer waren sich schon seit Beginn des III.Jhs. der steigenden Bedrohung für die Grenzen Moesia Inferior bewußt und hatten dabei die Rolle Novae hoch eingeschätzt. Ich denke, daß die verhältnismäßig oft zustande kommenden Besuche der Statthalter der Provinz in Novae in den ersten Jahrzehnten des III.Jhs. durch die oben erwähnten Faktoren verursacht worden sind. Denn es ist äußerst charakteristisch, daß wir bisher keine Bestätigung für derartige Besuche im Laufe des II.Jhs. haben; dabei unterliegt die Anwesenheit legatus Augusti pro praetore in Novae am 15. Mai 208[13], am 20. September 224[14] und schließlich am 5. Oktober 227[15] keinem Zweifel. Es ist meiner Meinung nach ein unbestreitbarer Beweis für den Rang Novae in den militär-politischen Plänen der führenden Kräfte Moesia Inferior angesichts der zunehmenden Gefahr für die Donaugrenze.

Viel schwieriger ist es das Problem der Rolle, die Municipium Novae(nsium) in der Organisationsstruktur Moesia Inferior im Zivilbereich gespielt hatte, zu rekonstruieren. Denn es fehlt bis jetzt an den „Munizipal"-quellen von solch einem Wert, den die Materialien aus Oescus und Troesmis besitzen, und die eindeutig den Rang dieses Zentrums unter den ihnen ähnlichen bestimmt hätten. Der munizipale Charakter Novae selbst wurde erst jetzt bestätigt, Dank der Veröffentlichung von B. Gerov der schon allgemeinbekannten Inschrift, deren Stifter „augustalis M(unicipii) N(ovaensium)"[16] gewesen war. Es ist wohl das einzige bisher bekannte Dokument, das den Rechtsstatus der Stadt Novae bestimmt.

Es kann keinem Zweifel unterliegen, daß Novae als municipium zu den wichtigsten römischen Städten auf dem Gebiet Moesia Inferior gezählt wurde. Ich denke

---

[12] Iordanes, *Getica*, 101–103.

[13] Siehe in diesem Band, S. 101.

[14] CIL IV 7591 = AE 1966, 355.

[15] J. Kolendo, *Inscription de l'an 227 en l'honneur de Jupiter Depulsor découverte à Novae*, Archeologia XIX 1968 (1969), S. 117–144.

[16] B. Gerov, *Die Rechtsstellung der Untermösischen Stadt Novae*, Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 1964, S. 128–133.

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

L. IULIUS FAUSTINIANUS CO(N)S(ULARIS) MOESIAE INFERIORIS

Napisał

LESZEK MROZEWICZ

Skąpy zasób źródeł związanych z osobą L. Iuliusa Faustinianusa, jaki dotrwał do naszych czasów, czyni, iż tego namiestnika Mezji Dolnej znamy w zasadzie tylko z imienia[1]. Poza bowiem faktem piastowania dolnomezyjskiego namiestnictwa wiadomo jedynie, że pochodził z Larinum w Italii[2] i był członkiem nie określonego bliżej kolegium kapłańskiego[3].

Z tych niezwykle skąpych danych biograficznych dla współczesnego badacza bez wątpienia najistotniejsze jest namiestnictwo w naddunajskiej prowincji. Fakt zaś pełnienia przez Faustinianusa tego urzędu wynika z pięciu inskrypcji: dwóch łacińskich (z Troesmis i Axiopolis)[4] i trzech greckich (z Nicopolis ad Istrum)[5] oraz monetarnych emisji mennicy z Marcianopolis[6]. Wymieniając Iuliusa Faustinianusa jako legata, źródła te jednak w niczym nie poszerzają naszych wiadomości o nim samym, a co gorsza, czynią do pewnego stopnia otwartą sprawę lat jego legacji.

Lata te bowiem określić można jedynie dzięki wymienieniu w inskrypcjach dolnomezyjskich, związanych z Faustinianusem, imion osób domu panującego, tj. Septimiusza Sewera, Julii Domny i Karakalli[7], oraz tytułu legatus (trium) Augustorum[8]. Te właśnie dane pozwoliły Arturowi Steinowi, wybitnemu znawcy prosopografii namiestników mezyjskich, ulokować legację Iuliusa Faustinianusa orientacyjnie w latach 198—209[9]. O bliższe określenie tych lat A. Stein nie pokusił się. Ale już

Wykaz skrótów

C — *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini
IGBulg — G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, II: *Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae*, Serdicae 1958
ILS — H. Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*, I—III, Berolini
PIR² — *Prosopographia Imperii Romani*, editio altera, Berolini
RE — *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

[1] vide: RE X 585—586, s.v. *Iulius* (*Faustinianus*); A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest 1940 (Diss. Pannonicae, Ser. I, fasc. 11), s. 88—89; G. Barbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino* (*193—285*), Roma 1952, s. 71, nr 292; PIR², IV, s. 211—212, nr 304; Bengt E. Thomasson, *Laterculi praesidum: Moesia, Dacia, Thracia*, Goeteborg 1977, s. 24—25.

[2] C IX 729 (Larinum).

[3] C VI 32320 ad 2003 (Roma).

[4] C III 6177 (Troesmis), 7485 (Axiopolis).

[5] IGBulg 624, 625, 626.

[6] B. Pick, *Antike Münzen von Dazien und Moesien*, I, Berlin 1898, nr 560—577, 610—621.

[7] C III 7485; IGBulg 624, 625, 626.

[8] C III 6177.

[9] Stein, *l.c.*

römischen Ansiedlungsprozeßes südlich von den Mauern der Festung, zwischen Nekropole und dem heutigen Dorf Carevec[41] sowie östlich, auf dem etwa 3 km entfernten Gebiet genannt Ostrite Mogili[42] hinzuweisen. Die Tatsache, daß es keine „Munizipaldenkmäler" in dem westlich von Novae und auf dem Gebiet der Stadt Svistov selbst reichlich vorgefundenen antiken Material gibt, schließt wohl die Lokalisierung Municipium an dieser Seite aus.

Auf Grund der von mir vorgelegten Konzeption müßte meiner Meinung nach die oben charakterisierte und allgemein akzentierte Entwicklungslinie Novae einer Korrektur unterzogen werden: in der Nähe der im II.Jh.u.Z. erbauten Legionsfestung hat sich eine Zivilsiedlung, *canabae* entwickelt. Sie ist wohl in einer kleinen Entfernung, aber nicht in direkter Nachbarschaft der Mauer lokalisiert worden. Gute wirtschaftliche Bedingungen, ein auf Grund der Nähe der Festung starkes Sicherheitsgefühl sowie die nach den dakischen Kriegen erfolgte Pazifikation der an der Unteren Donau gelegenen Gebiete waren ausgezeichnete Prämissen zur wirtschaftlichen, demographischen und räumlichen Entwicklung *canabae*. Diese Faktoren, neben den politischen, haben den wesentlichsten Einfluß auf die Verleihung den *canabae* der Munizipalrechte in der 2.Hälfte des II.Jhs. gehabt. Somit hätten wir in dieser Zeit mit der Festung Novae, dem Sitz Legio I Italica und mit der Stadt Municipium Novae(nsium) zu tun gehabt. Man kann meiner Meinung nach mit großer Wahrscheinlichkeit voraussetzen, daß municipium nicht verschanzt war, was auf relativ ruhige und sichere Zeiten zurückzuführen gewesen wäre. Vom Beginn des III.Jhs. hat es in Moesia Inferior mit den Überfällen feindlicher Stämme begonnen; dadurch ist die Situation ständiger Gefahr entstanden. Diese Situation hat dazu beigetragen, daß man die Wehrmauer Novae erweitert hat, um während eines Überfalls die Bewohner Municipium Novae(nsium) und der Umgebung schützen zu können (*refugium*). Die Befestigungsanlagen wurden dann an der östlichen Seite, obwohl dort keine günstigen Bedingungen für die Ansiedlung (im Gegensatz zur Westseite) gegeben waren, erweitert, weil dieses Gebiet ausgezeichnete Bedingungen zur Verteidigung bietet: das Tal Dermendere bildet einen natürlichen Graben mit steilen, schwierig überwindbaren Böschungen. Die ständige, nicht zurückweichende Bedrohung sowie die Änderung des römischen Abwehrsystems hatten zu Folge, daß Municipium Novae(nsium) in der 2.Hälfte des III. und am Anfang des IV.Jhs. dem Prozeß einer tatsächlichen Translokalisierung unterlag und dann mit der Festung eine Einheit bildete. Die städtische Architektur hat auch allmählich, wohl im Laufe des IV. Jhs., die Militärarchitektur verdrängt; infolge des Umbaus ist Novae, eine spätantike und frühbyzantinische Stadt entstanden.

Die hier dargelegte Konzeption wird wohl zugleich zu einer anderen Betrachtungsweise des Problems der Stellung Novae in der Organisationsstruktur der Provinz

---

[41] von diesem Gebiet stammt eine Reihe an der Oberfläche gefundenen Überreste aus der römischen Zeit (darunter auch lateinische Inschriften), die bisher nicht veröffentlicht worden sind.

[42] Auf diesem Ort hat B. Gerov hingewiesen, indem er hier die Existenz *vicus extramuranus* zugelassen hat, siehe: *Zum Problem der Entstehung der römischen Städte an der Unntere Donau*, Klio LIX 1977, S. 299–310.

w stosunku do swej wcześniejszej publikacji. Wnioskować jedynie można, że stało się to konieczne ze względu na chronologię dalszych namiestników Mezji Dolnej.

Ogólnie przyznać trzeba, że koncepcja J. Fitza miała duże znamiona prawdopodobieństwa, a zaproponowana przez tego badacza datacja określonych tekstów dolnomezyjskich wydawała się bardzo możliwa. Ale ostatnie, najnowsze odkrycia archeologiczne w Novae (Moesia Inferior), dokonane przez ekspedycję archeologiczną Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza z Poznania[21], uzasadniają w pełni zastosowanie wobec tej koncepcji czasu przeszłego.

Otóż w latach 1976 i 1978 ekspedycja poznańska, w trakcie odsłaniania wielkiej, monumentalnej bazyliki wczesnochrześcijańskiej po zachodniej stronie forum w Novae natrafiła na sporych rozmiarów blok wapienny, który użyty został wtórnie w posadzce kościoła. Na bloku tym z dwóch stron zachowała się inskrypcja łacińska[22], której fragment, wykonany na stronie 2 (prawej) bloku, dotyczy bezpośrednio prezentowanego tu namiestnika Mezji Dolnej. A oto ten tekst:

Felicissi[mis tem]
poribus dd[d nnn] (dominorum nostrorum trium)
Imp(eratore) Anton[ino Aug(usto)]
ter [et Geta Caes(are)]
iterum co(n)s(ulibus) I[dibus]
Mais dedi[cante]
Iul(io) Faustin[iano]
co(n)s(ulari) et Val(erio) O[...]
tiano le[g(ato)] (legionis)

Dzięki zawartej w tej inskrypcji dacie konsularnej wiemy, iż pochodzi ona dokładnie z 15 maja 208 roku. W tym bowiem właśnie roku Karakalla po raz trzeci, a jego brat Geta po raz drugi pełnili urząd konsula[23]. Nie ulega więc wątpliwości, że L. Iulius Faustinianus był namiestnikiem Mezji Dolnej w roku 208, odwiedzając 15 maja Novae.

Mając zaś dokładnie określony jeden rok urzędowania, wypada przyjąć, przy uznaniu zasadności, wydaje się, przesunięcia rządów C. Iuniusa Faustinusa [Pl]a[ci]dusa Postumianusa na lata 176—178, iż legacja L. Iuliusa Faustinianusa trwała od roku 206 do 208. Ewentualne rozciągnięcie jej również na rok 209, czy tylko jego część, jest chyba bardzo ryzykowne. Nie ulega bowiem wątpliwości, że już w roku 209 namiestnikiem Moesiae Inferioris był Flavius Ulpianus[24]. Istniejące zaś greckie inskrypcje z Nicopolis ad Istrum, wymieniające Iuliusa Faustinianusa, a poświęcone

---

[21] Ekspedycja Archeologiczna w Novae Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza z Poznania prowadzi swe badania pod kierunkiem prof. dra Stefana Parnickiego-Pudełko począwszy od 1970 roku co dwa lata, na przemian z ekspedycją Uniwersytetu Warszawskiego, działającą już od 1960 roku pod kierunkiem prof. dra Kazimierza Majewskiego.

[22] Publikację inskrypcji vide: L. Mrozewicz, *Une inscription latine en l'honneur de Septime Sévère et de sa famille, nouvellement découverte à Novae*, Archeologia XXVIII 1977 (1978), s. 117—124; idem, *Origo felicissimorum temporum à Novae*, Archeologia XXXI (w druku).

[23] A. Degrassi, *I fasti consolari dell Imperio Romano*, Roma 1952, s. 58.

[24] Stein, *o.c.* s. 89—70; Fitz, *Die Laufbahn ...*, s. 50; Thomasson, *o.c.* s. 25.

Aliud quoque Claudiani poema, quod *De bello Gildonico* inscribitur, aliquot precatoria fragmenta continet. Primum (*Bell. Gild.* I 28—112) hypomnesi, cui apostropha ad Iovem (*Iuppiter*) inserta est, incipit. Hoc loco antiquae Romae potentiae documenta commemorata sunt. Verbis: *adveni supplex* (v. 31 sq.) preces continentur antithesis forma compositae: *non ut ..., nec ut ... nunc ... tantum precor.* Preces Roma pronuntiat et earum materies famem, quarto p. Chr. n. saeculo exeunte Romae imminentem, cuius causa Maurorum principis Gildonis acta fuerunt, oratione significavit (vv. 34—35). In versibus 35—36 aliae preces inveniuntur:

... miserere tuae, pater optime, gentis
extremam defende famem ...

Prima earum precum pars apostropham (*pater optime*) habet, secunda autem easdem, atque versibus 34—35, repetit: *nunc pabula tantum ... precor.* Verba: ... *satiavimus iram, si qua fuit* (vv. 36—37) secundae hypomnesis initium ordiuntur, in qua Roma victorias suas a Getis, Suebis Parthisque reportatas commemorat. Aliae res egregiae et clades usque ad tempora aequalia acceptae, de quibus Roma dicere tamquam si nollet (*quid referam* — v. 39) longa parte epica descriptae sunt (vv. 39—108). Extrema pars enarratae precationis preces plenas desiderii pauperis vitae pauperum hominum antiquissimis temporibus viventium exprimit (vv. 108—112). Enarrata modo precatio tamquam ratione quadam accepta composita est. Versuum numerus cuique fragmenti precatorii parti attributus, sola parte media excepta, idem fere est:

vv. 28— 30 — hypomnesis, apostropha,
31— 35 — preces, secunda apostropha,
36— 37 — secunda hypomnesis,
39—108 — pars media,
108—112 — preces.

Hac oratione ad finem producta poeta verum Romae statum describit (vv. 113—115 metatextum, qui dicitur, faciunt), cum antithesi quoque utitur: *nunc ... ast ego*, quo versu finito Roma maestam sententiam dicit: ... *emeritae iam praemia nulla senectae* (v. 115). Reliqui versus (*Bell. Gild.* I 116—127) precationem omnium deorum continent, quae apostropham (*di*), epithetum, quo hypomnesis quoque expressa est (*quibus iratis crevi*) duasque preces (vv. 116—117) habet. Pronominalis apostropha (*tuque*) in versu centesimo septimo decimo locata secundae precationis initium est, quam deae Cybeles sacram esse apparet, tali enim apostropha versus centesimus vicesimus laudati fragmenti (*Cybele*) clauditur. Pronominali apostrophae duo epitheta condicionalibus enuntiatis definita (*si sponte, ... praelatoque*) addita sunt, quae preces excipiunt, similiter atque versibus 121—123, quibus poeta deos precatur. Totum hoc precatorium fragmentum in incantamentum exit, quo omnia mala leviora esse fame demonstratum est (vv. 121—127): *cuncta fame leviora mihi.* Quae verba supra enarratae precationi (*Bell. Gild.* I 35—36) annectunt. Haec quoque precatio bene composita est:

vv. 116—117 — apostropha, preces,
117—120 — apostropha, epitheta, preces,
121—127 — primae precationis partis hypomnesis denegata (*Bell. Gild.* I 28—30), incantamentum.

SEBASTIANI SULIMIRSCII ACERNI VICTORIAE DEORUM

in qua continetur veri herois educatio

CAPUT VIGESIMUM SEPTIMUM

Continet epilogum proximi capitis. Postea dividit praesentem de divitiis tractatum trifariam: in modum acquirendi, in personas acquirentes et in usum eorum quae acquisita sunt. Principio itaque modus quaerendarum facultatum explicatur. Licet autem superiori capite de malis ac turpibus modis ditescendi praelibatum sit, tamen in sequentibus capitibus dicetur de melioribus modis. Sed imprimis invitantur homines, praesertim illi quibus liberi sunt, ut rem familiarem iustis rationibus consectentur, quia parta turpiter, turpius etiam intercidant, perditura potius quam promotura illos quibus relinquuntur. Postremo deploratur avaricia parentum simul et stulticia. Avaricia quidem, quia cum detrimentis hominum conquirunt bona filiis, stulticia vero, quia cum bona congerunt filiis, non curant interim ut ipsi sint boni; cum talis sint opes, qualis est animus possidentis. Praesens autem caput ad personas plebeias cumprimis pertinet.

V — codex in Bibliotheca Nationali Varsaviensi asservatus et numero BOZ Cim. 203 insignitu
C — Klonowic Sebastian Fabian, Victoria deorum.
[A. Rodecki, post 24 IV 1587 — post 9 VI 1595]. 8°
In bibl. Pol. ca 20 ex. asservantur.

eorum quae ... pertinet *C*] illorum quae acquisita sunt. Quantum ergo primam partem attinet, invitat homines praesertim illos quibus liberi sunt, ut rem familiarem bonis modis consectentur, quia parta turpiter, turpius etiam intercidunt, perditura potius quam promotura illos quibus relinquuntur. Postremo deprecatur avariciam parentum simul et stultitiam. Avariciam quidem, quia iniuriose et cum detrimentiis hominum conquirunt bona, stultitiam vero, quia bona malunt relinquere filiis, quam ipsos bonos. Hoc autem fere totum caput admonet cives, artifices et mercatores. In fine vero capitis confertur vita civilis cum rustica. *V*

Quis, quo modo et in quem finem quaerat opes

Ergo non minuit regina pecunia culpam,
Nec domini scelus extenuat maculamque vetustam.
Quaerendi modus imprimis spectabitur auri,
Postea quis tantos habeat possessor acervos.
Tertia cura quis usus opum Gazaeque repostae,
Haec ego propositi, iusto memor ordine dicam.
Si male parta venit, quid nobis copia prodest?
Officit illa magis, testis fidissima culpae,
Invidiae stimulos acuit Furiasque lacessit,

Dum superbit impius, incenditur pauper. Psal. 9

Accelerat poenas irritat numinis iram.
Non potitur partis iniusti divitis haeres
Sed male perdet opes, quas impia cura coëgit.

in mg.v. **3** *in V legitur*: Divisio **7** venit *C*] fluit *V* *in mg.v.* **9** *in V legitur*: Male parta quorsum evadant **11** *potitur C*] fruitur *V*

1 Hro. *Epist.* I 6, 37: regina pecunia **9** cf. Apul. *Met.* X 24: furiae stimulis efferata; cf. Verg.

immer steigende Zahl der Ansiedler. Die räumliche und demographische Entwicklung *canabae* und der Prozeß der Bereicherung deren Bewohner haben, wie man es allgemein annimmt, verursacht, daß eben *canabae* Munizipalrechte erhalten haben. Dieses Ereignis konnte frühestens in der Zeit Marek Aurelius und spätestens am Anfang des III.Jhs.[23] zustande kommen. Bei derartigen Annahme könnte man voraussetzen, daß der Entwicklungsweg der Munizipalstadt Novae dem der Stadt Durostorum entsprach, wo *canabae* Aeliae legionis XI Claudiae[24] Munizipalrechte erlangt haben.

Municipium Novae(nsium) hat ohne Zweifel, ähnlich wie andere Städte vom gleichen Rang in Moesia Inferior, über das eigene Territorium, das der Militärverwaltung nicht oblag, verfügt. Die Reichweite dieses Territoriums ist sehr schwierig zu bestimmen; beim heutigen Forschungsstand kann man es nur in einer allgemeinen Skizze darstellen[25]. Südlich hat es wohl mit dem Territorium der griechischen Stadt Nikopolis ad Istrum Grenzen gehabt, etwa in der Mitte des Weges zwischen diesen beiden Zentren. Der heutige Ort Biala unterlag wohl der Verwaltung Nikopolis'. Die östliche Grenze kann dagegen sogar nicht annähernd bestimmt werden, da es keine Informationen über die Reichweite des Territoriums der Stadt Durostorum vorhanden sind. Es ist möglich, daß zwischen Novae und diesem Zentrum andere administrative Einheiten existiert haben, die bisher nicht bekannt sind. Die westliche Grenze konnte dagegen an das Territorium Oescensium (am Fluß Osăm?) reichen; es ist aber nicht ausgeschlossen, daß es durch das Territorium Dimensium getrennt war[26]. Die unmittelbare Umgebung am Fluß unterlag wohl der Militärkontrolle und nicht dem Munizipalrecht.

Die Vertreter der Munizipalaristokratie in Novae haben, wie man es annehmen kann, die eigene Stadt in *concilium provinciae* repräsentiert, das sich, wie es bekannt ist, in Troesmis[27] gesammelt hat. Betonen muß man jedoch, daß die Wissenschaft bisher überhaupt über keinerlei Angaben von der Teilnahme der Aristokratie von Novae am Munizipalleben der Provinz, oder aber, wie es im Falle Oescus bestätigt worden ist, am Leben der nicht in Moesia gelegenen Städte, verfügt. Der einzige uns bekannte Vertreter des Aristokratiekreises ist der schon erwähnte *augustalis*, Iulius Statilis[28]. Es gibt überhaupt keine Informationen über die Tätigkeit und Zusammensetzung *ordo decurionum*, über *IIviren*, Priester und andere Würdenträger; sie sind recht gut in übrigen römischen Städten in Moesia Inferior vertreten. Es ist aus diesem Grund überlegenswert, daß Novae im wirtschaftlichen, politischen und administrativen Bereich der Provinz ein wesentlicher Platz eingeräumt werden muß. Ich bin auch der Ansicht, daß die Stadt am Rang und Bedeutung Troesmis oder auch

---

[23] Gerov, *Rechtsstellung*, S. 131–133.

[24] V. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, Rivista di Filologia e di Istruzione Clasica II 1924, S. 307–340.

[25] Laut: Gerov, *Romanizmăt*, God. na Sof. Univ. XLVII 1950/52, S. 105–106.

[26] Ptolemäs III 10,4; F. Vittinghoff, *Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftangabe castris*, Chiron I 1971, S. 289–318.

[27] CIL III 6170 = 773, 7506.

[28] Gerov, *Rechtsstellung*.

od razu, że teksty w piśmie linearnym B wykazują zmianę, której nie ma w odpowiednikach doryckich. Widać, że język tekstów linearnych reprezentuje jeden z dialektów greckich, nie zaś język pragrecki. Ponieważ są to teksty z XIII—XII w., okres wspólnoty językowej pragreckiej trzeba przenieść co najmniej do epoki o parę wieków wcześniejszej, a prawdopodobnie do jeszcze znacznie starszej epoki: może do III jeszcze tysiąclecia przed n.e.

Streśćmy teraz wnioski, jakie dla historii języka greckiego, a w szczególności dla fonetyki historycznej greckiej, wynikają z najbardziej rzucających się w oczy właściwości wyrazów zapisanych w piśmie linearnym B.

Bardzo ważne jest stwierdzenie, że teksty z XIII w. przed n.e. nie reprezentują języka pragreckiego: ich język to jeden z wyodrębnionych już dialektów, nie zaś język pragrecki. (Zaznaczmy nawiasowo: Jak się zdaje, to dialekt najbliższy później znanym dialektom arkadzko-cypryjskim). Był to natomiast dialekt rozpowszechniony na bardzo znacznych obszarach, i to w postaci na ogół bardzo jednostajnej. Bo choć zapisy sięgają od Peloponezu i Teb po Kretę, to jednak nie widać w nich różnic lokalnych.

Archaiczność dialektu omawianych tu tekstów jest bardzo widoczna. System fonemów różni się od tego, który znamy z pomników późniejszych: są tu jeszcze jako osobne fonemy spółgłoski tylnojęzykowe labializowane; są też spółgłoski zwarto-szczelinowe nie tylko dźwięczne, tj. *dz*, ale także bezdźwięczne, prawdopodobnie bliskie polskiemu *c*. Wygląda, że w końcowym położeniu wyrazu mogła istnieć nie tylko spółgłoska nosowa o artykulacji zębowej *-n*, ale również o artykulacji wargowej *-m*.

Teksty mykeńskie dają też ważne wskazówki co do względnej chronologii zmian fonetycznych, jakie się dokonały w historii języka greckiego. Widać, że przekształcenia spółgłoski *s*, mianowicie na początku wyrazu i w pozycji międzysamogłoskowej, były już całkowicie zakończone w drugiej połowie II tysiąclecia przed n.e.; natomiast takie zmiany, jak dysymilacja aspirat, a także zmiana początkowego *i̯-* w *h-*, dopiero się w tym czasie zaczynały przejawiać. Nie ma oczywiście zupełnie śladów zmian, o których wiemy, że się dokonały późno: długie *ā* nigdzie się nie przekształciło w *ē*, a spółgłoska *u̯* (zapisywana później znakiem „digamma") zachowana jest wszędzie, gdzie się jej oczekuje.

Wszystkie wynikające stąd wnioski wymagają ostrożnego formułowania, ponieważ teksty, którymi rozporządzamy, wciąż jeszcze nasuwają różnorakie trudności interpretacyjne. Niemniej pozwalają one wglądnąć w stan języka greckiego z epoki o pół tysiąca lat wcześniejszej niż znane dotąd teksty zapisane w tym języku.

Kraków

LA VALEUR DE TEXTES MYCÉNIENS POUR L'HISTOIRE DE LA LANGUE GRECQUE

Résumé

La langue de textes mycéniens en écriture linéaire B est caractérisée par certains archaïsmes inconnus des textes postérieurs, à savoir par la conservation de consonnes labiovélaires héritées: k^{u}, g^{u}, $k^{u}h$, ainsi que de consonnes affriquées sourdes, correspondantes au *dz* sonore; peut-être,

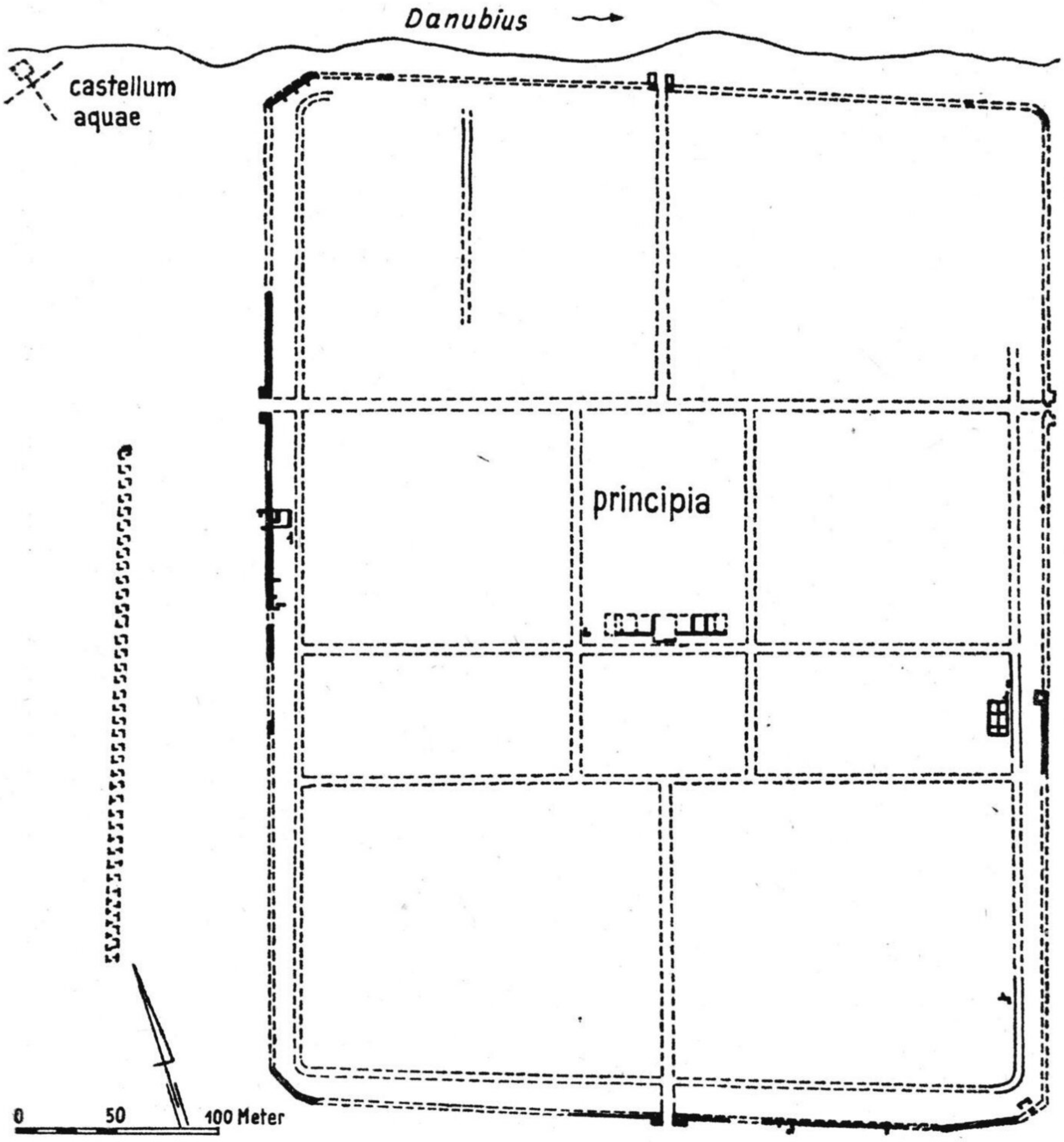

ABB. 3. NOVAE in I.-III. Jh Legionsfestung

wione *n* (tj. *n* wymówione przy zamknięciu jamy nosowej) to jest właśnie *d*; ponieważ zaś w języku greckim (jak i w polskim) istnieje poza tym samodzielny fonem *d* (np. w gr. δόμος, pol. *dom*), więc to odnosowione *n* zostaje zidentyfikowane z tym fonemem *d*. W tekstach mykeńskich jest zapis *a-di-ri-ja-pi* (PY Ta 708,2), co się pojmuje jako instrumentalis plur. ανδριαφι, od rzeczownika ἀνδριάς, -άντος; wnioskuje się stąd, że zmiana *nr* ≧ *ndr* widoczna już była w epoce pisma linearnego.

6. Nie ma oczywiście zupełnie śladów zmian, o których wiemy, że się dokonały późno: długie *ā* nigdzie się nie przekształciło w *ē*, jak jest w później znanych dialektach jońskich i w attyckim; jest więc *da-mo*: att. δῆμος, jest *ma-te*: att. μήτηρ itd. Podobnie spółgłoska *u̯* (zapisywana później znakiem „digamma") zachowana jest wszędzie, gdzie się jej oczekuje, np. *wa-tu*, tj. Fαστυ: późniejsze ἄστυ, itd.

Teksty mykeńskie wykazują już natomiast jedną innowację właściwą niektórym tylko dialektom greckim, mianowicie zmianę spółgłosek zwartych zębowych bezdźwięcznych w położeniu przed *i* w bezdźwięczną spółgłoskę szczelinową *s*. Tak więc:

a) Nomina actionis na *-ti-s* mają w piśmie linearnym zakończenie *-sis*, a zatem np. *a-pu-do-si* (tj. απυδοσις) klas. ἀπόδοσις ʿoddanie z powrotem, zwrotʾ, np. KN B 818. Jak wiadomo, takie nom. actionis mają u Homera, a także w attyckim języku klasycznym, niekiedy postać zakończoną na *-tis*: hom. μῆτις ʿmądrość, plan, zamiarʾ (pierwiastek **mē-* jak w słow. **mě-ra*, pol. *miara*), czy hom. φάτις ʿmowa, wypowiedźʾ (pierw. **bhā-*, jak w φημί ʿmówięʾ).

b) Końcówką 3.os.l.pojed. czasowników o odmianie atematycznej było **-ti*, zmienione w *-si*, jak w *pa-si* (tj. φᾶσι, PY Ep 704,5), klas. φησί ʿmówiʾ: dor. tu φᾶτι.

c) Końcówką 3.os.l.mnogiej czasowników było **-nti*, zmienione w *-nsi*, skąd klas. -σι w διδόᾶσι ʿdająʾ, ἔχουσι ʿmająʾ: w tekstach linearnych *di-do-si* PY Ma 365,2, *e-ko-si* KN G 820,1. Również i tu odpowiedniki doryckie mają zakończenie -ντι: λάχωντι (do λαγχάνω ʿdostaję w udzialeʾ), ὀμόσοντι (do ὄμνῡμι ʿprzysięgamʾ, Be.2,693).

Wprawdzie wymieniona tu zmiana fonetyczna nie jest w tekstach linearnych powszechna: istnieją wypadki zapisania w takim położeniu spółgłoski *t*; ale te odstępstwa trzeba z pewnością pojmować tak samo, jak podobne zapisy w tekstach późniejszych (także u Homera): działały tu jakieś, dziś nam nie zawsze znane, czynniki fonetyczne albo szczególne wzory analogiczne. Tak więc np. znajdziemy w języku klasycznym deminutiva zakończone na -τιον, derywowane od tematów zawierających -τ-, zawsze w takiej nie zmienionej postaci, np. πραγμάτιον, προβάτιον itd. (por. Lejeune 63§51,n.4). Ale zwykłe przymiotniki od tematów ze spółgłoską *-t-* mają przeważnie tę spółgłoskę zmienioną w *-s-*, np. od nazwy Miletu: Μίλητος jest w języku klasycznym przymiotnik Μιλήσιος, choć w tekstach linearnych pojawia się tu zapis z *-t-*: *mi-ra-ti-ja* (PY Aa 798, Ab 573) = *Milātiai* (nom.pl.fem.), *mi-ra-ti-ja-o* (PY Ad 380) = *Milātiā̯ōn* (gen.pl.).

Z drugiej strony są też derywaty z przyrostkami *-i̯o-*, *-i̯ā-*, w których przed przyrostkiem pojawia się *-s-* zamiast *-t-* już w tekstach mykeńskich: klasycznemu ἐνιαύσιος ʿroczny, coroczny' odpowiada myk. *e-ni-ja-u-si-jo* (PY An 39), a klasycznemu γερουσία ʿgeruzjaʾ odpowiada myk. *ke-ro-si-ja* (PY Am 261 itd.).

Bez względu na interpretację szczegółów tej zmiany fonetycznej, stwierdzimy

Der Militärkommandantur in Novae oblag auch die Kontrolle anderer Teile der Provinz, hauptsächlich im Zusammenwirken mit Legio XI Claudia. Davon zeugt die Stationierung der Einheiten des Legio I Italica (vexillationes) im westlichen Teil der Provinz, in Montana (heute Mihajlovgrad) und in der Umgebeung[5], sowie in Tropaeum Traiani (heute Adamklissi)[6], im südwestlichen Teil Moesia Inferior[7] und im nördlichen Dobrudscha, nach dem Abmarsch Legio V Macedonica[8]. Den Soldaten aus Novae begegnen wir auch an der nördlichen Schwarz-Meer-Küste; und der Militärtribun *legionis I Italicae* war, wie es scheint, Befehlshaber aller römischen Streitkräfte in Chersonesus Taurica, einschließlich mit dem Teil der hier stationierenden Classis Flavia Moesica[9].

Spricht man von der moesischen Flotte, so lohnt es sich an dieser Stelle zu betonen, daß die strategischen Funktionen Novae durch die Aktivität classis Flavia Moesica verstärkt worden sind. Ich bin der Meinung, daß die Existenz eines Flußhafens in Novae für militärische Zwecke keinerlei Bedenken zulassen sollte. Davon zeugen u.a. die Stempelabdrücke Legio I Italica in Form eines Schiffes, deren eine recht große Zahl auf dem Gebiet der ehemaligen Festung gefunden worden ist[10]. Es ist möglich, daß die archäologischen Arbeiten mehr Licht auf dieses Problem werfen werden.

Die obigen Angaben deuten unbestritten darauf hin, daß Novae eine wichtige militär-politische Rolle sowohl in Moesia Inferior als auch in der breit aufgefaßten Politik der römischen Herrschaft im Raum an der Unteren Donau und der nordwestlichen Küste Pontus Euxinus gespielt hatte. Die strategische Bedeutung Novae Daziens gegenüber kam völlig in der Zeit der Markomanischen Kriege zum Vorschein, als während der Belagerung Sarmizegetuzas durch die „Barbaren" der Eingriff des Legio I Italica notwendig wurde[11].

---

[5] CIL III; 12371; V. Beševliev, *Epigrafski prinosi*, Sofia 1952, Nr. 118; B. Gerov, *Romanizmăt meždu Dunava i Balkana ot Hadrian do Konstantin Veliki*, Godišnik na Sofijskija Universitet, Filologičeski Fakultet XLVIII 1952/1953, Nr. 2; AE 1957, 341; V. Božilova, *Ex-voto des militaires romains du sanctuaire de Diane et Apollon près de Montana*, Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses, Budapest 1977, S. 473f.; CIL III 7420 = 6125; 14409[1].

[6] CIL III 14433; siehe V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, Buletinul Monumenteleor Istorice IV 1911, S. 1 ff.; E. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, Studii Clasice VI 1964, S. 198.

[7] CIL III 7465; (Pliska) 14211[7] (Pliska); 12442 (Šumen); Gerov, *o.c.*, Nr. 97 (Madara).

[8] CIL III 6176 (Troesmis); 6185 (Troesmis); A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București 1977, supplementum epigraphicum Nr. 47 und 48 (Umgebung von Noviodunum).

[9] CIL III 13751 a; 14214[31]; vgl. M. Rostowzew, Klio II 1906, S. 80–95.

[10] Bisher sind 3 Stempel in Form eines Schiffes veröffentlicht worden, siehe Archeologia XVII 1966 (1967), S. 170, Abb. 11, und XXIV 1973 (1974) S. 106, Tafel III, 1; eine Reihe von „Schiffsstempeln", gefunden durch die Expedition der Adam-Mickiewicz-Universität in Poznań im Jahre 1976, ist noch nicht veröffentlicht worden; hier lohnt es sich darauf hinzuweisen, daß Violeta Božilova einen sehr interessanten Vortrag über die Stempelabdrücke Legio I Italica in Form eines Schiffes auf der wissenschaftlichen Tagung „Novae — zwanzig Jahre der archäologischen Arbeiten" gehalten und eine Reihe bisher unbekannter Exemplare, die durch die Bulgarische Expedition gefunden sind, vorgestellt hat.

[11] CIL VIII 2582, 2744, 2745; vgl. A. von Domaszewski, *Die Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum 166–175 n. Chr.*, Neue Heidelberger Jahrbücher, V 1895, S. 107–130.

municipium einen einheitlichen Organismus bilden, wobei sich die städtische Architektur allmählich auf das Gebiet der bisherigen Festung ausgedehnt hat, was wiederum u.a. auf die Reduzierung der Stärke des Legions zurückzuführen ist. Es unterliegt auch gleichzeitig keinem Zweifel, daß man bei der Errichtung der spätantiken Stadtgebäuden in einem breiten Maße das Material von den abgerissenen Häusern der Festung, sowohl militärischen als auch religiösen Charakters verwendet hat (das Christentum konnte im IV.Jh. seinen Einfluß an der Unteren Donau wesentlich festigen). Diese Tatsache wird durch die archäologischen Angaben bestätigt. Es lohnt sich hier u.a. auf den riesigen Steinblock mit der dem Westtor[34] entnommenen Inschrift von G. Baienius Ianuarius hinzuweisen; ebenfalls auf die Blöcke aus der frühchristlichen Basilika auf der westlichen Forumsseite: einen mit rot gemalter Inschrift aus der Zeit der gemeinsamen Regierung von M. Aurelius und Kommodus, gefunden auf dem Trümmerhaufen in der Gegend der Südabside[35] und zweiten, ebenfalls mit der Inschrift (aus dem Jahre 208), eingefügt in den Boden der Basilika am Haupteingang[36]. Man kann voraussetzen, daß diese Blöcke ein Teil der Hauptgebäuden der Festung (*principia*) gewesen sind.

Die obige Konzeption setzt voraus, daß sich Municipium Novae(nsium) auf einem verhältnismäßig kleinen und vor allen Dingen auf Grund der für das Ansiedlungswesen nicht allzu günstigen Bedingungen (im Gegensatz zum flachen, westlich von der Festung gelegenen Territorium), Gebiet entwickelt hat. Sie gibt auch keine Erklärung für den Mangel des „Munizipalmaterials" auf dem der Exploration unterzogenen Gebiet. Und man könnte sich doch erhoffen, daß das den in Municipium Novae(nsium), spätestens in den letzten Jahrzehnten des II.Jhs. und am Anfang des III.Jhs. errichteten Objekten entnommene Material auch für den Ausbau der Stadt im spätantiken und frühbyzantinischen Zeitalter verwendet worden ist. Denn es würde Bedenken erwecken, wenn die Bewohner der Stadt in dieser Zeit kein sakrales Bauwerk oder auch keine Denkmäler mit der Widmung für den Kaiser und für römische Götter errichtet gehabt hätten. Bekannt ist dagegen, daß Denkmäler und „heidnische" Bauwerke, die einen sakralen Zweck hatten, im IV.Jh. und später recht intensiv vernichtet worden sind[37]. In Novae sind jedoch keinerlei Denkmäler dieser Art enthüllt worden. Ein eventuelles Argument dafür, daß das der Festung in der 2.Hälfte des III.Jhs. angeschlossene Gebiet, d.h. mutmaßliche *canabae* und späteres *municipium*, archäologisch noch nicht ausreichend erforscht worden ist, ist meiner Meinung nach nicht berechtigt. Denn die wichtigsten Objekte der spätantiken Stadt, die bisher enthüllt worden sind, hat man bei der häufigen Verwendung

---

[34] Kolendo, *l.c.*

[35] Gefunden von der Archäologischen Expedition der Adam-Mickiewicz-Universität 1978, noch nicht veröffentlicht.

[36] L. Mrozewicz, *Une inscription latine en l'honneur de Septime Sévère et de sa famille, nouvellement découverte à Novae*, Archeologia XXVIII 1977 (1978), S. 117–124.

[37] Der Altar VRBI ROMAE AETERNAE ist ein ausgezeichnetes Beispiel für Novae; er wurde absichtlich durch die Anhänger, wie man es annehmen kann, dieses „heidnischen" Kultus in die Erde eingegraben; siehe J. Olczak, J. Kolendo, *Ołtarz z inskrypcją* (Der Altar mit einer Inschrift), *Novae — Sektor Zachodni 1972* (Novae — Westsektor 1972), Poznań 1975, S. 205–212.

des aus der Festung der Legio I Italica stammenden Materials errichtet. Das Baumaterial derselben Herkunft hat man bei dem Umbau der Wehrmauer verwendet. Desto erstaunlicher scheint das Fehlen des dem Abreißen der „Munizipalobjekte" entnommenen Materials zu sein.

Die Klärung dieses Phänomens kann meiner Meinung nach folgendermaßen aussehen. Das in der Zusammenarbeit der polnischen und bulgarischen Archäologen der Exploration unterzogene Objekt ist die Festung Novae, Sitz Legio I Italica und die spätantike und frühbyzantinische Stadt. Es ist aber auf keinen Fall das Territorium Municipium Novaensium. Persönlich zweifle ich sehr daran, daß sich auf dem der Festung angeschlossenen Gebiet in der 2. Hälfte des III.Jhs. eine Siedlung entwickelt hatte, die auf Grund ihrer Größe den Anspruch auf die Zuerkennung der Munizipalrechte erheben konnte. Denn es ist, wie ich es schon erwähnt habe, kein für die Ansiedlung günstiges Gebiet, weil es ziemlich reich an Hügeln sowie von einem Flußtal Dermendere mit steilen Abhängen durchgeschnitten ist. Hier fehlt es auch an Spuren eines intensiven Ansiedlungswesens, die für den Ort *canabae* und dann *municipium* charakteristisch sein müßte. Es wurden hier zwar keine intensiven archäologischen Arbeiten innerhalb der Mauer geführt, aber infolge eines in dieser Situation glücklichen Zufalls ist das ganze Gebiet Novae in den spätantiken Grenzen im Jahre 1975 durch einen Wasserleitungsgraben auf der Linie Ost — West durchgeschnitten worden. Im westlichen Teil dieser „Wasserleitungsuntersuchung", d.h. auf dem Gebiet der Legionsfestung, hat man Mauerreste aus verschiedenen Zeiten beobachtet, und u.a. Keramik und architektonische Detailes[38] entdeckt. Gleichzeitig sind die Überreste dieser Art im östlichen Teil des spätantiken Novae, d.h. auf dem angenommenen Gebiet *municipium*, überhaupt nicht aufgetreten und die beobachtete Kulturschicht war sehr dünn[39]. Somit müßte man die Lokalisierung *municipium* und früheren *canabae* auf diesem Gebiet ausschließen. Durch die bulgarischen Archäologen enthüllte Spuren der Bebauung sowie ein Fragment der Straße in der unmittelbaren Nachbarschaft des nördlichen Abschnitts der Ostmauer in der Nähe der Bastei, die in den Mitteilungen der Bulgarischen Expedition[40] als Bastei Nr. 1 bezeichnet wird, stehen vielleicht mit der Arbeit des Flußhafens im Zusammenhang. Denn wir sollen dabei beachten, daß sich der günstige Zugang zur Donau an der Ostseite befindet, was eine Erklärung für die eventuelle Gründung des Hafens an dieser Seite von Novae sein könnte.

Municipium Novaensium war wohl irgendwo in einer kleinen Entfernung (2—3 km?) von der Legionsfestung gelegen. Es ist schwierig jetzt näher diesen Punkt zu bestimmen, da es an größeren Untersuchungen außerhalb des explorierten Objekts mangelt. Es lohnt sich jedoch an dieser Stelle auf die besonders intensiven Spuren des

---

[38] *Novae — Sektor Zachodni 1975. Provisorischer Bericht über die Ausgrabungen der Archäologischen Expedition der Warschauer Universität*, Archeologia XXVIII 1977 (1978), S. 155, 179—182, 193—199.

[39] Diese Informationen verdanke ich Maria Čičikova und Violeta Božilova.

[40] Siehe besonders: D. P. Dimitrov, M. Čičikova, A. Dimitrova, B. Sultov, V. Božilova und I. Vasilčin, *Archeologičeski razkopki v iztočnija sektor na Novae prez 1967 — 1969*, Izvestija na Arheologičeskija Institut XXXIV 1974, S. 138—144.

meminit Cicero de Legibus lib. I

Tubinat in metas et mulcet odoribus auras.
Affixus domui, qui floret pensilis hortus
Quem librata vago producit in aëre gleba;
Urbano iuveni flores superare videtur,
Qui bis carpuntur, Pestani veris alumnos.
Ignavi demum cives, umbratile vulgus,
Vertumni proles assuetaque turba lucellis
Omnia dum vendit, rursum parat omnia numis
Quae passim vulgoque iacent vilissima ruri.
Stramen, tomentum, iuncos ulvamque palustrem

Servitutes urbanae

Herbas crimen agri, purgamen littoris algam.
Civis emit coelum, ventos et publica solis
Munera, civis emit flammas et fluminis undam

Haustus aquae

De fontis vena et puteorum litigat haustu,
De serva contendit aqua servisque fenestris.

Stillicidium

In quem deciduae voluantur ab imbrice guttae
Comparat aere locum, vix gratis in urbe cacatur.

Cloacae

Nam de latrinis contenditur atque cloacis,
Nonque gravatur in has sordes descendere praetor
Et spargenda solo non vili gramina sumptu
Civis emit, quamvis per agros iniussa virescant
Regificas aedes venali fronde coronat.
Mortales etiam, nati civilibus antris
Mollicie gaudent saturantque cubilia plumis

Cives plerumque delicati

Nunquam vel raro pedibus, vectore remoto,
Conficiunt iter, ignavi sine fine queruntur
Si fors ire viam tulit, intertrigine claudi
Dum femen atteritur spaciis et aduritur inguen.
Ergo pilentis et equis muliebriter usi,
Sublimes recubant plaustris et in aëre pendent,
Inque voluptates effusi deside morbo
Molliter aegrotant et circumferre culinas
Cellas atque dapes, pastillos, unguina, fumos
Uxoresque solent, cantores, organa, mimos.
Sarcina pulvillis farcitur inertibus in qua

277 Quem ... gleba *C*] Quem vacuo pendens enutrit in aëre gleba *V* **281** lucellis *C*] beatis *V in mg.v.* **281** *in V legitur*: In civitatibus omnia esse venalia quae ruri sponte et passim proveniunt *Post v.* **281** *V add.*: Porticibus, tectis, immanibus amphitheatris, *Pro v.* **287—289** *in V leguntur*:

Munera de putei miserando litigat haustu,
Regificas aedes venali fronde coronat

in mg.v. **287** *in V legitur*: Servitutes urbanae et praediorum *v.* **292—310** *in V desunt*

276 Plin. *Nat.* XXXVI 94: pensilis hortus

In ventosque leves industria patris abibit,
Qui rem quaerendo summos offendit et imos.
Primaque pars cedet Veneri, pars altera scurris,
Tertia ventris erit, depascitur alea quartam,
Luxus in ornatu quintam sibi iure poposcit
Ludos et pompas emit et spectacula sexta,
Omniaque absorbet turpisque brevisque voluptas.
Denique non remanet carboni testa ferundo,
Nec laquei precium vel si quid vilius istis:
Ex tantis opibus, quaesitis tempore longo.
O miseri patres, quae vos insania vexat,
Quae rapit Alecto, quae vos excaecat Erinnys?
Cur potius nummos pueris aurumque paratis
Quam mores opibus tantis et sanguine dignos?
Cur vos nulla movent exempla frequentia vitae?
Prae vestris oculis pereunt patrimonia regum
Divitiaeque ducum vici perduntur et urbes.
Evacuantur opes terrae vectigal et undae
Quod parci mores et avita industria condit,
Promitur intactus longo thesaurus ab aevo
Cui prius annorum custodia fida pepercit:
Prodiga posteritas aeraria perdit avorum.
Imo non satis est rapuisse profana, nepotes
Et sacra contemerant, tollunt anathemata Divum
Iniiciuntque manus adytis, abstrusa recludunt,
Rimantur superum delubra serasque fatigant,

Laquei precium

Reprehensio patrum, quia divites malunt filios quam bonos

Prodigalitatem humanam usque ad sacrilegia pervenisse

Aen. VII 405: Allecto stimulis agit; cf. Liv. XXXIX 15,3: velut furialibus stimulis in mg.v. **9** in *V* cf. Ter. *Andr.* 176: quorsum evaderet **10** cf. Cic. *Mil.* 84: vi irritare ferroque lacessere; cf. Verg. *Aen* X 644: irritatque ... telis et voce lacessit; cf. Ov. *Met.* VIII 418: hostemque irritat ad iram

Post v. **18** *V addit*:

Et sic incertam, certissima saepe nepotes,
Dotem sperando, stulti patrimonia perdunt,

in mg. v. **23** *in V legitur*: Reprehensio parentum **25** Cur ... paratis *C*] Cur soboli potius nummos aurumque paratis *V* **26** opibus tantis et *C*] vobis et vestro *V* **27** Cur *C*] Non *V* nulla *C*] ista *V* 30 Evacuantur opes *C*] Antiqui census *V* *Pro v.* **34** *in V leguntur*:

Prodiga posteritas Saturni diripit aedem
Depositum mundi Romana aeraria pondit.

in mg. v. **34** *in V legitur*: Direptio aerarii. Lucanus Lib. III.

23—24 cf. Prop. II 16,26: me ... vexetis Erinnyes 33 Cic. *Nat. deor.* II 158: fida custodia **37** cf. Verg. *Aen.* II 296—297: manibus vittas ... adytis effert

hier an Oescus, die Kolonie und drei Munizipien: Durostorum, Troesmis und Tropaeum Traiani[17]. Betrachtet man ihren Entwicklungsweg, und vor allen Dingen der an der Donau und in der Nachbarschaft der Legionsfestungen (Troesmis, Durostorum, Oescus) gelegenen Zentren, so könnte man annehmen, daß die Entwicklung Novae einen ähnlichen Charakter gehabt hatte. Von dieser Annahme ausgehend müßte man voraussetzen, daß die Stadt Novae, *municipium* aus *canabae* legionis I Italicae, bei eventueller (territoriallen?) Teilnahme der Legionsfestung und des Dorfes, die von den Peregrinern und römischen Bürgern (*vicus*) bewohnt worden sind, entstanden ist. Eine solche Variante können wir in Troesmis beobachten[18].

Die Existenz *canabae* in Novae wird in der Wissenschaft als sicher angenommen, obwohl es bis jetzt an einer epigraphischen Bestatigung fehlt[19]. Auf die Existenz *canabae* weist, laut der Wissenschaftler, das Ansiedeln in der Nähe der Festung Legio I Italica zahlreicher Veteranen dieses Legions, die hier ihre Familien gegründet haben[20], sowie eine wesentliche Entfernung von den größeren Produktionszentren hin, besonders im I.Jh. Die Gewinngier bei den Lieferungen nötigster Mittel für die Armee hat ohne Zweifel zahlreiche Handwerker und Kaufleute hierher gelockt. Unbestritten ist die Existenz der Vertretungen bekannter kaufmännischer Familien aus den italischen Städten in Novae, die hier vor allen Dingen durch ihre Freigelassenen mit Namen Granii, Caesernii, Popilli, Pulli oder auch Vinicii[21] Geschäfte gemacht haben.

Dieses ergab sich auch aus der Lage Novae — die Stadt war an der Kreuzung der wichtigen Verkehrswege vom Norden nach Süden und der Donaulinie gelegen. Dieser Sachverhalt verursachte, wie man es annimmt, ein Aufblühen *canabae* bei der Festung Novae und hatte einen wesentlichen Einfluß auf die Entstehung Municipium Novae(nsium) gehabt. Ein Ausdruck der wirtschaftlichen Bedeutung Novae war die Gründung einer Zollüberwachungsstelle *publicum portorii Illyrici*. Es zeugen davon sowohl die epigraphischen Angaben[22], als auch eine ausgezeichnet erhaltene, sehr interessante Reihe von Bleiplomben und Zollstempeln (die ältesten aus der Zeit Traians), das zur Zeit bearbeitet werden.

Diese wirtschaftlichen Vorzüge Novae als auch die Nähe der Legionsfestung selbst, die ein Gefühl der Sicherheit den Bewohnern verliehen hat, sind Ursachen für die

---

[17] Über die Zahl der Munizipien in Moesia Inferior siehe: R. Vulpe, *Colonies et municipies de la Mésie Inférieure*, Studia Thracologica, Bucureşti 1976, S. 289–314.

[18] R. Vulpe, *Canabenses şi Troesmenses*, Studii şi Cercetări de Istorie Veche IV 3–4, 1953, S. 557–579.

[19] B. Gerov hat die in der Umgebung von Levski gefundene Inschrift CIL III 12402 mit *canabae* Legio I Italica in Zusammenhang gebracht, vgl. B. Gerov, *Romanizmăt mezdu Dunava i Balkana*, Godišnik na Sofijskija Universitet, Filologičeski Fakultet, XLVII 1950/1952, S. 42.

[20] RE XII 1649 (Ritterling); XVII 11 27 (Polaschek); Gerov, *Rechtsstellung*, S. 131ff.

[21] Gerov, *Rechtsstellung*; K. Žuglev, *Ikonomičeskoto položenie v Trakija i Mizija i tărgovskite im otnošenija s Italia prez I–II v. ot n.e.*, God. na Sof. Univ., Istoriko-Filologičeski Fakultet LIX 3, 1965, S. 268 f.

[22] H. Danov, *Österreichische Jahreshefte* XXI 1939, Beibl., S. 130 f., Nr. 7 = B. Gerov, *Romanizmăt meždu Dunava i Balkana*, čast I: *Ot Avgust do Hadrian*, God. na Sof. Univ., Ist.-Filolog. Fakultet. XLV 4, 1948/49, Nr. 5.

Durostorum ebenbürtig war. Und obwohl es dort keine dermaßen systematischen Ausgrabungsarbeiten betrieben werden, so stellen diese beiden Zentren Novae auf Grund der Informationen aus der Munizipalgeschichte weit in den Schatten. Die zwanzig Jahre lang geführten Ausgrabungsarbeiten in Novae haben wortwörtlich überhaupt keine Informationen über das Munizipalleben der Stadt, über ihre Würdenträger sowie Bauwerken geliefert. Sogar die Inschrift von Iulius Statilis ist in „den Ruinen von Novae" im Jahre 1958[29] gefunden worden, d.h. noch vor der Aufnahme der archäologischen Arbeiten. Und es hat den Anschein erweckt, daß man lediglich die Schaufel bzw. die Spitzhacke in die Erde hineinstecken muß, um die Überreste aus der Munizipalzeit der Stadt ununterbrochen an das Tagelicht bringen zu können.

Ich denke, daß die internationale Tagung, die dem zwanzigjährigen Jubiläum der Ausgrabungen in Novae gewidmet ist, der Teilnehmerkreis und der Ort des Treffens selbst den Versuch einer eventuellen Klärung dieses Phänomens sicherlich rechtfertigen können. Ich möchte jedoch von vornherein betonen, daß meine Bemerkungen zu diesem Problem einen rein hypothetischen Charakter haben. Denn es sind lediglich Unklarheiten und Bedenken, die mir beim näheren Betrachten der Geschichte Novae aufgefallen sind.

Wie es bekannt ist, hat man in Anlehnung an die bisherigen archäologischen Arbeiten, die Hauptlinie der räumlichen Entwicklung Novae festgelegt. Laut dieser Festlegungen nimmt man an, daß die im I.Jh. gegründete Legionsfestung, in der Anfangsphase mit einem Erdewall verschanzt, spätestens zu Beginn des II.Jhs. die steinerne Bebauung erhalten hat[30]. Der Plan der Festung hat sich auf die klassischen antiken Muster (Hyginus, Vegetius; Abb. 3)[31] gestüzt. Man vertritt auch die Ansicht, daß es sich parallel mit der Gründung der Festung an ihrer östlichen Seite eine Zivilsiedlung (*canabae*) entwickelt hat, die in der zweiten Hälfte des II.Jhs. Stadtrechte (*municipium*)[32] erhalten hat. In den letzten 25 Jahren des III.Jhs. angesichts der ständigen Überfallsgefahr, ist die Siedlung verschanzt und in das Wehrsystem der Festung miteinbezogen worden[33] (Abb. 4). Auf diese Weise würden die Festung und

---

[29] wie oben, S. 130.

[30] S. Parnicki-Pudełko, *Befestigungsanlagen von Novae*, Ars Historica, Poznań 1976, S. 187 f., idem, *Castra Novae, Novae-Sektor Zachodni* (Westsektor) *1974. Wyniki badań wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej UAM*, cz. I (Ergebnisse der Ausgrabungsarbeiten der Archäologischen Expedition der Adam-Mickiewicz-Universität, T. 1), Poznań 1978, S. 116; idem, Archeologia XXVII 1976 (1977), S. 162; T. Sarnowski, *Novae jako siedziba pierwszego legionu italskiego* (Novae als Sitz Legio I Italica), Archeologia XXVII 1976 (1977), S. 60.

[31] Festlegung dieser Tatsache ist S. Parnicki-Pudełko zu verdanken, siehe: idem, *Befestigungsanlagen*, S. 183; *Castra Novae*, S. 113; Archeologia XXVII 1976 (1977), S. 160, Anm. 24.

[32] Sarnowski, *o.c.* S. 62–63; für diese Ansicht ist in dem auf der Tagung gehaltenen Vortrag M. Čičikova aufgetreten.

[33] M. Čičikova, *Ukrepitelnata sistema i gradoustrojstvoto na Novae spored poslednite archeologičeski proučvanija*, Vekove 1975/2, S. 36–43; Parnicki-Pudełko, wie oben; Sarnowski, wie oben; es scheint, dab mit Recht M. Čičikova und nach sie beiden hier angeführten Autoren die Erweiterung der Befestigungsanlagen an der östlichen Seite mit der Verlust Daziens und der Verstärkerung des Dranges der Völker vom Norden auf die Donaulinie in den letzten 25 Jahren des III. Jhs. in Zusammenhang bringen.

Dormitur noctu, clara de luce sedetur.
Has inter leges specioso in carcere natus
Addictus parvo spacio, pomoeria mundi
Arcta colens puer, urbanam mollissimus umbram
Foemineo captat studio niveamque sereno
Subducit faciem coelo, subterfugit ignes
Pallidus aestivos tecto laetatus opaco
Porticibusque sacris latitat fanisque Deorum,
Frigore candorem nutrit roseumque colorem
Lacteolamque cutem ventis ignaviter arcet

Porcus Acarnan. Proverbiumin delicatos

Sardanapalus iners, laevis porcellus Acarnan,
Ludia Gaditana, choros et iubila discit.
Intempestivus Veneri, meditatur amicas,
Prostituens et primicias et iura pudoris
Deliciis Venerem iritat ningitque rosarum
Floribus impubes aetas et lilia spargit.
Insidiosa capit munuscula datque puellis
Ex quibus inconsultus amor nova pabula sumit.
Iamque placere studet, tonsores, balnea curat,
Unguentum redolet scortilla aequalia quaerit,
Sordibus et precibus captat noctesque licetur.
Serica vestimenta parat vulgaria temnit
Potitat in lustris in lenonumque tabernis
Acciditque facultates ignobilis haeres
Odit et ingenuas artes tetricosque magistros.
Denique crescit inops, imo putrescit in urbe
Civica progenies nullosque paratur in usus,
Nata voluptati, curando dedita ventri,
Coenis et choreis assuetaque turba theatris
Lurcarique popinarique in fornice discit
Atque nepotari patriosque profundere census.

Similitudo a segetibus ducta

Non secus ut seges illa, loco quae crescit opaco
Ocyus erumpit teneraque exultat in herba,

311 specioso in *C*] in tali *V* **313** colens *C*] colit *V* *v.* **317** *in V deest* **318** colorem *C*] ruborem *V* *in mg.v.* **318** *in V legitur*: Delicata et effeminata civium vita *Pro v.* **319—321** *in V legitur*: Sardanapalus iners, luxum et spectacula discit *v.* **324,325** *in V desunt* **328** Iamque *C*] Moxque *V* curat *C*] quaerit *V* *in mg.v.* **328** *in V legitur*: Praecoces Veneres et luxus ante aetatem *Pro v.* **329,330** *in V leguntur*:

Arbitrio speculi crines componit et ora,
Unguentum spirat, scortis alludere tentat,

v. **332** *in V deest* *v.* **334** *in V deest* **335** inops *C*] iners *V* *v.* **339,340** *in V desunt* *in mg.v.* **342** *in V legitur*: Similitudo a segetibus

324—325 Lucr. II 627: ninguntque rosarum floribus **337** Sall. *Bell. Cat.* 2,8: homines dediti ventri **342** Ov. *Ars* 315: teneris exultet in herbis **344** cf. Cic. *Mil.* 94: o spes ... inanes meae!

peut-on supposer la conservation de la valeur labiale de la nasale finale, étant donné que la forme *e-me* = ἐνί n'a pas encore subi le changement de *m* en *n*.

Il y a cependant des traces de certaines innovations grecques communes: les aspirées sont sourdes; la spirante *s* a déjà subi les changements essentiels; l'évolution de *i̯-* à l'initiale du mot, conduisant à ζ, est déjà réalisée; le groupe *nr* a changé en *ndr*.

Il y a aussi un trait phonétique dialectal, à savoir le remplacement de *-ti* par *-si*. C'est ce qui montre que la langue de textes en linéaire B n'est pas le représentant du grec commun: ce n'est qu'un certain dialecte grec particulier. Évidemment, le *ā* ainsi que le *u̯* sont conservés sans changement,

i̯- jeszcze w wymowie istniało, przynajmniej jako fonem fakultatywny. Dlaczego jednak zmiana *i̯*- ≧ *z*- nie objęła wszystkich wyrazów mających w nagłosie *i̯*-, tego nie wiemy.

4. Bardzo ważnym zmianom ulegała w języku greckim spółgłoska *s*; prawie wszystkie te zmiany dokonały się bardzo wcześnie; stan z XIII w. przed n.e. wskazuje, że przekształcenia musiały już być zakończone o wiele wcześniej. Przypomnimy tu te zmiany.

W początkowej pozycji wyrazu spółgłoska *s* zmieniła się w *h*- (zapisywane później jako *spiritus asper*); w tekstach linearnych nie widać początkowego *s*- w odpowiednich wyrazach. Tak więc jest a_2-*te-ro* jako *h*ατερος ʿdrugiʾ, na miejscu starszego **sm̥-tero*- (PY Ma 365,2; Lejeune, s. 90). Z drugiej strony, już w tekstach linearnych jest sporo wyrazów zaczynających się od *s*-, wsród nich takie, które znamy z tekstów literackich. Jest zapis *sa-sa-ma* (MY Ge 602,3.4), klas. σήσαμον (w MY w l. mnogiej) ʿowoc sezamuʾ, dor. σᾶσαμον: wyraz zapożyczony. Jak widać, w XIII wieku tendencja do zastępowania początkowego *s*- przez *h*- już nie działała; nowe pojawiające się *s*- było zachowywane bez zmiany.

Spółgłoska *s* w pozycji międzysamogłoskowej zmieniła się najpierw w *-h-*, a potem znikła całkowicie. Ta zmiana widoczna jest już w tekstach linearnych, np.: *we-*a_2*-no* tj. *F*ε*h*ᾰνος ʿwytworna szata kobiecaʾ o pierwiastku **u̯es*-, jak w łac. *uestis* (hom. ἑᾰνός, por. hom. ἐσθής -ῆτος ʿubranieʾ, α 165 ...). Podobnie *i-je-re-u*, tj. (*h*)ιερευς ʿkapłanʾ; w tym wyrazie było kiedyś *-s-* między *i-* a *-e-* (por. stind. *iṣiráḥ* ʿmocnyʾ). Także *a-u-po-no*, tj. ἄυπνος ʿpozbawiony snuʾ, ʿbezsennyʾ, por. stind. *svápnaḥ* ʿsen, widziadło senneʾ; w języku klasycznym jest ἄυπνος ʿbezsennyʾ, u Homera w zastosowaniu do νύκτες ʿnoceʾ (I 325). Również i w tym położeniu w wyrazie w języku Homera i w klasycznym nieraz pojawia się *s*. Ale i w tekstach pisma linearnego jest już w tym położeniu nieraz nowe *-s-*, a to: /1/ Z grupy dwóch spółgłosek *-ss-*: tak zapewne w formacjach futurum, jak *e-so-to* tj. ε(σ)σοντοι (3. pl. czasownika **es*- ʿbyćʾ, klas. ἔσονται); również w dat. pl. na *-si*, jak w *ze-u-ke-si*, tj. ζευγε(σ)σι (nom.sg. τὸ ζεῦγος ʿzaprzągʾ), itd. — /2/ Z grupy spółgłoskowej *-ts-*, np. w aoryście sygmatycznym *-da-sa-*[*to*], tj. δα(σ)σατο od czasownika δατέομαι ʿdzielęʾ (PY Wa 917,1). — /3/ Z grupy spółgłoskowej *-tj-* albo *-thj-*, w tak często spotykanym zaimku *to-so* ʿtak liczny, tyleʾ (np. KN Am 568), tj. klas. i hom. τό(σ)σος (np. τόσσον A 64; τόσον Θ 421 itd.), z tematu **toti̯o*-. Podobnie *me-sa-to* ʿśrodkowyʾ (KN Wb 1714a,1), jak hom. μέσσατος (Θ 223: ἐν μεσσάτῳ); tu stind. *mádhyaḥ* ʿśrodkowyʾ wskazuje na grupę spółgłoskową *-dhy-*, gr. *-thj-*. — We wszystkich trzech wymienionych tu wypadkach w epoce mykeńskiej występowała z pewnością geminata, której wprawdzie wówczas nie zapisywano, ale której ślady widoczne są jeszcze doskonale w tekście Homera.

5. Starą, ale mało charakterystyczną zmianą jest greckie przekształcenie grupy spółgłoskowej *nr* w *ndr*, co widać w oboczności: ἀνήρ, ale gen.sg. ἀνδρός. Zmiana jest znana z różnych języków, także z polskiego ludowego *Hendryka*, i banalna: to objaw zwykłej asymilacji, jeżeli pojmujemy asymilację jako objaw zbyt wczesnego wystąpienia właściwości artykulacji następnej: przed nienosowym *r* dostęp do jamy nosowej może zostać zamknięty jeszcze w czasie wymawiania spółgłoski *n*; odnoso-

dobnie w łacinie z *bh*, *dh* powstały bezdźwięczne szczelinowe *f*, a z *gh* bezdźwięczne *h*). Otóż zapisy w alfabecie linearnym B wskazują, że te spółgłoski aspirowane już wówczas były bezdźwięczne. Stwierdzić to niełatwo, bo pismo linearne odróżnia osobnymi znakami przeważnie tylko miejsce i sposób artykulacji, nie odróżnia zaś opozycji dźwięczności i bezdźwięczności. Tak więc tym samym znakiem (który się tradycyjnie transkrybuje jako *pa*) oznaczano (w ujęciu fonetycznym) *pa*, *pha* i *ba*; podobnie znakiem *ka* wyrażano *ka*, *kha* i *ga*. Ale w wypadku spółgłosek zwartych zębowych używano dwóch znaków: jednego dla *ta* i *tha*, drugiego dla *da*. W tym więc wypadku spółgłoskę aspirowaną identyfikowano ze spółgłoską bezdźwięczną. Wnioskujemy stąd, że spółgłoski zwarte aspirowane w języku greckim zapisanym pismem linearnym B miały już wówczas, jak i później, wartość spółgłosek bezdźwięcznych. Musi to być jedna z najstarszych zmian ogólnogreckich.

2. Natomiast teksty w piśmie linearnym nie dają wskazówki co do czasu tzw. dysymilacji aspirat: jak wiadomo, w języku greckim aspiracja znikała, jeżeli w tym samym wyrazie w którejś z dalszych sylab miała wystąpić aspiracja; wobec nom.sg. θρίξ 'włos', gdzie na początku wyrazu jest θ-, tj. spółgłoska aspirowana (*th*), jest w gen.sg. τριχός: w odnośnym miejscu stoi tu nie aspirowana spółgłoska zwarta *t*- w związku z tym, że w następnej sylabie pojawia się aspirowane χ (-*kh*-). Ponieważ pismo linearne nie odróżnia spółgłosek aspirowanych od nie aspirowanych, nie można rozpoznać, czy dysymilacja aspirat już się w tym czasie dokonała, czy jeszcze nie.

3. Rozwój sonantu spółgłoskowego **i̯*, odziedziczonego z epoki praindoeuropejskiej, nasuwa trudności w objaśnieniu dwojakiego wyniku jego rozwoju w języku greckim w początkowym położeniu w wyrazie: w jednych wyrazach początkowe **i̯*- wydało *h*-, tj. spiritus asper, w innych zmieniło się w *z*-. Oto przykłady:
ἦπαρ 'wątroba': w łac. *iecur*, w skr. *yákṛt*, tj. z **i̯*-;
ἥβη 'młodość, siła': lit. *jėgà* 'siła';
ἵημι, aor. ἧκα 'rzucam': łac. *iēcī* 'ts.';
ὅς, ἥ, ὅ 'który' (wzgl.): skr. *yáḥ*, *yā́*, słow. *jego*, *jemu* itd.;
itd. — Obok tego:
ζυγόν 'jarzmo': łac. *iugum*, skr. *yugám*, het. *yukan* itd.;
ζωστός 'przepasany' (ζώννῡμι): lit. *júostas* 'ts.', *júosta* 'pas';
ζέω 'kipieć, wrzeć': skr. *yásati* 'kipi';
ζῦμη 'drożdże': łac. *iūs* 'zupa, sos', skr. *yū́ḥ* 'zupa, polewka', itd.

Przyczyna różnorodności rozwoju nie jest znana. W żadnym innym języku indoeuropejskim nie ma odróżnienia dwojakiego *i̯*- w pozycji początkowej wyrazu. Niemniej należy stwierdzić, że już w tekstach pisma linearnego istnieje odróżnienie tych dwóch kontynuacji dawnego (początkowego) **i̯*-: jest zapis *ze-u-ke-si* (dat. pl.) do ζεῦγος 'zaprząg', także *ze-so-me-no* (ptcp.fut.med. do ζέω 'wrzeć'), a obok tego wyrazy nie mające tego *z*- na początku, przy czym w dwojakiej postaci: albo z zapisanym *i̯*-, albo zupełnie bez spółgłoski na początku. Tak więc zaimek względny, a właściwie derywat od niego ὡς 'tak, jak', pisze się wielokrotnie jako *o*- albo *jo*-. Podobnie *o-te* 'kiedy', ale *jo-qi* = 'to co'. Domyślamy się, że zmiana *i̯*- ⩾ *z*- była starsza, w czasie, z którego pochodzą teksty mykeńskie, już całkowicie zakończona, natomiast zmiana *i̯*- ⩾ *h*- dopiero się w tym czasie zaczęła ujawniać i początkowe

Insanire vetat, flatus variare procaces
Non sinit. Obtorto premit invictissima collo
Ventosum numen stabilique coërcet habena.
At si fors fortuna regit sine pectore natum,
Quid iuvat haeredem dives substantia stultum
Urbanae domus — Urbanaeque domus, quarum mutabilis usus
Per dominos centum possessoresque recentes
Ambulat assidue, nihil est incertius illo?
Durius o cives est instituenda iuventus,
Ne comessatrix urbis lentescat in umbra.
Et tenerae matres caveant corrumpere crustis
Enerves pueros intra pomoeria cretos.
Compertum siquidem est, hos qui nascuntur in agris
Villatione pueros robustiores esse quam urbanos — Villanos pueros, animis et viribus acres
Urbano praestare gregi mollique iuventae.
Non etenim modicum refert assuescere coelo
Liberiore frui in campis et in aëre puro.
Sole colorari, virides cognoscere saltus,
Discere naturae spectacula, quaerere causas.
Contrectare manu, toto praenoscere sensu,
Qui sapor et qui succus humi nascentibus herbis?
Quae facies? quis odor? quae sint discrimina? vires?
Arboris ingenium et viles praediscere baccas,
Experientia — Dum viret aethereas ventis agitata per auras,
Dum vegetatur humo et natali stipite vivit.
Qui pecorum partus? quae pascua? pabula? mores?
Quae spelaea feris placeant notaeque latebrae?
Rustica progenies et inambitiosa iuventus,
Audacia — Non timet horrentes nigra formidine silvas.
Secretos habitat montes, palatia temnit,
Ardua petrarum superat iuga, frigora suffert,
Et pedes emetitur iter toleratque labores.
Rusticus intrepide torrentia flumina tranat,
Aedibus abnoctat, solo pernoctat in agro,
Ater et excoctus, tolerat ieiunia, muscas,
Insomnes peragit noctes, abstemius amnem

v. **192,193** *in V desunt in mg.v.* **194** *in V legitur*: Villanos pueros plerunque et ingeniosiores et robustiores esse quam urbanos **197** Non etenim modicum *C*] Non modicum siquidem *V* **202** qui succus humi *C*] et succus terrae *V* **204** viles *C*] notos *V* baccas *C*] fructus *V* **205** viret *C*] viget *V* agitata *C*] quassata *V* **208** notaeque latebrae *C*] quae tesqua volucri *V* *v.* **211** *in V deest* *v.* **213** *in V deest* **214** intrepide *C*] assidue *V* *in mg.v.* **214** *in V legitur*: Studia rustica *Pro v.* **215—218** *in V*

197—198 Ov. *Met.* XV 301: liberiore frui caelo **210** Verg. *Georg.* IV 468: nigra formidine **216** cf. Ter. *Ad.* 849: tam excoctam reddam atque atram **217** cf. Verg. *Aen.* IX 167: noctem custodia ducit insomnem

Ale w tekstach pisma LB w odmianie tego liczebnika widać jeszcze dawne *-m-* należące do pierwiastka: zachowała się postać dat.sg. *e-me* (PY Ta 641,1), tj. [*h*]*emei*. Widać, że działanie analogii, które wywołało uogólnienie w odmianie spółgłoski *-n-* (dat. sg. ἑνί), nie dokonało się jeszcze w epoce pisma linearnego. Nasuwa to przypuszczenie, że, być może, forma rodzaju nijakiego tego liczebnika miała jeszcze wówczas postać zakończoną na *-m*, tj. **hεμ*, nie zaś zmienioną w **hεν*, jak jest powszechnie później. Dalszym stąd wnioskiem byłoby, że powszechne uogólnienie w położeniu końcowym wyrazu spółgłoski nosowej zębowej *-n* na miejscu dawnej wargowej *-m* nie dokonało się jeszcze w tym czasie. Niestety, zapisy w piśmie LB nie zaznaczają nigdzie końcowych spółgłosek wyrazu, tak że daleko idących wniosków co do artykulacji końcowej spółgłoski nosowej nie możemy wyciągać.

3. Znaki sylabiczne transkrybowane jako *za ze zo zu* miały w pojmowaniu Ventrisa i Chadwicka być odpowiednikami sylab, których pierwszym członem jest greckie ζ (por. *Documents*[1] 1956, s. 44; 80). Prawdopodobnie jednak, jak to już zaznacza Lejeune, *Phon.* 1972, s. 108, znaki te oddawały sylaby rozpoczynane zarówno zwarciem dźwięcznym (tj. jak polskie *dz*), jak też bezdźwięcznym (jak polskie *c*). Lejeune przypomina, że pisownia systemu linearnego B nie odróżnia fonemów dźwięcznych i bezdźwięcznych, poza jedynym wyjątkiem odróżnienia *t* i *d*. W każdym więc razie mamy prawo dopatrywać się w zapisach *za ze zo zu* odpowiedników fonetycznych rozpoczynanych nie tylko spółgłoską dźwięczną, ale także bezdźwięczną. Skoro więc znajdujemy zapisy *ta-ra-za-po-ro* 'kto przepływa morze', z pierwszym członem odpowiadającym attyckiemu θάλαττα; albo *ka-zo-e* (nom.pl.) 'gorsze', tj. **kak-i̯os-es*, comparat. do κακός 'zły' — możemy się tu w zapisach *za*, *zo* dopatrywać zwartoszczelinowych spółgłosek bezdźwięcznych, tj. w polskiej transkrypcji: *ca*, *co*. Jeżeli ta interpretacja jest słuszna, należy stwierdzić, że system fonologiczny języka zapisanego pismem linearnym B zawierał nie tylko dźwięczną zwartoszczelinową spółgłoskę *dz*, ale także bezdźwięczny jej odpowiednik *c* (w pojmowaniu polskim, tj. jako [ts]). W poszczególnych dialektach greckich na miejscu tego fonemu pojawia się albo geminata zwarta *tt* (jak w att. θάλαττα), albo też szczelinowa *ss* (jak w joń. θάλασσα). Język tekstów linearnych zachował tu, jak się zdaje, archaiczny stan rozwojowy języka greckiego, odróżniając kontynuację grupy *tj* (w postaci *s*) od kontynuacji grupy *kj* (w postaci *c*, tj. [ts]). Prawdopodobnie język grecki zapisany w piśmie linearnym B odróżniał zwartoszczelinowe fonemy dźwięczne (tj. ζ) i bezdźwięczne (tj. *c*); fonem bezdźwięczny ujednostajnił się później albo ze szczelinową geminatą *ss*, albo też ze zwartą geminatą *tt*. Zachowanie fonemu /c/ (tj. [ts]) jest archaizmem dialektu zapisanego pismem LB, archaizmem nie spotykanym później w żadnym dialekcie greckim.

Kilka ważnych innowacji fonetycznych ogólnogreckich dokonało się już całkowicie w okresie wcześniejszym niż ten, z którego pochodzą zapisy w piśmie LB.

1. Z pewnością ogólną grecką innowacją w systemie spółgłosek było przekształcenie aspirowanych zwartych dźwięcznych w bezdźwięczne. Te spółgłoski aspirowane były dźwięczne w sanskrycie, gdzie jest np. *bharāmi* 'biorę', *dadhāmi* 'kładę', z dźwięczną spółgłoską *bh*, *dh*, a w innych językach indoeuropejskich pozostał również ślad dźwięcznej artykulacji tych fonemów, jak w słow. (scs.) *berǫ*, pol. *biorę*, *děti* 'położyć', pol. *dziać*, itd. Tymczasem greckie φ, θ, χ były spółgłoskami bezdźwięcznymi. (Po-

87. Ruiny w Qumran: Języki Obce w Szkole IV 1960 nr 2/8 s. 65—73.
88. Aurea mediocritas: Języki Obce w Szkole IV 1960 nr 5 s. 265—274.

1961

89. Hedonizm Epikura. (Warszawa) 1961 Pax, ss. 286, nlb. 2.
90. Et genus humanum ...: Filomata 1961 nr 150 s. 46—56.

1962

91. Praktyczna stylistyka łacińska: Języki Obce w Szkole VI 1962 nr 1 (Rzeczownik) s. 2—6; nr 2 (Przymiotnik, liczebnik) s. 65—71, nr 3 (Zaimek) s. 135—142, nr 4 (Czasownik) s. 193—209, nr 5 (Przysłówek, Przyimek) s. 261—270.

1964

92. Sceptycyzm grecki. Od Pirrona do Karneadesa. Warszawa 1964 Pax, ss. 289, nlb. 3.

1965

93. [współaut.:] Pąkcińska Maria: Praktyczna stylistyka łacińska. (Warszawa) 1965 Uniwersytet Warszawski, ss. 95, nlb. 1.

1966

94. Sceptycyzm grecki. Od Filona do Sextusa. Warszawa 1966 Pax, ss. 95, nlb. 1.

Rec.: J. Piechowski: Kierunki XII 1967 nr 12 s. 8.

1967

95. Uwagi o kulturze i cywilizacji antycznej. (Fragm. pracy: Zarys filozofii greckiej): Życie i Myśl XVII 1967 nr 11/12 s. 49—71.

1969

96. Bogowie i ludzie w poematach Homera i Hezjoda: Życie i Myśl XIX 1969 nr 5 s. 51—61.

1970

97. Orfizm (Fragm. pracy: Zarys filozofii greckiej): Życie i Myśl XX 1970 nr 6 s. 93—107.

1971

98. Zarys filozofii greckiej. Od Talesa do Platona. Warszawa 1971 Pax, ss. 336, nlb. 3, err.

Rec.: K. Leśniak: Nowe Książki 1972 nr 8 s. 62—64.
J. Gułkowski: „Pedant erudycji" i jego recenzent (polemika z rec. K. Leśniaka]: Więź XIX 1976 nr 7/8 s.264—266.
W. Szymborska: Życie Literackie XXII: 1972 nr 15 s. 11. [toż, przedruk. w:] W. Szymborska. Lektury nadobowiązkowe. Kraków 1972 s. 222—223.

1974

99 Arystoteles, Pirron i Plotyn. Warszawa 1974 Pax, ss. 270.
100. Stoicyzm. Do druku przygotowała M. Pąkcińska: Meander XXXIII 1978 nr 5 s. 229—241.

im nordwestlichen Teil des Schwarzen Meeres[3] näher zu bestimmen. Mit großer Wahrscheinlichkeit kann man annehmen, daß wenigstens ein Teil der Legio VIII Augusta an diesen Operationen beteiligt war. Und sicherlich wäre es kaum möglich gewesen, wenn schon zu dieser Zeit keine wehrstarken Festungen an der Donau, darunter auch die Festung Novae nicht existiert hätten. Denn die letztere war die unmittelbare Stütze des Hinterlandes während der Expeditionen von Plautius Silvanus.

Zu Beginn des II. Jhs. vollzieht sich ein grundlegender Wandel in der Situation Imperium Romanum an der Unteren Donau. Nach einem langwierigen Krieg ist der Staat der Dazier liquidiert worden; auf deren Territorium wurde eine neue römische Provinz Dazien gebildet. Die Notwendigkeit einer vollständigen Sicherung des neueroberten Territoriums und der Stabilisierung der römischen Einflüsse im nördlichen und nordwestlichen Teil des Schwarzen Meeres, die durch steigende Beweglichkeit der „barbarischen" Völker bedroht waren, bilden den Grund für die Entstehung eines geschlossenen Wehrsystems an der Unteren Donau. Ohne auf die Einzelheiten einzugehen füge ich noch hinzu, daß auf Moesia Inferior, gebildet von Domitian im Jahre 86, die Last der Überwachung der östlichen Grenzen Daziens sowie der hier erwähnten Gebiete am Schwarzen Meer geladen wurde.

Nach der Bildung Daziens hat Moesia Inferior den frontalen Charakter an der Donau, östlich von der Mündung Osăm (in der Antike Asamus) bewahrt. Um diesen Abschnitt völlig und wirksam sichern und um die oben genannten Aufgaben effektiv erfüllen zu können, hat Moesia Inferior die Besatzung von drei Legionen, d.h. Legio I Italica (in Novae), Legio XI Claudia (in Durostorum) und Legio V Macedonica (in Troesmis) erhalten. Dieser Zustand blieb bis 167, d.h. zur Verlagerung der Legio V Macedonica nach Dazien, konstant.

Somit gehörte Novae zu den drei, und nach 167 zu den zwei wichtigsten Zentren der Provinz vom militärisch-politischen Standpunkt aus gesehen. Und wie man es annehmen kann, gehörte dem Territorium dieser Festung (*territorium legionis*) ein Streifen an der Donau von Dimum (heute Belene) bis Tigris (heute Marten), worauf die dort vorgefundenen Ziegelsteine mit dem Stempelabdruck des Legio I Italica[4] hinweisen. Die Bestimmung der Reichweite des militärischen Territoriums im Inneren der Provinz ist zur Zeit wenigstens nicht möglich.

---

[3] Über die Tätigkeit Plautius' Silvanus' in Moesia siehe: CIL XIV 3608; L. Halkin, *Tiberius Plautius Aelianus, légat de Mésie sous Neron*, L'Antiquité Classique III 1, 1934, S. 121–161; D. M. Pippidi, *Tiberius Plautius Aelianus şi frontiera Dunării de Jos în secolul I al erei noastre*, Contribuţii la istoria veche a României, Bucureşti 1958, S. 123–136 = *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histria in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin 1962.

[4] Über den Stempelabdruck Legio I Italica, die in Belene (Dimum) gefunden worden ist, schreibt K. Škorpil, *Aboba Pliska. Nekotoryja iz dorog vostočnoj Bolgarii*, Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole X 1905, S. 459, Tafel CXIX, h, 4; während einer Museumsbesichtigung in Belene im Jahre 1978 habe ich die Möglichkeit gehabt einige Ziegelsteine mit dem Stempelabdruck LEG I ITAL zu beobachten, die in den letzten Jahren gefunden worden sind; Stempelabdrücke Legio I Italica in Marten (Tigris) hat auch K. Škorpil, *Opis na starinite po teče-nieto na reka Russenski Lom*, Sofia 1914, S. 89, beobachtet.

co najmniej o kilka wieków dawniejszą od epoki mykeńskiej, tj. co najmniej do początku II tysiąclecia przed n.e., a może raczej nawet do III tysiąclecia.

1. Archaizmem wyrażającym zachowanie pierwotnego stanu pragreckiego jest przede wszystkim zachowanie jako osobnych fonemów spółgłosek tylnojęzykowych labializowanych, odpowiadających praindoeuropejskim fonemom *k^{u}, *g^{u}, *$g^{u}h$. W systemie indoeuropejskim były to spółgłoski tylnojęzykowe zwarte, których artykulacji towarzyszyło równoczesne zaokrąglenie warg. W epoce historycznej spotykamy takie spółgłoski w łacinie, gdzie je zapisywano połączeniem dwóch liter: *qu* albo *gu*, jak w *quis* czy w *sanguis*. Jaka była artykulacja greckich odpowiedników tych fonemów w epoce mykeńskiej, tego nie wiemy. Ale fakt, że na te spółgłoski w piśmie mykeńskim były osobne litery, dowodzi, że były to fonemy odróżniające się od zwykłych zwartych tylnojęzykowych. My dziś transkrybujemy jedną serię znaków jako *ka*, *ke*, *ki*, *ko*, *ku*, drugą jako *qa*, *qe*, *qi*, *qo* (nie było, jak się zdaje, znaku na sylabę *qu*). Jak zwykle, znaki te nie odróżniają spółgłosek bezdźwięcznych i dźwięcznych, więc np. znak *ko* zapisuje spółgłoskę bezdźwięczną przed *o* w wyrazie *qo-u-ko-ro*, klas. βουκόλοι, ale dźwięczną w *ko-tu-wo* (gen.): to zapewne odpowiednik historycznie znanej nazwy Γόρτυς.

Trzeba jednak zaznaczyć, że po pierwsze, wszystkie ograniczenia w użyciu spółgłosek labializowanych, jakie znamy z tekstów epoki historycznej, występują już w tekstach pisma LB, a więc: dawne $k+\underset{\smile}{u}$ zlało się z dawnym k^{u} i pisane jest znakiem *q*; tak np. w wyrazie *i-qo* 'koń' (*i-qo-jo*, gen. sg., PY Eq 59,5) wobec stind. *aśvaḥ*, lit. *ašvà* 'klacz'; w sąsiedztwie *u* znika labializacja, jest więc *qo-u-ko-ro* tj. βουκόλοι (już cytowane), gdzie -κολοι zawierało *k^{u}, jak widać z klas. (i homerowego) αἰπόλος (Δ 275) 'pasterz kóz'; działanie analogii może przywrócić labializację: *qo-u-qo-ta* 'pasterz wołów' KN X 480,b odpowiada klasycznemu βουβότης (u Homera ν 246: βούβοτος 'nadający się na pastwisko dla wołów', użyte obok αἰγίβοτος), gdzie po *u* jest *qo*. — Po drugie, teksty LB wykazują już niekiedy wahanie w użyciu znaków z *q* albo z *p*. Tak więc imię *o-qa-we-ni* (dat., PY Fn 324,16), zapewne klas. Ὀπάων (ὀπάων 'towarzysz broni', K 58), obok *o-pa-wo-ne-ja* KN Fh 339; w tym samym napisie z Pylos PY En 659 jest raz *qe-re-qo-ta-o*, gen. sg., drugi raz *pe-re-qo-ta* (imię męskie: Πελε-φόντης?); w napisie PY Ab 356 jest *ra-qi-ti-ra*$_2$ (n.pl., -τρια), ale PY Ab 555 jest *ra-pi-ti-ra*$_2$ (n.pl.), jak się zdaje, ten sam wyraz (Lejeune, M. 1, 1958, 285—317). Przypomnimy, że rozwój spółgłosek tylnojęzykowych labializowanych dokonał się w różnych dialektach greckich w sposób niejednakowy (por. att. τέτταρες wobec eolskiego πέσσυρες, u Homera πίσυρες, por. O 680): widać, że zmiana zaszła w każdym dialekcie z osobna; prawdopodobnie później niż mykeński okres tekstów w piśmie LB.

2. Archaizmem jest mykeńska odmiana liczebnika 'jeden', o pierwiastku **sem-* (widocznym np. w łacińskim przysłówku *semel* 'jeden raz'). W języku greckim spółgłoska *m* tego pierwiastka zachowała się w formacji rodzaju żeńskiego μία, co pochodzi ze **sm-iă*. Natomiast w neutrum postać ἕν reprezentuje dawne **sem* zmienione fonetycznie w ἕν. W formie rodzaju męskiego spółgłoska nosowa znikła przed końcówką *-s*, wywołując zmianę ε w ει (wzdłużenie), skąd klasyczne εἷς 'jeden' (masc.). Z postaci rodzaju nijakiego ἕν rozpowszechniło się *-n* w całej odmianie: ἑνός, ἑνί, ἕνα.

9. [Epicurus] Artykuły Epikura. Przeł. ...: Przegląd Warszawski IV 1924 t. 4 nr 37 s. 47—51.

1925

10. [Epicurus] „Złote słowa" Epikura. Przeł. ...: Przegląd Humanistyczny IV 1925 z. 1 s. 95—101.
11. Moment satyryczny w komediach Terencjusza i geneza satyry rzymskiej: Przegląd Humanistyczny IV 1925 z. 2 s. 124—163.
12. Zasada izonomii w filozofii Epikura: Przegląd Filozoficzny XXVIII 1925 z. 3/4 s. 152—190.
13. [Rec. w j. łac.:] Titus Lucretius Carus. De rerum natura. Lateinisch und deutsch von H. Diels. Bd. I. Titi Lucretii Cari De rerum natura. Recensuit, emendavit, supplevit H. Diels. Berlin 1923: Eos XXVIII 1925 s. 170—176.

1927

14. O głównych częściach gramatyki i ich stosunku wzajemnym: Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski. Vol. I. Cracoviae 1927 s. 37—46 (Rés. français p. 325).
15. Teologia Epikura: Kwartalnik Filozoficzny V 1927 z. 1 s. 31—77.
16. Pirron z Elidy i Timon z Fljuntu: Kwartalnik Filozoficzny V 1927 z. 4 s. 389—420.
17. Gramatyka grecka i łacińska, jej powstanie, rozwój i stan obecny: Kwartalnik Klasyczny I 1927 z. 4 s. 299—320. [Por. poz. 55]
18. [Rec.:] H. Elzenberg. Marek Aureliusz. Z historii i psychologii etyki, Lwów 1922: Kwartalnik Filozoficzny V 1927 z. 2 s. 275—278.

1928

19. Arkezilaos: Kwartalnik Filozoficzny VI 1928 z. 2 s. 143—176.

1929

20. De diis Epicuri: Eos XXXII 1929 s. 91—120.
21. Karneades: Kwartalnik Filozoficzny VII 1929 z. 4 s. 353—418.
22. Nauka Epikura. Kraków 1929 Nakł. PAU, ss. IV, 408.

    Rec.: Ph. Merlan: Gnomon X 1934 s. 603—609.

1930

23. Sextus: Kwartalnik Filozoficzny VIII 1930 z. 4 s. 384—436.
24. De duabus Philonis libris Romae scriptis: Eos XXXIII 1930/31 s. 395—410.
25. [Rec.:] E. Bréhier. La philosophie de Plotin. Paris 1928 ss. XIX, 188 : Kwartalnik Filozoficzny VIII 1930 z. 2 s. 245—251.

1931

26. Filon z Larissy i Antiochos z Askalonu: Kwartalnik Filozoficzny IX 1931 z. 3 s. 270—309, z. 4 s. 329—366.
27. Sextus Empiricus. Zarysów Pirrońskich księga pierwsza, druga i trzecia. Prze-

bustis paternis evilitans

Cui si tutorem curatoremque relinquis,
Tutorem pascis curatoremque saginas.
Si fatuo, sine curatore peculia mandas,
Prospicies scurris et gratificabere scortis
Infoelixque via pupillus utraque peribit.
Tutores certe magni Demosthenis olim,
Si pupillus iners, excors mutusque fuisset.
Consumptis opibus, iuvenem paterentur et ipsum
Consumi, verum prudens facundia doctum
Vindicat haeredem sed et ipsam Palladis urbem
Liberat Emathii vano terrore Philippi.
Ergo plus refert patrimonia pauca relinqui
Doctis atque bonis, quam stultis plurima pondo
Millia corradi puri et conflatilis auri.
Porro, si domini rerum falluntur et errant
Oppida qui pueris et rura beata relinquunt
Respiciunt longas aetates atque videri
Consuluisse volunt seclis aeternaque volvunt.

Principium, ut magnifica, ita vana irritaque intentio

Ut sit quod promat sibi progener atque futura
Pronurus et pronepos et spes incerta minorum.
Verum vix bene post mortem demortuus alsit
Progenitor, saxo pressus celebrique sepulcro,
Filius absumit patrimonia tota prius, quam
Iusto mense patrem tunicis eluxerit atris
Defraudatorem Genii, qui plurima frustra
Sperando, sibi promittebat inania, vivens.
Ergo quid sibi vult aliquis de faece popelii?
Ignotum vulgus, fortuna regibus impar
Quare par votis cupit esse, nepotibus optat
Linquere thesauros et saccos ora revinctos?
O pater infoelix cura prius ut tibi natus
Discat fortunam certa componere lege,
Cudere quam sciat in variasque recudere formas.
Quodsi fecisti salva virtute, beasti
Terque quaterque bonam prolem sanctosque nepotes

Vir sapiens astris fortunaeque dominatur

Successum siquidem mater sapientia nutrit
Corrigit arbitrio fatum lucemque nefastam
Stellis invitis, magna virtute secundat
Caecatamque Deam, quae semper in orbe rotatur

v. **143—189** *in V desunt*

152 Hor. *C.* I 7,5: Palladis urbem/ **169** cf. Cic. *Q.Fr.* II 4,5: faecem populi **177** cf. Verg. *Aen.* I 94: o terque quaterque beati **181** cf. Cic. *Amic.* 15: fortuna caeca est; cf. Lucr. VI 551: rotarum ... orbes; cf. Cic. *Pis.* 22: fortunae rotam; Tib. I 5,70: Fors levis orbe rotae; Tac. *Dial.* 23,1: rotam Fortunae

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

WARTOŚĆ TEKSTÓW MYKEŃSKICH DLA HISTORII JĘZYKA GRECKIEGO

Napisał

JAN SAFAREWICZ

Odczytanie tekstów w piśmie linearnym B, pochodzących z mniej więcej XIII w. przed n.e., przyniosło nowe materiały do historii języka greckiego i przesunęło początki okresu historycznego tego języka o pół tysiąca lat wstecz: dotąd bowiem najstarszym tekstem greckim, umiejscawianym okrągło w VIII w. przed n.e., były poematy homeryckie. Aby ocenić wartość tekstów mykeńskich dla historii języka greckiego, trzeba najpierw przypomnieć pewne o nich wiadomości elementarne.

Teksty greckie w piśmie linearnym B (w skrócie: LB) znalazły się głównie w dwóch miejscowościach: w Knossos na Krecie i w Pylos w Messenii (na Peloponezie); niewielką ich liczbę odkryto także w Mykenach (tj. w Argolidzie). Nazwa tekstów: mykeńskie, pochodzi stąd, że wiążą się one z cywilizacją mykeńską. Te teksty są, jak wiadomo, liczne, ale bardzo krótkie, mają wyłącznie gospodarczy charakter; pochodzą mniej więcej z tego samego czasu: zapisy z Knossos są, jak się zdaje (na podstawie danych archeologicznych), trochę starsze od tekstów z Pylos. Te teksty nie wykazują różnic językowych, pomimo że pochodzą z różnych ośrodków obszaru greckiego. Wydaje się, że język grecki używany w tym czasie czy to na Peloponezie, czy na Krecie, reprezentował jednostajny na ogół dialekt, który jednak nie był językiem pragreckim: wykazywał on pewne wyraźne właściwości przeciwstawiające go niektórym później znanym dialektom greckim. W niniejszym ujęciu muszę się ograniczyć do uwzględnienia tylko właściwości fonetycznych języka tekstów LB, opieram się w tym głównie na opracowaniu M. Lejeune'a (*Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*, 1972) i R. Schmitta (*Einführung in die griechischen Dialekte*, 1977), co zaś do dialektów doryckich, czerpię materiały z książki F. Bechtla (*Die griechischen Dialekte*, II, 1923) i z wymienionej książki R. Schmitta. Dzięki uprzejmości prof. J. Wolskiego mogłem skorzystać z tekstów odczytów J. Chadwicka, J. P. Olivier i M. Ruipéreza, wygłoszonych na VII Kongresie Międzynarodowym federacji studiów klasycznych w Budapeszcie we wrześniu r. 1979, a znanych dotąd tylko ze streszczeń.

Wśród właściwości języka tekstów LB trzeba odróżnić kilka warstw chronologicznych. Są tu widoczne ślady różnego rodzaju archaizmów, które występują albo jako elementy tu jeszcze zachowane, później zaś w różnych dialektach greckich w różny sposób zmienione, albo też jako elementy systemu zmienione już we wszystkich dialektach greckich w sposób jednakowy: te przekształcenia systemowe mamy prawo odnieść do epoki pragreckiej. Tym samym przesuniemy je w głęboką przeszłość,

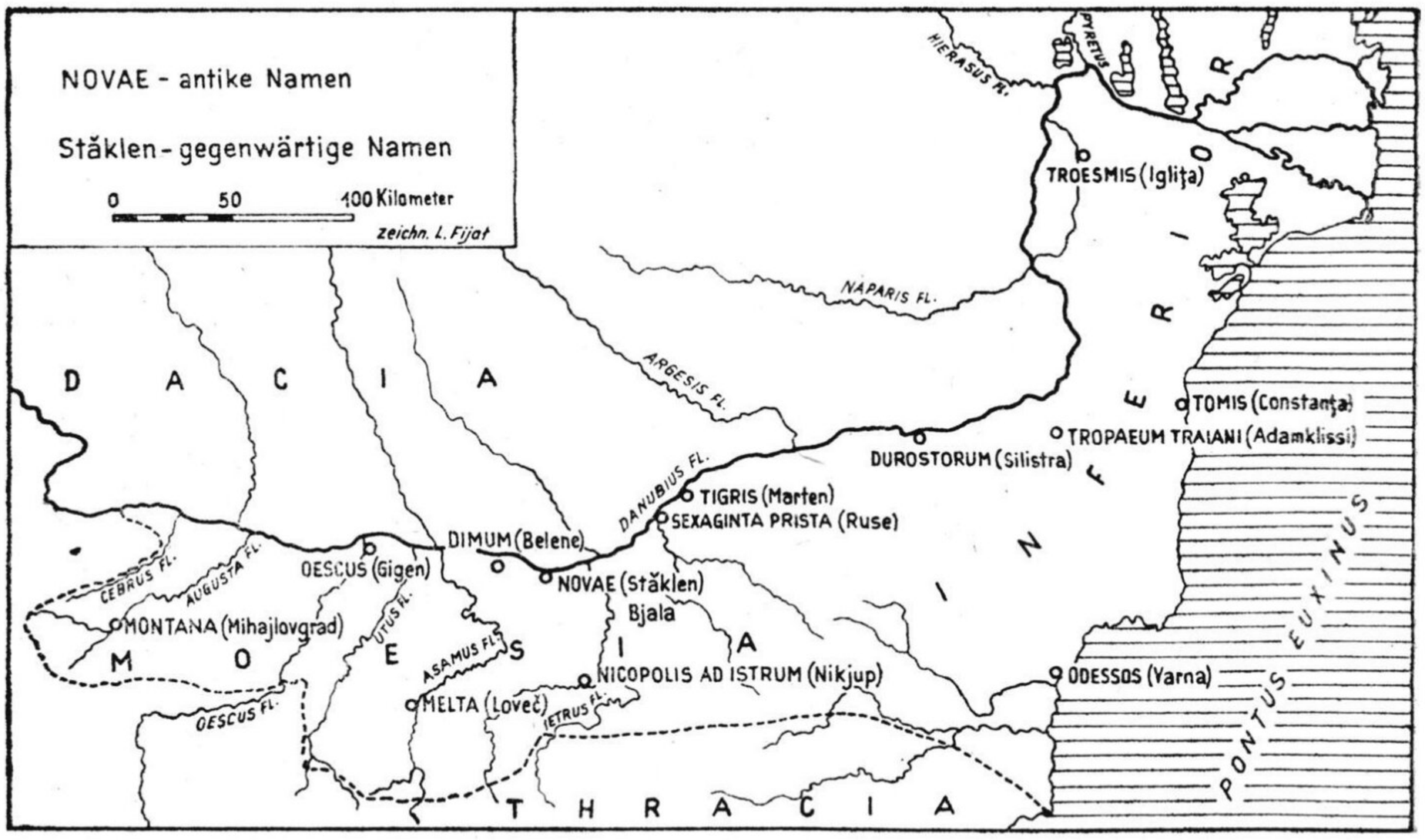

ABB. 1. MOESIA INFERIOR IN I.-III. Jh. u.Z.

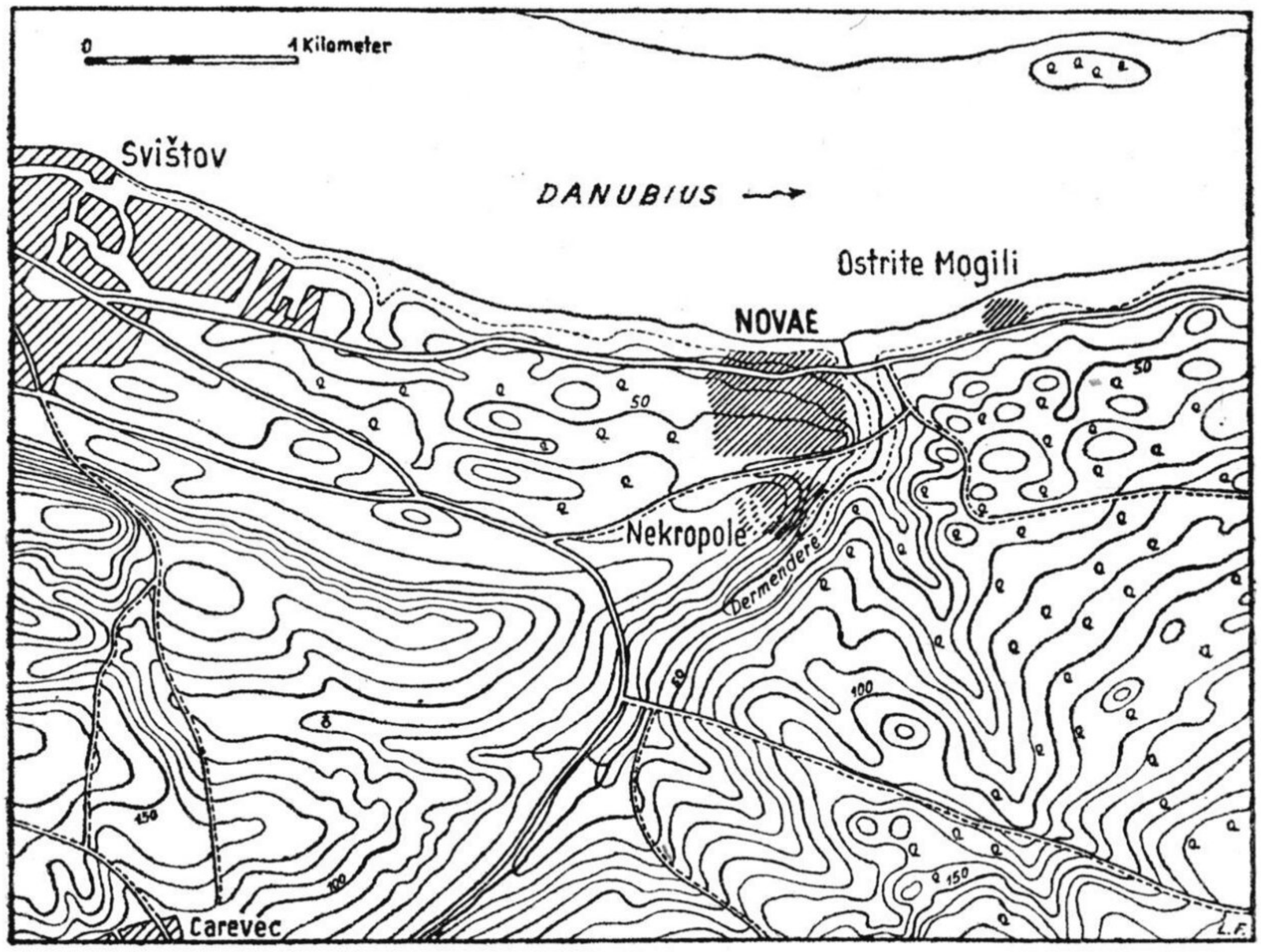

ABB. 2. NOVAE und Umgebung

No. 115:7 after in-da-ṭu insert a-na
No. 116:12 for AN.BAR — read AN.BAR.ME
:16 for kam-ma-a-ti — read kam_2-ma-a-ti
No. 117:1 for 1 GU_2.UN — read 1 (GU_2.UN)
:8 for a-na 1/2 ma-na — read a-na 1 1/2 ma-na (and make likewise adjustment in translation)
:19 for LAL_3 — read LAL_3.HI.A
:26 after UD.7.KAM_2 insert MU.6.KAM_2
No. 118:1 for 12 mar-ri — read 12-ta mar-ri
:4 for ⌜A⌝D.AG.SUR.ZI.MES read ⌜A⌝[1].D.AG.SUR.ZI.MEŠ
No. 121:21 after UD. insert number 8
No. 122 after line 14, the line 15 is missing in transliteration and translation:
21 $ša_2$-an-$šu_2$ $ša_2$ D.GAŠAN $ša_2$ SANG
No. 123:10 why here and in the other texts D.EŠ instead of D.30 or D.XXX?
No. 125:21 for 1 D.ITI.DIN-iṭ — read 1.D.UTU.DIN-iṭ
No. 126:3 after ITU.AB insert ITU.ZIZ_2 (and complete likewise in translation)
:21 for 1.D.UTU-eri-ba — read 1.D.UTU-eri_4-ba
No. 127:1 number 15 and not 16
No. 128:8 number 15 and not 16
No. 132:4 after $ša_2$ insert a-a-ri
No. 133:2 before hu-us-su-u_2 insert DUK
:7 for 1.D.AG-da-a-a-nu — read 1.D.AG-da-a-a-nu-SUR
No. 143:2 for 1.EN.GAR.x — read 1.EN.KAR.x
No. 144:2 for eš-še-eti — read eš-še-e-ti
No. 147:10 for UD.15.KAM_2 — read UD. 15. ⟨KAM_2⟩
No. 149:5 for 30 ($SILA_3$) — read 3 BAN_2 (i.e. 18 $SILA_3$)
No. 150:12 for ma-š-hu — read ma-ši-hu
:13 for 1.AMAR.UTU.DU_3 — read. 1.D.AMAR.UTU.PAP
:16 for 1.BA-$ša_2$ — read 1.BA-$ša_2$-a (or-A)
No. 156:8 for 1.D.AG.SA_2.DU.PAP — read. 1.D.AG.$ŠA_2$.DU.PAP
No. 157:23 for 1.Lu-mur-dum-qi_2-D.Ištar — read 1.Lu-mu-ur-dum-qi_2-D.Ištar
:22 for D.Ninurta — read D.U+GUR (= Nergal)
No. 158:6 for LU.MU.MEŠ — read LU_2.MU.MEŠ
No. 164:3 for 12 (PI) — read 12 $SILA_3$
No. 181:3 before LU_2 insert $ša_2$
No. 183 Lines 9—11 are part of text Nbn.334:5—7. Instead of these lines insert: 9: ITU. GUD UD.14.KAM_2 MU.9.KAM_2
10: 1.D.AG.I LUGAL E.KI
No. 190: 4 after number 25 cross out mark DUK
:20 this line left out in transliteration and translation: i-nam-din
No. 191:5 for MU.8.KAM_2 — read MU.13.KAM_2 (and make respective adjustment in translation)
No. 193:8 for 1.Mar-duk — read 1.Lib-lut
No. 195:4 [...]-⌜a⌝-ta-tum — cf. CAD Ṣ,p.63: [a-na ru]-uš!-tum
No. 200:12 cross out the last two marks
No. 203: 7 Three lines were left out in transliteration: 1 me 60 GU_2.UN ku-pur a-na 18 GIN_2 KU_3.BABBAR;19: NIG_2. KA_9 ep_2—$šu_2$; 20: NA_4. KIŠIB 1. D. AMAR. UTU
No. 206:6 after ($SILA_3$) insert qe_2-me
:14 the reading the first sign as number 60 is incompatible with the content of the line.
No. 207:20 number 80 and not 70
No. 211:4 for 1.Ku-ra-aš — read 1.Ku-ra-$aš_2$
No. 221:27 for šat-tuk — read sat-tuk
No. 224:2 for 1.D.KUR.GAL-ku-dur_3 — read 1.D.KUR.GAL-ku-dur_2

O PROF. DR. ADAMIE KROKIEWICZU [w układzie chronologicznym]:

1. [Życiorys i spis prac:] Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności 1929/1930 s. XXX—XXXI.

2. [Życiorys i spis prac]: Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego XXVI 1933 s. 53—54.

3. Manteuffel T. Uniwersytet Warszawski w latach 1915/1916—1934/1935: Kronika. Warszawa 1936 s. 205.

4. Hammer S. Historia filologii klasycznej w Polsce. Kraków 1948 s. 60—61.

5. Więckowski Z. Rozbrajanie szaleńców. Wywiad z prof. A. Krokiewiczem: Kierunki VI 1961 nr 7 s. 4.

6. Bałtruszajtys G. Samodzielni pracownicy naukowi Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1945—1961. Dane biograficzne: Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego III 1962 s. 71.

7. Kasiński W. J. Jawne i niejawne (w kręgu prac prof. dra A. Krokiewicza): Życie i Myśl XVII 1967 nr 11/12 s. 75—88.

8. Wojtczak J. Profesor Adam Krokiewicz: Życie i Myśl XVII 1967 nr 11/12 s. 72—74.

9. J. P. Pietrzak 69. Prof. dr Adam Krokiewicz. Nagroda naukowa: Kierunki XIV 1969 nr 48 s. 5.

10. Starnawski J. Sylwetki kilku dydaktyków uniwersyteckich: Życie Szkoły Wyższej XIX 1971 nr 10 s. 116.

11. Abe. Adam Krokiewicz (1890—1977): Twórczość 33 1977 nr 6 s. 155.

12. Gułkowski J. U źródeł humanizmu. Wątki przewodnie filozofii greckiej w ujęciu Adama Krokiewicza: Życie i Myśl XXVII 1977 nr 9 s. 90—96.

13. Kubiak Z. Od Orfeusza do Plotyna. Kilka uwag o dziele Adama Krokiewicza: Tygodnik Powszechny XXXII 1977 nr 23 s. 1—2.

14. Dembińska-Siury D.: Historia filozofii, czyli wizja sztuki tworzenia inteligentnych domysłów o rzeczywistości [u A. Krokiewicza]: Meander XXXIII 1978 nr 5 s. 255—266.

15. Górska A. Wspomnienia o profesorze Adamie Krokiewiczu: Meander XXXIII 1978 nr 5 s. 273—278.

16. Pąkcińska M. Człowiek, uczony, pedagog. Wspomnienia o profesorze Adamie Krokiewiczu: Meander XXXIII 1978 nr 5 s. 243—254.

17. Piszczek Z. Wspomnienie ucznia [o prof. A. Krokiewiczu]: Meander XXXIII 1978 nr 5 s. 279—281.

18. Winniczuk L. Trzecia Katedra Filologii Klasycznej na Uniwersytecie Warszawskim. Rok 1923. Wspomnienia [o A. Krokiewiczu]: Meander XXXIII 1978 nr 5 s. 267—272.

19. Tuszyńska K. Działalność filozoficzna Adama Krokiewicza (De Adamo Krokiewicz philosophiae antiquae investigatore): Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae IV 1979. Poznań 1979, s. 175—182.

Warszawa

40. Rozwadowski Jan Michał. Ostatni odczyt Jana Rozwadowskiego [Prawda życia] (Rekonstrukcja). [Oprac.] ...: Kultura i nauka. [Praca zbiorowa]. Warszawa 1937 Wyd. Kasy im. Mianowskiego, s. 117—145; [oraz odbitka:] Warszawa 1937 (druk. Kasy im. Mianowskiego), ss. 29, nlb. 1.

1938

41. Uwagi o naukach humanistycznych i ich głównym zadaniu w kulturze współczesnej: Nauka Polska XXIII 1938 s. 109—122; [oraz odbitka:] Warszawa 1938 (Wyd. Kasy im. Mianowskiego), ss. 12.
42. O czwartym kryterium epikurejskim: Przegląd Filozoficzny XLI 1938 z. 4 s. 384—394.
43. [Rec.:] Noack H. Symbol und Existenz der Wissenschaft. Untersuchungen zur Grundlegung einer philosophischen Wissenschaftslehre. Halle/Saale 1936: Nauka Polska XXIII 1938 s. 278—288.

1939

44. The Humanities and their Role in Modern Culture: Organon III 1939 s. 32—44.

1945

45. Pierwszy polski przekład „Ennead": Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I. XXXIII/XXXVIII 1940/1945 s. 3—5.
46. Orficyzm: Sprawozdania PAU XLVI 1945 nr 1/5 s. 64—65, oraz w j. franc. pt. L'orphicisme: Bulletin International de l'Academie Polonaise des Sciences et des Lettres. Classe de Philologie. Classe d'Histoire et de Philosophie. Sommaire. Janvier-Decembre 1945. Année 1945 [druk:] 1953 s. 55—57.

1946

47. Kultura i cywilizacja: Tygodnik Warszawski II 1946 nr 18 s. 3—4.

1947

48. Studia orfickie. Warszawa 1947 Trzaska, Evert i Michalski, ss. 90, errata. (Biblioteka Meandra Nr 3).

    Rec.: Ks. W. Eborowicz: Roczniki Filozoficzne II/III 1949/1950 s. 442—443.

49. Porfirius. O życiu Plotyna i układzie jego ksiąg. Przełożył ...: Meander II 1947 nr 6 s. 337—362.

1948

50. Tales i narodziny filozofii greckiej: Przegląd Historyczny XXXVII 1948 s. 83—91; [oraz streszcz. w:] Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I. XL 1947 s. 9—12.
51. Geneza atomizmu: Meander III 1948 nr 1 s. 10—26; [oraz streszcz. w:] Sprawozdania PAU XLVIII 1947 nr 9 s. 343—347.
52. Heraklit: Kwartalnik Filozoficzny XVII 1948 z. 1/2 s. 1—26; [oraz streszcz. w:]

lem quae et novus orbis et Iapponia vocatur

Omneque pauperies audax eremigat aequor.
Atque ingressa viam solisque lavacra cadentis
Dum peragrat Manes, totum subnavigat orbem
Devexosque sinus emensa marisque tumores:
Egreditur cum sole novo patriamque revisit,
Per maris Eoi fluctus emergit ab ortu
Tellurisque globum circumnatat obvia navis
Ipsa sibi, sese fugiensque sequensque vicissim
Antipodum spoliis auro gemmisque referta
Quas ibi neglectas inversi opulentia mundi
Reddidit et iustis ignota superbia regnis.
Sic erras extra soles et sidera curris,
Proscindis ratibus mare, vix non aethera pennis
Et Iovis, et Thetidis perfers temerarius iras
Noctes et pluvias, incendia fulmina, ventos
Haeredem ditare volens dubiumque nepotem,
Tempore qui parvo consumet plurima, quae tu
Noctes atque dies, per multos congeris annos.
Nam bona dum quaeris puero, non quaeris et optas,
Ut bonus ipse DEO vitis gratissima crescat
Civibus egregius consultor, ut augur Apollo,
Ut Phoebi cortina Deoque afflata sacerdos
In rebus dubiis vates adeundus amicis.

Bonus filius est quasi Phoenix ex cineribus boni patris enatus

Scipio (si vives) tuus auxiliumque senectae,
Si moriare — tuo nascens de funere Phoenix.
Nam si post cineres bona pignora forte relinquis,
Nil Fortuna bonis urgensque nocebit egestas.
Si bona forte malis Craesique talenta repones,
Nil fortuna malis et multa pecunia prodest,
Quin etiam vitiis sua nutrimenta ministrat.
Ergo si nauci fuerit tibi filius haeres
Stultus et ignavus, telluris inutile frustum
Atque super lapidem lapis, in temploque theatroque
Hic tibi viventi pudor est gibbusque senectae

Malus filius est quasi vultur ex

Si moriare, tuo nascens de funere vultur,
Qui te diripiet, post fata molestus et umbris.

121 incendia *C*] aestus et *V* **122** dubiumque nepotem *C*] pestemque futuram *V* *Post v.* **124** *V add.*: Defraudasque cibo Genium frugalior aequo **125** non quaeris et optas *C*] non improbe curas *V* *in mg.v.* **126** *in V legitur*: Patres curant ut filiis bona relinquant, ut autem i psi filii sint boni, minus curant parentes *v.* **139** *in V deest* **140** Hic tibi viventi *C*] Ille tibi vivo *V*

108 cf. Tac. *Germ.* 45: cadentis iam solis fulgor **127** Hor. *C.* I 2,32: augur Apollo **128** Verg. *Aen.* VI 347: neque te Phoebi cortina fefellit **141** cf. Sen. *Epist.* 95,43: vultur est, cadaver expectat; cf. Mart. VI 62,4: cuius vulturis hoc erit cadaver?

II 367—372). Quae ex apostropha ad Proserpinam, hoc loco *nostra potens Iuno, summi Iovis uxoris instar* appellatam, praeterea ad Plutonem epitheto e genealogia sumpto (*o germane tonantis et gener*) ornatum constat. Secundum laudatae precationis membrum preces complent (vv. 368—369). Versus autem 370—371 ad metatextum pertinent et prosperos eius matrimonii eventus augurantur:

> iam felix oritur proles; iam laeta futuros
> exspectat Natura deos ...

Extremis poematis versibus (vv. 371—372) preces continentur, quae metatextu expressa promissa (cf. vv. 370—371) propius explanant:

> ... nova numina rebus
> addite et optatos Cereri proferte nepotes.

Duae precationes in secundo poematis *De rap. Pros.* libro occurrentes peculiares insertiones lyricae videntur, epico carmini accommodatae. Sed poema *De rap. Pros.* a litterarum historiae indagatoribus allegoricum, quod dicitur, carmen, quo poeta famem Romae imminentem significare conaretur, appellatum est. Quae cum ita sint enarratae duae precationes duplicem vim habent et aliqua ex parte quaestionem a poeta in poematis invocatione (*De rap. Pros.* I 30—31) propositam, sed propter secundum poematis librum mutilatum relictum, plane non expressam significant.

Precatoria Claudiani fragmenta artificio quidem non indigent, sed nonnumquam ambiguitate sua et compositionis et sermonis lenociniis Statii carminum proprietates persaepe imitantur[34].

Posnaniae

---

[34] Cf. Vollmer, *o.c.* col. 2657 sq.

tłumaczył i wstępem poprzedził ... Kraków 1931 PAU ss. XV, 172 (PAU. Tłumaczenia Klasyków Filozofii). [Oraz przedr. fragm. w:] Filozofia starożytna Grecji i Rzymu. Teksty wybrał i wstępem poprzedził Jan Legowicz. Warszawa, PWN [wyd. 1] 1968 s. 355—380. Wyd. 2 (1971) s. 343—361.

1932

28. Uwagi o kulturze i cywilizacji starożytnej w związku z kulturą i cywilizacją współczesną: Muzeum XLVII 1932 z. 3 s. 129—150.
29. De stoicorum visis perspicuis: Eos XXXIV 1932/1933 s. 229—240.
30. [Rec.:] Henitz W. Studien zu Sextus Empiricus. Saale 1932 Max Niemeyer Verlag, ss. 229: Kwartalnik Klasyczny VI 1932 nr 2 s. 191—194.

1933

31. O tak zwanej indukcji stoickiej: Kwartalnik Filozoficzny XI 1933 z. 1 s. 25—59, z. 2 s. 126—158, z. 3 s. 240—281 [i streszczenie (W. Auerbacha)] De l'induction dite stoïcienne: Studia Philosophica I 1935 s. 464—465.

1934

32. Zagadnienia filozofii Anaksymandra. Quaestiones Anaximandreae. [tekst w j. łac.]: Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I. XXVI 1934 s. 51—68; [oraz odbitka:] Warszawa 1934 (Druk J. Dziewulski), ss. 18.
33. Pierwsza filozoficzna książka grecka: Przegląd Filozoficzny XXXVI 1934 z. 1 s. 39—68; [oraz odbitka:] Warszawa 1934 druk P. Pyz, ss. 32; [i streszcz. (W. Auerbacha)] Le premier livre grec de philosophie: Studia Philosophica I 1935 s. 465.
34. Plotyn. O pięknie. Tłumaczył ...: Marchołt I 1934/1935 nr 2 s. 291—304.
35. [Rec.:] T. Czeżowski. Jak powstało zagadnienie przyczynowości (Zarys jego rozwoju w filozofii starożytnej). Wilno 1933, ss. 67: Przegląd Filozoficzny XXXVII 1934 z. 3 s. 306—310.

1935

36. W sprawie polskiego przekładu Zarysów pirrońskich Sextusa: Przegląd Filozoficzny XXXVIII 1935 z. 3 s. 240—248.
37. Przyczynki Epikurejskie. Vindictae Epicureae [1]: Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I. XXVIII 1935 s. 9—32; [oraz odbitka:] Warszawa 1936 (druk J. Cotty), ss. 22.

1937

38. Przyczynki Epikurejskie. Vindictae Epicureae 2. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I. XXX 1937 s. 84—116; [oraz odbitka:] Warszawa 1937 (druk J. Cotty), ss. 32.
39. Rozwadowski Jan Michał. Prawda życia. Wydał z papierów pośmiertnych i wstępem poprzedził, Warszawa 1937 Instytut Literacki, ss. CXXII, 131, nlb. 2, tabl. 1.

Eos LXIX 198
PL ISSN 0012–7825

BIBLIOGRAFIA PRAC PROF. DRA ADAMA KROKIEWICZA*

Zestawił

CZESŁAW MAZUR

1918

1. Emendationes quaedam Lucretianae: Eos XXIII 1918 s. 25—33.

1921

2. Lucretius Carus Titus. De rerum natura liber tertius. Zebrał i tłum. ... [tekst w jęz. łac. i polskim]. Lublin 1921 Uniwersytet Lubelski, ss. 80. (Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego. Wydział Humanistyczny nr 1).

1922

3. De parum perspectiis Lucretii locis quibusdam: Charisteria Casimiro de Morawski[...] oblata[...] (Pars Latina). Kraków 1922 s. 211—220.

1923

4. O szczęściu epikurejskim: Przegląd Humanistyczny II 1923 z. 3 s. 244—275.
5. O tak zwanej indukcji epikurejskiej: Kwartalnik Filozoficzny I 1923 z. 3 s. 362—424.
6. Lukrecjusz Karus Tytus. O rzeczywistości (De rerum natura) ksiąg sześć. Przetłumaczył i wstępem poprzedził ... Lwów i Warszawa 1923 B. Połoniecki, ss. 212 (Biblioteka Filozoficzna pod red. W. Heinricha. Seria II t. 1), [oraz przedr. fragm. pt.] Fizykalna struktura istniejących rzeczy (z ks. I) [i] Wszechpotężna bogini Ziemia (z ks. II): „Wielka Literatura Powszechna". T. V cz. 1. Warszawa [1932] s. 529—531, 531—532. [Wyd. 2 z nowym wstępem zob. poz. 75].

Rec.: J. Krókowski: Kwartalnik Filozoficzny III 1925 z. 2 s. 240—244.
T. Sinko: Ruch Filozoficzny VIII 1923/1924 nr 4/6 s. 60a—62a.
K. Pluciński: Przegląd Humanistyczny II 1923 z. 3 s. 359—360.

1924

7. Czas i przestrzeń w filozofii Epikura: Przegląd Filozoficzny XXVII 1924 z. 2/3 s. 168—209.
8. [Epicurus] Epikur pozdrawia Menoikeusa. Przeł. ...: Przegląd Warszawski IV 1924 t. 3 nr 34/35 s. 97—100.

---

* Dnia 4 marca 1977 zmarł w wieku lat 87 Adam Krokiewicz, emerytowany profesor filologii klasycznej Uniwersytetu Warszawskiego. Po jego śmierci ukazało się szereg wspomnień w różnych czasopismach, v. pozycje końcowe drukowane o Krokiewiczu.

Interdum palma bibit, interdum cicuta.
Arboris obtentu defessum corpus inumbrat
Atque toros fodit in vivaque sedilia terra.
Liberiore vagus reptat per devia passu
Detinet errantem iucunda licentia silvae.
Tergo nunc equitat nudo nec ephippia curat,
Nunc rapidos agitat campestri in pulvere currus
Materias omnes, penitissima viscera silvae
Sedulus explorat, scrutatur fissile robur,
Dividit horrisonandum caedua ligna securi
Discuneata videt, summo sub cortice librum
Mox adipem, venas, cor, fungosamque medullam,
Intima naturae matris penetralia discit.

Rusticus puer ad Physicen et Poeticen aptior

Ergo si Physicen profitetur, protinus artis
Dimidium tenet, effectus prudentior usu.
Nullus erat vates Andino suavior, et qui
Doctius exprimeret vires arcanaque rerum
Ingenia et mores, quae sit sua cuique facultas.
Urbani vates, teneros meditantur amores,
Elumbes faciunt versus gravitate carentes.
Deducunt Musas, quo non decet ire pudicas,
In scenam, choream et lascivae Thaidis aedes
Ad limenque coronatum redolentis amicae,
Ut lenas circumducunt mimasque per urbem
Et natas Iovis indignissima dicere cogunt
Auditore Deum coetu castisque Deabus.

Vergilius Maro

Rusticus ille Maro Phoenix et gloria vatum,

legitur: Decolor et fuscus, viridi pernoctat in agro *Pro v.* **221,222** *in V leguntur*:

Interdum palma, interdum sitibundus opacum
Discit arundineis potare canalibus amnem,
Et pedes emetitur iter toleratque labores

Pro v. **225—229** *in V leguntur*:

Secretos habitat montes et viscera silvae
Sedulus explorat, ferro scrutatur acuto

230 Intima *C*] Ipsaque *V in mg. v.* **230** *in V legitur*: Experientia rustica *in mg. v.* **233** *in V legitur*: Vergilius Maro rusticus adolescens, poetarum princeps **234** vires arcanaque *C*] putissima nomina *V v.* **235** *in V deest* **238** decet *C*] licet *V* **239** lascivae *C*] nec non in *V* *Pro v.* **241—243** *in V legitur*: Non secus ac lenae fuerint mimaeque Camoenae *Pro v.* **244** *in V leguntur*:

Rusticus ille Maro desertor vomeris atque
Eiectus patria, cecinit dignissima Musis

219 cf. Lucr. VI 1177: defessa iacebant corpora **225** cf. Cic. *Cat.* 1,31: penitus in ... visceribus **227** Plin. *Nat.* 17,141: caduo ligno; cf. Cato *Agr.* I 7: silva cadua **229** Colum. IV 29,6: surculum teretem solidique corporis nec fungosae medullae **236** cf. Ov. *Tristia* IV 10,1: tenerorum lusor amorum

Vix tamen ad frugem vel raro pervenit, imo
Marcescit, post aquam agricolam spe lusit inani.
At seges aprico iacitur foelicius agro,
Serius erumpit tardoque attolitur auctu
Sole sitit nimio, nutantibus horrida culmis
Ut tamen a primo incrementa receperit imbri,
Plus in messe refert, quam promittebat in herba.
Ros gelidus noctu cum damna diurna reponit
Ros insiccatus foliis et sole salubri
Incoctus, vitas augmentaque iusta ministrat:

Applicatio similitudinis

Seque sua crescens seges ipsa refrigerat umbra
Sic etiam fervet praecox et inutilis aetas,
Deterior pubes imbelli sanguine creta
In cute, quae tota est semper Genioque fovendo.
Postea cum tandem plenis maturuit annis,
Deliciis et scriblitis assueta iuventus,
Ardua nulla potest sufferre, laboribus impar.
Sed quae diriguit variis exercita ventis
Rustica vita, potest quodvis superare periclum.

Epilogus Paraeneticus ad patres

Vos igitur patre duro fraenate capistro
indomitos iuvenes, discant tolerare laborem.
Arida vita iuvat pueros et sobria mensa
Atque verecundi mores, sine aromate coena.
Et pudor impubes malas decet optimus ille
Virtutis custos Auroraque grata futurae.
Iustaque libertas, annis et stemmate digna
Mundaque paupertas exercitiumque perenne,
Sic etenim fatum duratur in omne iuventus
Rebus in adversis non frangitur atque secundas
Mitius excipiens, non luxuriatur in illis.

Pro v. **350—356** *in V leguntur*:

Sic quoque luxuriant nati civilibus antris
Flore sub aetatis primo qui maxima prae se
Ferre solent et vana spe lactare parentes

360 exercita ventis *C*] assueta procellis *V* **361** potest *C*] solet *V in mg.v.* **362** *in V legitur*: Epilogus **363** tolerare *C*] sufferre *V* *Post v.* **363** *V add.*:

Currantque atque natent, equitent, in sole coquantur,
In tempestates et in omnia fata protervi.

v. **366—368** *in V desunt* **370** Sic ... iuventus *C*] Sic etenim pubes casus animatur in omnes *V*

350 Verg. *Georg.* II 202: gelidus ros nocte **351—352** cf. Lucan VI 546: incoctas admisso sole medullas; Gell. II 2,69: fructus ... non admodum sole incocti **357** Ov. *Met.* XIV 335: maturuit annis **362** cf. Ov. *Met.* X 125: frenabas ora capistris **371** cf. Sen. *Dial.* I 4,4: gaudent ... rebus adversis; cf. Cic. *Att.* 10,8,31: Omnia secundissima nobis, adversissima illis; Cic. *Div.* 2,79: eventus ... adversos aut secundos

się Dariusz własnym, ściśle określonym celem politycznym; chciał mianowicie usilnie uczynić Cyrusa Achemenidą, a więc członkiem swego własnego rodu. Oczywiście, jak podkreśla autor pracy, ród Achemenidów był za czasów Cyrusa i Kambyzesa ściśle związany z rodziną królewską, lecz rodzina Dariusza nie miała wcale więcej praw do tronu niż inni Achemenidzi. Również pozostali spośród siedmiu spiskowców, perskich arystokratów, którzy zabili Gaumatę, posiadali wszelkie dane, by móc ubiegać się o godność królewską. Dariusz był więc uzurpatorem, który, podobnie jak przedtem mag Gaumata, podstępem zagarnął koronę. By udokumentować, że jest jedynym prawowitym dziedzicem tronu po wymarciu rodziny Cyrusa, dokonał Dariusz jeszcze jednej mistyfikacji. Wykorzystując fakt, że na jego własnej, jak i Cyrusa, liście przodków figurowało imię Teispes nie odnoszące się bynajmniej do tej samej osoby, połączył obie listy stwarzając pozór, że Achajmenes był protoplastą rodu zarówno Cyrusa, jak i samego Dariusza, syna Hystaspesa. Tej mistyfikacji Dariusza dał się zwieść Herodot, ale większość autorów starożytnych twierdziła zgodnie z prawdą, że Cyrus nie był Achemenidą. Na propagandowych zabiegach Dariusza poznała się także ludność imperium nie chcąc uznać uzurpatora na tronie i wzniecając we wszystkich prawie prowincjach bunty, które Dariusz z największym trudem zdołał w ciągu roku stłumić. Nie da się zaprzeczyć, dodaje Wiesehöfer, że ostateczne zwycięstwo i utrzymanie się na tronie zawdzięczał Dariusz m.in. swym osobistym talentom organizatorskim i wojskowym.

W jednym z ostatnich rozdziałów pracy zajął się autor dokładnym ustaleniem chronologii tych powstań przeciwko Dariuszowi, a obliczenia te uzupełnił szczegółowymi tablicami chronologicznymi obrazującymi proces wykonania napisu w Bisutun i inskrypcji w Pasargadach. Pracę zamyka krótki szkic dziejów imperium perskiego za panowania Dariusza i jego następców. Autor zaopatrzył także swą dysertację w obszerny wykaz literatury przedmiotu i bogaty zestaw map i ilustracji doskonale wykonanych pod względem technicznym, w czym niewątpliwa zasługa wydawcy książki. Praca nie posiada, niestety, żadnego indeksu.

Charakteryzując dysertację Wiesehöfera należy z całym naciskiem podkreślić, że jej zaskakujące czytelnika, rewelacyjne, można śmiało powiedzieć, wyniki nie są wyrazem pogoni autora za czczym efektem, za chęcią zaznaczenia swej indywidualności w gronie specjalistów danej dziedziny wiedzy o świecie starożytnym, lecz rezultatem mozolnych i nie zawsze atrakcyjnych badań nad tekstami źródłowymi i bardzo rozległą literaturą przedmiotu, na którą tylko w niewielkim stopniu składają się pozycje monograficzne. W większości tworzą ją niezliczone artykuły rozproszone w rocznikach fachowych czasopism z ostatnich kilkudziesięciu lat, przy czym, co również jest godne podkreślenia, nie opiera się autor wyłącznie na literaturze zachodniej, lecz uwzględnia w szerokim zakresie także dorobek iranistów radzieckich, takich jak I. M. Djakonow czy M. A. Dandamajew. Można tylko zazdrościć autorowi możliwości dostępu do tak bogatej literatury naukowej. Godna podziwu jest także baza źródłowa pracy Wiesehöfera. Autor oparł się w swych badaniach nie tylko na inskrypcjach achemenidzkich władców, kronikach babilońskich, tabliczkach klinowych z Persepolis opublikowanych dopiero po ostatniej wojnie przez Instytut Orientalistyczny w Chicago, papirusach aramejskich i egipskich, *Aweście* i tekstach Pahlavi, ale nawet na apokryfach Nowego Testamentu i na kronikarzach i geografach arabskich. Powołuje się również, i to bardzo często, na autorów grecko-rzymskich, głównie z natury rzeczy na historyków, takich jak Herodot, Ktezjasz, Ksenofont, Trogus-Iustinus, Flavius Iosephus, Ammianus Marcellinus. I w związku z tym można by zapytać autora dysertacji, dlaczego, kiedy dane i relacje Herodota, ale i Ktezjasza i innych historyków, służą mu obok inskrypcji Dariusza z Bisutun do poparcia wielu tez lansowanych w pracy, nie poświęcił choćby krótkiego rozdziału na przedstawienie własnego stanowiska w kwestii wiarogodności i wartości źródłowej dzieł tych historyków, podczas gdy tak wiele miejsca znalazł na omówienie znaczenia napisu z Bisutun jako źródła historycznego. A kwestia ta do dnia dzisiejszego mimo ogromnej literatury na ten temat nie przedstawia się tak jasno, jak mogłoby się zdawać, nawet w odniesieniu do Herodota i Ksenofonta, a cóż dopiero do tak kontrowersyjnej dla wielu uczonych postaci, jaką był Ktezjasz z Knidos. Dla należytej oceny wartości historycznej dzieła Ktezjasza *Persiká* nie wystarczy zdawkowy odsyłacz autora do monografii Dandamajewa i wydania Koeniga (s. 45), zwłaszcza że omawiana dysertacja dostarcza właśnie sporo materiału pozwalającego zupełnie innym okiem spojrzeć na Ktezjasza. Nie zawsze zresztą wartość przekazu Ktezjasza została w pracy należycie podkreślona. Tak np. w trzeciej części pracy, gdzie autor przeprowadza dowód, że Cyrus w przeciwieństwie

No. 228:5 for KUS read KUŠ

In the index of the sumerograms on p. 119 instead of TUG_2.BAR.DIG read TUG_2.BAR.DIB.

In certain texts the name of Ištar written as number 15 is rendered by the Author by means of this number (for example No. 110:4; No. 113:3,13), whereas in other texts the name is rendered verbally (for example No. 88:1; 90:9, 109:8). It is regretable that the publication has not been supplemented with a table on Akkadian equivalents of logograms used in the divine and personal names. The table included in J. N. Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, Warminster 1976, p. 215—217, may serve as a good example.

Stefan Zawadzki (Poznań)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012—7825

Josef Wiesehöfer, Der Aufstand Gaumātas und die Anfänge Dareios' I., Bonn 1978, R. Habelt Verlag, Habelts Dissertationsdrucke: Reihe alte Geschichte, H. 13, ss. 272+mapy i ilustracje.

Autor dysertacji postawił sobie za zadanie przedstawić niezwykle istotny, a zarazem bardzo zagadkowy okres dziejów wczesnego imperium Achemenidów, a mianowicie siedmiomiesięczne panowanie maga Gaumaty i początek rządów Dariusza I. Nowego materiału dostarczyły mu odkrycia archeologiczne oraz nowa interpretacja filologiczna znanych wcześniej tekstów.

Po krótkim wstępie historycznym w pierwszej części pracy (s. 3—42) zajął się Wiesehöfer oceną wartości napisu z Bisutun jako źródła historycznego. Podkreślając tendencyjność i propagandowy charakter tej monumentalnej inskrypcji — o czym świadczą liczne kopie i odpisy staroperskie, elamickie, akadyjskie i aramejskie rozpowszechniane przez Dariusza na terenie całego państwa — nie neguje jej niezaprzeczalnych wartości jako tekstu powstałego bezpośrednio po wydarzeniach, zawierającego wiele ważnych danych chronologicznych, autentycznych imion osób i nazw geograficznych.

W związku z pełną charakterystyką napisu z Bisutun zaprezentował również autor w tej części pracy własną wersję historii powstania samego reliefu i inskrypcji. Dowodząc, że dopiero Dariusz był twórcą staroperskiego pisma klinowego i staroperska wersja napisu powstała jako ostatnia po elamickiej i akadyjskiej, wykazuje Wiesehöfer jednocześnie, że Dariuszowi znacznie bardziej zależało na szybkim rozpowszechnieniu wśród swych poddanych własnej interpretacji wydarzeń niż na uwiecznieniu tej relacji na skale w Bisutun. Do tego celu nadawał się najlepiej aramejski — międzynarodowy urzędowy język imperium perskiego. Stąd też w kancelarii królewskiej sporządzono najpierw aramejskie i elamickie wersje relacji o czynach Dariusza, przy czym wersję aramejską rozesłano w odpisach po całym imperium, a także przetłumaczono potem na akadyjski. Wersja elamicka stała się natomiast podstawą przekładu staroperskiego. Tak więc utrwalony na skale w Bisutun w drugiej kolejności po elamickim tekst akadyjski przetłumaczony został z królewskiego kancelaryjnego dokumentu spisanego w aramejskim, a najpóźniej wyryty tekst staroperski z takiegoż dokumentu elamickiego.

Druga, zasadnicza część pracy (s. 43—167) poświęcona została samemu powstaniu Gaumaty. Po ustaleniach wstępnych dotyczących chronologii i miejsca wydarzeń, imion i postaci głównych bohaterów (autor odrzuca zdecydowanie bardzo modną we współczesnej nauce tezę o niehistoryczności mordu dokonanego przez Kambyzesa na swym bracie Bardii, a maga Gaumatę uważa zgodnie z Herodotem za mianowanego przez Kambyzesa na czas wyprawy egipskiej zastępcę króla i zarządcę centralnych prowincji imperium) przechodzi Wiesehöfer do wyjaśnienia przyczyn powstania Gaumaty. Szczegółowa analiza i krytyka źródeł pozwala mu wyciągnąć wniosek, że relacje Herodota i Dariusza o powstaniu Gaumaty nie tylko nie stoją ze sobą w sprzeczności, lecz właśnie wzajemnie się potwierdzają i uzupełniają. Podczas gdy Dariusz reprezentuje jedynie stanowisko perskiej arystokracji rodowej, której przywileje usiłował ograniczyć już Kambyzes, dążąc do wzmocnienia abso-

do Dariusza nie był Achemenidą, znajdujemy wzmiankę, iż według Nikolaosa z Damaszku Cyrus pochodził z plemienia Mardów (s. 202). Autor nie wyjaśnia jednak, że tę wiadomość, jak i całą opowieść o pochodzeniu i dojściu do władzy Cyrusa zaczerpnął Nikolaos pośrednio lub bezpośrednio właśnie z Ktezjasza. Podobnie, gdy na s. 211 autor słusznie twierdzi, że zdaniem większości antycznych pisarzy Cyrus nie pochodził z rodu Achemenidów, to należałoby podkreślić, że pierwszy dowodził tego Ktezjasz i on dał początek tej tradycji, za którą poszła większość historyków starożytnych. A to znowu stawia Ktezjasza jako historyka w zupełnie innym świetle.

Oczywiście, zastrzeżenia tego typu wysunie raczej uczulony w większym stopniu na tę stronę książki Wiesehöfera filolog klasyczny niż orientalista czy historyk starożytnego Wschodu. Równocześnie nie tylko filolog klasyczny, lecz każdy, komu drogie są imiona antycznych historyków, powinien z zadowoleniem witać takie książki, jak dysertacja Wiesehöfera, bo dowodzą one, że „dawni mistrzowie" z powodzeniem wytrzymują konkurencję z najnowszymi odkryciami w dziedzinie badań nad starożytnością i nie tylko się nie przeżyli, ale wchodzą w okres renesansu.

Krzysztof Głombiowski (Sopot)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Zwolski Edward, Choreia. Muza i bóstwo w religii greckiej. Warszawa 1978, Instytut Wydawniczy „Pax", ss. 233, nlb. 1.

Omawiana książka składa się (poza „Wstępem", s. 5–7; „Wykazem skrótów", s. 8 i „Literaturą", s. 9) z trzech rozdziałów: „Rodzaje i zasięg chorei", s. 10–76; „Choreia jako instytucja", s. 77–207; i „Choreia a historia", s. 208–231. Przypisy zostały umieszczone na końcu poszczególnych rozdziałów. Aczkolwiek w „Zapowiedziach Wydawniczych" praca E. Zwolskiego określona została z pewną — reklamową chyba — przesadą jako „pierwsza od czasów prof. T. Zielińskiego polska naukowa monografia poświęcona religii greckiej" (E. Czerny, nr 3744/39/78), to jednak przyznać trzeba, iż jest to pierwsza na gruncie polskim monografia poświęcona chorei. Prac bowiem poświęconych religii greckiej „od czasów T. Zielińskiego" ukazało się już kilka, natomiast poza niewielkimi artykułami nie mieliśmy prawie nic o chorei.

Autor stwierdza we wstępie, iż „Choreia — organiczna jedność trzech: rytmicznego ruchu i gestu, granej bądź wybijanej miarowo melodii i śpiewanego słowa, narodziła się ze zbiorowego przeżycia świętości" i „przez długi okres stadnej egzystencji rodzaju ludzkiego wyrażała magiczno-religijne doświadczenie grupy. Człowiek archaiczny uprawiał ją przy wszystkich ważniejszych okazjach". „Święta choreia nie jest [jednak] znamieniem barbarzyńskiej dzikości. Uduchowiała, a niekiedy nadal uduchawia życie ludzi w krajach o wysokiej kulturze jak starożytny Egipt, Indie, Chiny czy Kambodża" (s. 5). Autor jednak, poza tymi tylko przykładami, całą swą pracę poświęca omówieniu chorei w Grecji starożytnej. W Grecji zaś starożytnej, jak pisze autor, choreia przeszła kryzys dwukrotnie: po raz pierwszy wraz z pojawieniem się elity arystokratycznej w czasach homerowych, po raz drugi wraz z wyłonieniem się elity intelektualnej i artystycznej w dobie klasycznej. Pierwszy kryzys choreia przezwyciężyła, „w następstwie drugiego zniknęła jako integralne zjawisko kultury, przekształcając się w samodzielne słowo: poetyckie, historyczne czy filozoficzne, w czystą muzykę instrumentalną i w taniec zawodowych mistrzów" (s. 6).

Przedstawiając w rozdziale I „Rodzaje i zasięg chorei" czyni to autor, tak jak i w innych rozdziałach, na podstawie analizy filologicznej zachowanych tekstów oraz interpretacji zachowanych zabytków archeologicznych. Wyróżniona tu została choreia modlitwy, choreia przejścia (z okazji zgonu, godów i narodzin), choreia natury, oręża i zabawy. W rozdziale II, „Choreia jako instytucja", przedstawione zostały — w aspekcie chorei — poszczególne obrzędy religijne Grecji starożytnej.

Szkoda, że przy interpretacji poszczególnych zabytków archeologicznych związanych z choreią brakuje ich zdjęć, szczególnie przy rozwiązywaniu problemów spornych (np. na s. 170 — dzbanka

Blume. Daje ona jednakże wyjaśnienie tylko połowiczne, bo o tym, czy taki a nie inny strój utrzymał się czy przyjął na scenie teatru Dionizosa, musiały ostatecznie rozstrzygnąć jej potrzeby. Niemniej sprawa pochodzenia tego stroju pozostaje nadal bez odpowiedzi. Słusznie natomiast zauważa Autor, iż wyposażenie stroju komediowego w *phallosa*, było zwykłym, ale wcale nie niezbędnym atrybutem i np. Ajschylos w sławnym agonie poetów w *Żabach* takiego kostiumu z pewnością nie nosił.

Znacznie powierzchowniej omówił Blume teatr rzymski wychodząc z założenia, że zasadniczo kopiował on wzory greckie. Zwrócił jednak uwagę na odmienność teatru rzymskiego, jego różny charakter i społeczną funkcję. Wprawdzie charakterystyka tego teatru jest bardzo zwięzła, jednakże nie można jej odmówić trafności ujęcia przejawiającej się w wyeksponowaniu lub przynajmniej zasygnalizowaniu spraw rzeczywiście ważnych. Na uwagę zasługuje omówienie rodzimych, italskich elementów teatru rzymskiego oraz tradycji greckiego teatru na Zachodzie.

W sumie jest to wartościowa praca, która całkowicie spełnia swe zadanie: dobrego wprowadzenia w dziedzinę antycznego teatru.

Romuald Turasiewicz (Kraków)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Jacqueline de Romilly, Problèmes de la démocratie grecque, Paris 1975, ss. XVII+198.

J. de Romilly, wybitna znawczyni problematyki dzieła Tukidydesa[1], należy też od wielu lat do grona liczących się w światowej nauce specjalistów w zakresie stosunków społeczno-politycznych Grecji V i IV wieku p.n.e. Ze zrozumiałych względów w centrum jej badawczych zainteresowań znalazła się demokracja ateńska, której poszczególne aspekty starała się w licznych studiach oświetlić z różnych punktów widzenia.

Praca publikowana w r. 1975 nie jest ani historią starożytnej demokracji, ani też jej charakterystyką dającą krytyczną ocenę tej formy ustrojowej. Autorkę, którą zawsze pociągała historia idei, zafascynowała antyczna dyskusja tocząca się wokół tego ustroju. Konkretne doświadczenia polityczno-społeczne państwa ateńskiego znalazły odbicie w tekstach literackich V i IV wieku p.n.e., aby później — zdaniem Autorki — przyjmować formę coraz bardziej doktrynalną i doprowadzić do wielkich analiz ustrojowych w dziełach Platona i Arystotelesa. Zamierzeniem de Romilly stało się wyśledzenie dziejów tej pasjonującej dyskusji, podnoszącej zarówno blaski, jak o tyle częściej cienie ustroju demokratycznego, oraz ukazanie, jak grecka świadomość polityczna definiowała problemy demokracji. W swoich badaniach skupiła uwagę na kilku z tych zagadnień, które — jak dowodzą tego współczesne źródła greckie — pojawiały się najczęściej w rozważaniach i dysputach na tematy ustrojowe.

Tę antyczną dyskusję ujmuje Autorka w trzech podstawowych częściach rozprawy: I *Zaślepienie ludu*, II *Anarchia demokratyczna*, III *Obozy polityczne a ojczyzna*. Każda z tych obszernych części rozpada się na kilka, a nawet kilkanaście pod ozdziałów, w których zostały omówione poszczególne zjawiska życia politycznego demokracji. W pierwszej części wiele uwagi poświęciła Autorka zagadnieniu ignoracji i niekompetencji ludu w sprawach polityki, przypomniała — opierając się na starożytnych źródłach — te wszystkie momenty historii ateńskiej, w których doszły do głosu siły irracjonalne, namiętności tłumu, załączyła opinie starożytnych na temat rządów demagogów, w których widziano pochlebców ludu. De Romilly starannie zebrała też wypowiedzi antycznych zawierające propozycje naprawy niepokojącego w państwie stanu rzeczy. Ratunku, jak się okazuje,

---

[1] Por. zwłaszcza prace J. de Romilly, *Thucydide et l'impérialisme athénien*, Paris 1947; *Histoire et raison chez Thucydide*, Paris 1956; *Le loi dans la pensée grecque des origines à Aristote*, Paris 1971

Convellunt sacros, emoto cardine vectes,
Caelatos postes et ferramenta Deorum.
Hic iam thesauris, veteri non parcitur auro,
Exportantur opes calicumque intacta suppellex.
Iam Divinus abax, alios conflatur in usus,
Diripitur quicquid pietas antiqua dicavit
Atque Deo posuit numquam revocabile donum,
Immensa tamen horrendaque voragine luxus
Omnia consumit velut insatiabile monstrum.
At te plebigenum vulgus, parcissime cerdo
Vel tandem quocunque venis ex ordine civis
Quae peior cedo quam Corybantum insania cepit
Quae Cynomyia rapit, quis te stimulat asilus?
Congeris indigne quod perdat filius aurum
Et velut indomitum nutris sine mente iuvencum
Atque futura tibi miser infortunia lactas.

Ichthyopolae sive Salsamentarii

Pervigilas, digitos turpi salsugine foedas,
Emungis cubito nasum, periuria misces
Fortunaeque accusator sectorque cumini.
Segnis et infamis, ieiunus et aridus horres,
Ut male parta malus bona non bene collocet haeres
Addictus fumis, nidoribus atque popinis.
Tu quoque mercator mediocria lucra perosus
Grandia sectaris, tanquam tibi nupserit ipsa
Credideritque suos Fortuna volubilis orbes
Ceu tibi ventorum commiserit Aeolus utrem.
Sic ruis in casus, in saeva tonitrua surdus,
Nullis turbinibus, nullis deterritus Euris,
Herculeas ultra statuas, ubi fervida virtus
Terminat humanas res, signa trophaeaque fixit
Occiduas ultra Gades Abylaeque cacumen.

Pro v. **39,40** *in V legitur*: Non veriti sacros etiam convellere vectes *in mg. v.* **44** *in V legitur*: **Thesauri et** anathemata templorum **46** Immensa *C*] Immensus *V Post v.* **46** *V add.*: Atque carens ullo vaesana superbia fundo **47** insatiabile monstrum *C*] insatiabilis Orcus *V Post v.* **47** *V add.*:

Et velut immani metuenda Charybdis hiatu,
Sic homines regum Ducumque peculia perdunt.

48 At te *C*] At tu *V v.* **50,51** *in V desunt v.* **53,54** *in V desunt* **55** turpi *C*] misera *V v.* **57—60** *in V desunt in mg.v.* **62** *in V legitur*: Mercatores **64** utrem *C*] antrum *V* **68** fixit *C*] figit *V*

39 Plin. *Nat.* XVI 43,84: cardines immoti **39—40** Verg. *Aen.* II 493: emoti cardine postes; cf. Verg. *Aen.* II 480: postisque a cardine vellit **45** cf. Claud. in Eutr. II 488: revocabile damnum **46** cf. Cic. *Verr.* 4,23: immensa aliqua vorago **63** Auct. *ad Her.* II 23: Fortunam volubilem; Cic. *Mil.* 26: vaga volubilisque fortuna **69** Hor. *C.* II 2, 10—11: remotis Gadibus

C E N S U R A E L I B R O R U M

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Erkki Salonen, Neubabylonische Urkunden verschiedenen Inhalts II, Ser. B, Tom. 199, Helsinki 1976. Annales Academiae Scientiarum Fennicae.

The volume reviewed includes 229 Neo-Babylonian texts[1] dealing primarily with various aspects of craftsmanship. Chronologically, the texts cover a period of time extending from Nebuchadnezzar II (604–562 B.C.) to Darius I (521–486 B.C.). It should be emphasized that the publication makes easier the study of the texts as they contain numerous technical terminology and vos cabulary rarely encountered outside the scope of these documents. The Author makes a significan-contribution to the study of that period of the economic history of Babylonia and thus deserves recognition and apprecation on the part of those concerned. The standard of the work is lowered somewhat by a relatively large number of inaccuracies or errors in transliteration and translation (the latter less frequent); it is believed, though, that some of the inaccuracies were made while the work was being prepared to go to press. In reviewing publications of this kind, it seems necessary to point out to all these imperfections, however slight or easy to detect they are.

No. 1:3 for AN.BAR	read AN.BAR.ME
:7 there is no determinative before the name of Nabonidus	
No. 2:9 for E.KI	read TIN.TIR.[KI]
No. 4:5 in translation for 15 Mass	read 15 (Mass)
No. 10:1 after ma-ših insert $ša_2$	
No. 17 – cf. CAD A I, p. 229.	
No. 23:4 for 1.KAK.D.EN	read 1.KAR.D.EN
No. 37 – cf. M. A. Dandamaev, *Drevnij Egypet i Drevnjaja Afrika*, Moskva 1967, p. 18	
No. 52:1 for me-⌜e?-su?⌝	read me -⌜e?⌝-si
No. 59:2 for rap-ša-a-ta	read rap-$ša_2$-a-ta
No. 65:5 for ITU.NE	read ITU.BAR_2 (and respectively instead of 5.Abu it should read 5. Nisannu)
No. 72:4 the line is missing in transliteration:	MU.39.KAM_2
No. 73:3 for ITU.Š	read ITU.ŠU
No. 76:2 after HAR eliminate the period	
No. 78:7 for D.ES.MU	read D.EŠ.MU
No. 88:1 for [ma-na]	read [ma-na]
:5 before 1.D.EN.MU.GAR-un insert $ša_2$	
:19 for 1.Qi_2-bi-E.EN	read. 1.Qi_2-bi-D.EN
No. 89: for a na	read a-na
No. 95:16 for Bar_2-zip. KI	read Bar_2-sip.KI
No. 96:4 for ina UGU	read ina muh-hi
:14 after E.KI insert u KUR.KUR	
No. 97:5,7,13; 98:3,9 and 99:1 not D.MEŠ in these proper names but DINGIR.MEŠ	
No. 101:6 number 18 and not 16	

---

[1] The text BIN 2,128 was published twice under No. 94 and No. 230.

Andinus rusticus

Ore tonat sacro Divini carminis orsus.
Pascit, arat, pugnat. Pastor resonare Menalcam
Doctus et exuvias labris inflare salignas.
Culmorum tandem docet internodia versus
Campestresque Deos gracili demulcet avena.
Denique Martis opus lituo celebravit aheno

Maro omnes dicendi stylos assecutus est

Dicendique characteres adpiscitur omnes.
Scilicet omnibus est adolescens rusticus aptus
Artibus atque ministeriis et rebus agendis.
Quod si militiam exercet Martique dicatur,

Cato in Praefat. inquit. Ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur

Aptior est illis vita, qui deside languent
Civibus: horrores, ictus et vulnera temnit.
Ex agro prodit non inferiora secutus,
Firmus et armipotens indelassabilis, audax.
Obduxit siquidem solers industria callum
Duris corporibus, discrimen in omne paratis.
Sed puer urbanus lenta pigrescit in umbra,
Vix aliquando etiam puro videt aethere solem,
Quantum per patulas licet angustasque fenestras,
Quanta per impluvium obiecti pars sideris intrat
Ignotae puero silvae campique nitentes,
Naturae facies et aperti gratia mundi,
Sed rerum tantum cernens imitamina gaudet,
Quae manus artificis pictura ducit inani
Vel simulacra videt caesis insculpta columnis,
Totaque mollicula iuveni Dodona videtur,
Quae crevit patrio surgens in limine quercus.
Et quae vestibulum cyparissus obumbrat acuta,

Gnossia cupresseta quorum

Creditur a vulgo puerorum, vincere Gnossi
Grande cupressetum, quando fastigia summa

246 Pascit … Menalcan *C*] Pastor, arator, eques. Pastor resonare cicuta *V in mg.v.* **247** *in V legitur*: fistula saligna **248** versus *C*] carmen *V* **250** celebravit *C*] meditatur *V in mg.v.* **253** *in V legitur*: Cato in praefat.: Ex agricolis viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur **255** est illis vita qui *C*] ignavis qui vita *V v.* **257** *in V post v.* **254** *legitur* **258** Firmus et armipotens *C*] Ferreus invictus *V Post. v.* **258** *V add.*: Pulveris et satis patiens multique laboris **259** solers industria *C*] rerum tolerantia *V in mg.v.* **262** *in V legitur*: studia urbanorum adulescentum **263** licet *C*] datur *V* **265** nitentes *C*] patentes *V* **267** Sed … gaudet *C*] Sola domi, rerum spectans imitamina, plaudit *V Pro v.* **269** *in Vl eguntur*:

Marmora miratur torno coelata vetusto
Et simulacra Deum Pariis excisa columnis
Fragmina sylvarum quae deportantur in urbes
Frondes atque trabes spectacula maxima credit.

v. **273—275** *in V desunt*

249 Plin. *Nat.* XIX 1,5: tam gracilis avena **263** cf. Plin. *Epist.* II 17,23: angusta fenestra **272** cf. Verg. *Georg.* IV 20: vestibulum … oleaster obumbret

szukano w realizacji w życiu politycznym zasady równości zarówno arytmetycznej — stosowanej w systemach demokratycznych — jak i geometrycznej oraz we wprowadzeniu ustroju mieszanego. Notując głosy starożytnych „dyskutantów" nieco dłużej zatrzymała się przy wielkich koncepcjach ustrojowych Platona i Arystotelesa, zwłaszcza przy Platońskiej koncepcji sztuki rządzenia jako umiejętności królewskiej i roli filozofów-rządców w *Państwie*, oraz przy Arystotelesowych rozważaniach na temat kompetencji ludu w sprawie administrowania państwem. Część druga pt. *Anarchia demokratyczna*, zachowując porządek chronologiczny, ukazuje zjawisko kryzysu politycznego V w. p.n.e., które grecka świadomość polityczna łączyła z ogólnym kryzysem wszystkich wartości wywołanym przez długotrwałą wojnę peloponeską, z rządami demagogów i z destrukcyjnym wpływem sofistów. Stan pewnej anarchii charakterystyczny dla demokracji IV w. p.n.e. ilustruje Autorka świadectwami, głównie Lizjasza i Demostenesa, zwracając przy tym uwagę na plagę procesów sądowych (znamię kryzysu) oraz na wzrost znaczenia uchwał ludu dokonujący się kosztem powagi ustaw. Podobnie jak w pierwszej części pracy Autorka notuje dokładnie proponowane przez teoretyków (Platon, Izokrates, Arystoteles) środki zaradcze. Część ostatnia zajmuje się głównie historią jednej idei, która nurtowała społeczeństwo ateńskie V i IV wieku p.n.e., ideą zgody i scalenia, unifikacji rozdartego wewnętrznymi konfliktami politycznymi i niespójnego ideowo miasta. Ciekawe spostrzeżenia wypowiada Autorka badając świadectwa tragedii: wprawdzie z konieczności stosuje pewne uproszczenia i uogólnienia i nie z wszystkimi jej sformułowaniami i interpretacjami można się zgodzić, tym niemniej słuszna wydaje się teza, iż Ajschylosowa tragedia reprezentuje jeszcze ideologię państwa zjednoczonego, gdy tymczasem dramaty Eurypidesa (podobnie dzieło Tukidydesa) podejmują już ideę pojednania społecznych stanów tak aktualną w ówczesnych Atenach. Przejawy tej idei dostrzega w wielu pomnikach literatury całego wieku IV p.n.e., wyrażającego pragnienie wewnętrznego zjednoczenia się miasta. W tym kontekście ukazuje Autorka koncepcje polityczne Platona przyznającego nadrzędną rolę idei zgody i wzajemnego porozumienia się (ὁμόνοια) obywateli w państwie. Na tle systemu Platońskiego eksponuje odmienność teorii politycznej Arystotelesa godzącego ze sobą — dla utrzymania zasady równowagi w państwie — elementy opozycyjne jak jedność i różność, konserwatyzm i postępowość, oligarchizm i demokratyzm.

Zamiar rekonstruowania antycznej refleksji politycznej wyznaczył Autorce określoną strategię metodyczną: pragnąc dopuścić do głosu antycznych „dyskutantów", których wypowiedzi zachowały się w przekazach literackich, ograniczyła do minimum czynnik własnej krytycznej analizy, zrezygnowała niemal całkowicie z odwoływania się do nowożytnej literatury specjalistycznej. Autorka wprawdzie znakomicie panuje nad źródłami i wykazuje dużą orientację w badanej problematyce, niemniej jednak wskutek nie dość wnikliwej analizy tekstów nie umie dostrzec (mimo problemowego w końcu prezentowania materiałów) w zarzutach stawianych demokracji śladów teorii antydemokratycznej, a zatem pewnej tendencji politycznej, nie zawsze znajdującej pokrycie w realiach ateńskiego życia politycznego. De Romilly tylko przygodnie i nie całkiem konsekwentnie analizuje źródła, nie zastanawia się, czy dany autor grecki chciał i mógł powiedzieć prawdę i dlaczego krytykował ateński system polityczny. Wobec wielości zagadnień poruszonych w pracy i ich wieloaspektowości trudno byłoby ustosunkować się do poszczególnych sformułowań Autorki, wypada zatem ograniczyć się do wymienienia kwestii zasadniczych. Otóż zjawiska czy problemy demokracji greckiej sprowadza de Romilly właściwie tylko do sfery stawianych jej zarzutów. Jest to niewątpliwe zawężenie tematu, ponieważ problemy demokracji to nie tylko jej wady, braki i niedomagania, ale też cała szeroka dziedzina pozytywnych dokonań i osiągnięć. Zbyt mało, jak się zdaje, uwzględniła de Romilly autorów reprezentujących tendencję prodemokratyczną, zwłaszcza demokratycznych mowców. Zastrzeżenia też budzi tytuł pracy „problemy demokracji greckiej", gdyż w praktyce swe omówienia zacieśniła Autorka do demokracji ateńskiej. Warto też dodać, że wychodzi ona z cichego założenia, iż Arystoteles we wszystkich swych rozważaniach natury teoretycznej na temat systemu demokratycznego miał zawsze na myśli instytucje demokracji ateńskiej. W świetle najnowszych badań takie twierdzenie jest mocno kontrowersyjne[2]. Słabiej od innych partii rozprawy wypadły uwagi Autorki na temat ateńskich polityków-demagogów, na temat pojęcia σωφροσύνη oraz proce-

[2] Por. M. H. Hansen, *The Sovereignty of the People's Court in the Fourth Century B.C.*, Odense 1974.

lutnej władzy królewskiej (stąd też arystokracja ta wrogo nastawiona do Kambyzesa poparła w pierwszej fazie rebelię Gaumaty występującego jako Bardija, syn Cyrusa), to Herodot wyraża również poglądy i uczucia burzących się niższych warstw społecznych imperium perskiego, zwolnionych przez Smerdisa-Gaumatę na trzy lata od podatków i obowiązku służby wojskowej. Zarządzenia Gaumaty podważały gospodarczą i polityczną pozycję arystokracji, nic więc dziwnego, że napotkały jej gwałtowny sprzeciw i doprowadziły w rezultacie do zamordowania maga.

Na wielokrotnie stawiane przez uczonych pytanie, dlaczego Gaumata wydał te zarządzenia i nadto rozpoczął wywłaszczanie perskiej arystokracji rodowej z jej dóbr ziemskich, odpowiada Wiesehöfer w sposób nowy i przekonywający zarazem. Gaumata nie dążył ani do zdobycia absolutnej władzy królewskiej na wzór Kambyzesa, ani nie był rewolucjonistą zmierzającym do przebudowy istniejącego systemu i do zastąpienia go porządkiem społecznym opartym na sprawiedliwym podziale dóbr, który by zapewniał klasie uciskanych udział w rządach. Smerdis-Gaumata był magiem, jak to zgodnie stwierdzają Dariusz w napisie z Bisutun i Herodot, a więc kapłanem. I jako kapłan kazał w dodatku zburzyć pewne świątynie, które następnie Dariusz, według własnej relacji, odbudował.

Ponowne wnikliwe przeanalizowanie materiału źródłowego dotyczącego kasty kapłańskiej magów, religii Achemenidów, jak i okresu życia i pochodzenia Zaratustry pozwoliło autorowi bardzo dokładnie wyjaśnić motywy, którymi kierował się w swym postępowaniu Gaumata. Otóż Smerdis-Gaumata był przywódcą ruchu zwolenników Zaratustry w Persji (magowie już w VI w. p.n.e. zetknęli się z nauką Zaratustry, a za Kambyzesa zyskali znaczne wpływy na dworze królewskim) i jego uzurpacja tronu i wydane przez niego zarządzenia miały służyć wprowadzeniu w życie religijno-społecznych nakazów proroka, by występować w obronie słabych, uciskanych i pozbawionych praw pasterzy i rolników, a więc stanu trzeciego, chronić ich przed wyzyskiem ze strony złych książąt i kapłanów i w ten sposób starać się o zaprowadzenie „królestwa prawdy" na świecie. Dlatego też wzmiankowane w napisie z Bisutun świątynie zburzone przez Gaumatę musiały być przybytkami kultowymi arystokracji, gdyż tą drogą sprawujący rządy mag pozbawiał swych przeciwników bóstw opiekuńczych. Religijny program Zaratustry wystarcza zatem do wytłumaczenia tak niezwykłego, jak na stosunki starożytnego Wschodu, panowania maga.

Jest rzeczą na pozór zadziwiającą, że Dariusz uczynił Ahuramazdę, boga Gaumaty, swego największego i najgroźniejszego przeciwnika, głównym bogiem królewskiego panteonu. Kierował się w tym wypadku, jak przypuszcza autor pracy, po prostu względami politycznymi. Propagowanie kultu Ahuramazdy miało ułatwić Dariuszowi legitymizację osiągniętej przez niego godności królewskiej, a w dalszej kolejności przeprowadzenie centralizacji państwa i umocnienie władzy absolutnej. Przejmując szereg pojęć religijno-moralnych nauki Zaratustry, dostosowując zresztą ich sens do swoich celów, nie wymienia jednak Dariusz nigdzie samego proroka z imienia. W świetle wyników badań autora i ten fakt staje się całkowicie zrozumiały. Dokonane przez niego obliczenia wskazują mianowicie, że zgon, przypuszczalnie gwałtowny, Zaratustry przypadł na rok 522/521 p.n.e., a więc na okres walk i zamieszek po śmierci maga Gaumaty — ucznia i następcy Zaratustry. Toteż właśnie okolicznościami śmierci Zaratustry, ścisłym jego powiązaniem z Gaumatą, a także cichą rywalizacją z prorokiem jako pierwszym czcicielem Ahuramazdy tłumaczy Wiesehöfer całkowite przemilczenie przez Dariusza imienia twórcy zoroastryzmu.

Jeszcze bardziej zaskakujące są rezultaty dociekań autora zaprezentowane w trzeciej części pracy (s. 168—232), poświęconej okolicznościom zdobycia władzy królewskiej przez Dariusza. Autor zakwestionował tutaj prawdziwość ogólnie przyjętej w nauce tablicy genealogicznej rodu Achemenidów, zgodnie z którą Dariusz miał się wywodzić z bocznej linii tego rodu, piastującej również okresowo władzę królewską. Względy geograficzne i historyczne wykluczają jednak, jak udowodnił Wiesehöfer, równoległe panowanie obu linii: przodków Cyrusa i przodków ojca Dariusza, Hystaspesa. Autor zwraca uwagę, że żaden tekst źródłowy nie nazywa Cyrusa Achemenidą, a w napisie na słynnym cylindrze glinianym z Babilonu ostatnim wymienionym przez Cyrusa jego przodkiem jest Teispes. Wprawdzie inskrypcje z Pasargadów określają Cyrusa: Achemenida, ale nie mają one wartości dowodu, ponieważ wszystkie sporządzono na rozkaz Dariusza, jak to wykazały najnowsze badania nad chronologią powstania poszczególnych budowli i paleografią samych napisów. Ozdabiając bramy i ściany pałaców w Pasargadach wielką ilością inskrypcji z imieniem Cyrusa kierował

społecznej, politycznej i kulturalnej roli Traków na terenie rzymskich prowincji Mezji Dolnej i Tracji.

Należałoby życzyć, aby omawiana książka mimo jej niedociągnięć została możliwie szybko przetłumaczona na język polski, np. jako jedna z pozycji tzw. „małej serii ceramowskiej" PIW-u.

Andrzej Bolesław Biernacki (Poznań)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Sven-Tage Teodorsson, The Phonology of Attic in the Hellenistic Period. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XL, Göteborg 1978, pp. 125.

L'auteur de l'ouvrage qu'on va soumettre à l'examen, a publié en 1974 une étude approfondie du système des phonèmes du dialecte attique des années 400—340 (*The Phonemic System of the Attic Dialect 400—340 B.C.*). Dans cette oeuvre étendue (326 p.), il a présenté les principes de la méthode qu'il a suivie, ensuite les matériaux puisés dans les sources originelles, principalement des inscriptions, et conduits jusqu'à l'an 200 av.n.è.; ces matériaux occupent presque 100 pages du livre. Suivent ensuite l'appréciation phonétique des matériaux ainsi qu'un aperçu de témoignages secondaires sur l'état du système phonologique de cette époque, enfin, la description proprement dite du système phonologique attique tel qu'il apparaît dans les années 400—340 av.n.è.

Le livre de 1978 n'est qu'une continuation de l'ouvrage daté de 1974: il embrasse les matériaux du IIme et du Ier siècle av.n.è. L'auteur a omis, cette fois, les témoignages secondaires sur l'état du système, car il ne leur attribue qu'une très faible importance (p. 5). Ainsi, les matériaux rassemblés ont été puisés dans tous les textes épigraphiques aujourd'hui accessibles, écrits en dialecte attique et trouvés en Attique, provenant d'entre les années 200 et 1 av. n.è. (p. 17). Ces matériaux ont été présentés pp. 20—56 du livre. On trouve ensuite trois chapitres analytiques: l'appréciation phonétique des matériaux (p. 57—90), leur analyse phonologique (p. 91—98), enfin les conclusions générales (p. 99—113). Une bibliographie et des index terminent cet ouvrage (p. 114—125).

Il est encore à rappeler qu'en 1977 S.-T. Teodorsson a publié son étude, rédigée de manière parallèle, sur la *koiné* de l'époque des Ptolémées (*The Phonology of Ptolemaic Koine*, 278 pp.).

L'auteur définit sa méthode d'étude du terme „orthographique": il s'agit, notamment, de fixer quels sont les phonèmes qui correspondent à certains graphèmes (c'est-à-dire, aux signes: lettres simples ou couples de lettres). On peut, en effet, prendre les graphèmes pour point de départ de l'analyse, car, à partir de l'an 403, lorsqu'on a accepté à Athènes de manière officielle l'orthographe ionienne, le système graphique est resté à Athènes en principe sans changement, tandis que le système phonologique a évolué, lentement, mais constamment, conduisant ainsi à l'état de choses que l'on voit à l'époque de l'Empire. On ne peut qu'approuver cette méthode d'étude.

Une particularité de la méthode appliquée par l'auteur est l'emploi de la statistique: ce qui lui a permis de se servir de la statistique, c'est qu'il a présenté les matériaux complets: il a pris en considération tous les textes épigraphiques accessibles aujourd'hui à l'analyse scientifique. Les matériaux sont suffisamment abondants, quoiqu'ils soient répartis au point de vue chronologique de manière inégale: si l'on veut prendre pour unité l'extension des textes provenant du Ier siècle av.n.è., le nombre de textes du IImes. serait à apprécier comme 1,5, du IIImes. également comme 1,5, du IVme à peu près comme 5, du Vme comme 2 (les nombres exacts ont été présentés, p. 57). Il faut par conséquent apprécier proportionnellement les nombres d'exemples concrets pris en considération.

Une thèse introduite par l'auteur et qu'il applique constamment consiste en ce qu'il suppose l'existence, dans la société attique, non pas d'un seul système phonologique, mais de deux, ou même trois systèmes: il y avait, selon l'auteur, un système accepté généralement par la société, mais il y avait également des groupes d'individus qui employaient un autre système, et peut-être y en avait-il aussi qui se servaient d'un troisième (v. p. 94—98). Dans les siècles IV—I av.n.è., le système principal

Jest to tłumaczenie prozą, autor dzieła nie zagłębia się w problemy filologiczne i krytyczne, które się nasuwają, oraz nie zastanawia się nad porządkiem, według którego powinny być ułożone poszczególne fragmenty. Co się tyczy przekazów doksograficznych, to Bodrero ma największe zaufanie do Arystotelesa i zgadza się z jego twierdzeniem, że nie było czterech elementów, lecz dwa, gdyż Empedokles przeciwstawiał ogniu pozostałe trzy elementy: ziemię, powietrze, wodę. Jego zdaniem Empedokles mówi w sposób wystarczający o własnościach, charakterze i znaczeniu poszczególnych elementów oraz o proporcjonalnym ich udziale w tworzeniu kosmosu. W związku z powyższym zwalcza twierdzenie Zellera, którego zdaniem elementy u Empedoklesa stanowią przypadkowy podział materii.

Zdaniem autora książki Empedokles rozróżniał elementy od idei elementów lub raczej od elementów jako kategorii pierwotnych materii. Ogień jest pierwszym i najbardziej elementarnym wyrazem siły, tj. gęstości, a charakter tej siły jest niematerialny. Ogień jest siłą, która powoduje zgęstnienie (gęstość), tzn. że w powstawaniu rzeczy przyczynia się do zachowania odpowiednich proporcji poprzez ulatnianie się, rozrzedzanie lub gęstnienie. Ogień jest niewidzialny i daje początek zarodkom materialnym (τύποι). Cztery elementy posiadają najpierw egzystencję potencjalną, kiedy jeden z nich, czyli ogień, udzieli pozostałym elementom gorąca lub światła, wówczas dopiero wchodzą one w pierwsze stadium istnienia dostrzegalnego zmysłami, kiedy zaś następnie ogień wytworzy gęstość, to jesteśmy w drugim stadium, w którym materia jest gotowa przyjąć kształty konkretne. Podobnie jak elementy zostały ujęte w sposób abstrakcyjny, to również mogą być tak ujęte dwie siły, przypadek i konieczność, przejawiające się pod postaciami przyjaźni i nienawiści. Egzystencja zmysłowa rzeczy jest wynikiem związku elementów z siłami.

Co się tyczy teorii poznania, to Bodrero podziela pogląd Zellera, że w filozofii Empedoklesa nie ma miejsca na rozum pojmowany jako coś odrębnego od sześciu elementów, tzn., że rozum stanowi część składową owych sześciu elementów. Różnica między wrażeniem zmysłowym a myślą polega na tym, że podczas gdy wrażeniem zmysłowym poznajemy poszczególne elementy, o ile są w nas, to myślą poznajemy mieszaninę tych elementów, o ile w nas się znajdują.

W odniesieniu do metempsychozy zaznacza różnicę w pojmowaniu jej przez pitagorejczyków a Empedoklesa. Metempsychoza empedoklejska nie ogranicza się do pewnych określonych istot, tak jak to ma miejsce u pitagorejczyków, ale obejmuje wszystkie istoty organiczne aż do bogów włącznie.

Gdy chodzi o poglądy teologiczne, Bodrero uważa, że część materialna świata przejawiająca się pod postacią elementów, stanowi część składową kosmosu, podporządkowanego części boskiej i duchowej. Bogowie są to idee elementów, a Afrodyta jest ideą sił. Wszystkie bóstwa są obecne na każdym etapie ewolucji kosmosu.

Książka Emilio Bodrero, chociaż nie jest monografią, jest bardzo interesująca, zawiera dużo ciekawych poglądów, wypowiedzianych i sformułowanych w sposób jasny i logiczny.

Bohdan Wiśniewski (Łódź)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Emilio Bodrero, Eraclito, Testimonianza e Frammenti, Roma 1978, Giorgio Bretschneider, pp. 212.

Książka ta stanowi wierny przedruk dzieła tego autora, które po raz pierwszy ukazało się w roku 1910. Składa się ono z dwóch części: wstępu liczącego 82 strony oraz tłumaczenia fragmentów Heraklita na język włoski wraz z bardzo cennym komentarzem. Autor zachowuje układ fragmentów Dielsa, często się na niego powołuje oraz polemizuje z nim. Dodatek stanowią teksty pseudoheraklitejskie, których brak jest w wydaniu Dielsa, a które zostały uwzględnione przez Bywatera.

anthesteryjnego w związku z polemiką interpretacyjną pomiędzy M.P. Nilssonem a L. Deubnerem), gdyż nawet tak piękne i plastyczne ich opisy, jakie autor stosuje, są tylko opisami. Dla czytelnika byłyby one jeszcze cenniejsze, gdyby mógł zobaczyć reprodukcje omawianych zabytków. Podobnie przy omawianiu zabytków filologicznych można było podać ich teksty (np. tekst peanu omawianego na s. 192). Stosuje tu autor niekiedy własną interpretację, odmienną od powszechnie dotąd przyjmowanej, polemizując nawet z takimi autorytetami jak A. Mommsen (s. 149). W tej sytuacji można tylko podziwiać erudycję autora oraz ogrom włożonej pracy.

Najciekawszy jest chyba rozdział III „Choreia a historia". Zbyt skrótowo potraktował tu jednak autor moment „usamodzielniania się" poszczególnych składników chorei, zwłaszcza w odniesieniu do form literackich. Informacje na ten temat rozsiane są i w poprzednich rozdziałach, gdyby jednak zostały tu zebrane, to wyraźniej byłoby widać, jak wiele zawdzięczamy chorei. I chociaż po przeczytaniu książki czytelnik jest gotów zawołać „na początku była choreia i wszystko z niej się wzięło", to chciałby dokładniej wiedzieć, „jak się wzięło". Niemniej jednak należy się autorowi uznanie za pionierskie opracowanie tak ważnego dla kultury i religii greckiej zjawiska. Jak pisze bowiem A. Krokiewicz: „Nauka śpiewu, gry na instrumentach i tańca wchodziła w zakres narodowego wychowania młodzieży, jako przedmiot bodaj najważniejszy, uświetniała wszelkie uroczystości i w ogóle kształciła dusze Hellenów przez całe życie" (*Zarys filozofii greckiej. Od Talesa do Platona*, Warszawa 1971, s. 17).

W licznych (łącznie 543) i bogatych przypisach znalazła się tylko jedna praca Polaka — F. Sokołowskiego: *Lois sacrés de l'Asie Mineure*, 1955. Szkoda, że nie podał autor w bibliografii nielicznych prac w j. polskim dotyczących chorei, jak np. K. W. Majewskiego (*Taniec w Egei w świetle źródeł zabytkowych kreteńsko-mykeńskich*, Kwartalnik Klasyczny IV 1930 nr 1—2, s. 99—127; czy tegoż: *Taniec starożytnych Greków*, Filomata 1930 nr 17, s. 23—36) i J. Nadolskiego (*Panathenaja w życiu i sztuce*, Przegląd Klasyczny III 1937 nr 5—7, s. 345—356). Dawałoby to czytelnikowi możliwość drobnego przynajmniej uzupełnienia wiadomości.

Brak ten wiąże się zapewne z pewnym, pozornym rozdźwiękiem pomiędzy zamierzeniami wydawcy i autora. Wydanie książki w nakładzie 3000 egz. (co przewyższa zapotrzebowanie specjalistów) wskazuje na to, że w zamyśle wydawcy książka ma służyć także popularyzacji tak niezmiernie ciekawego zjawiska. Autor starał się pogodzić ścisłe udokumentowanie swych wywodów z jasnością i przejrzystością wykładu. Usiłowanie to trzeba uznać za spełnione. Zrealizowano tu dwa sposoby pisania prac naukowych: niemiecki, bardzo ścisły i suchy, z licznymi przypisami, oraz francuski, bardziej dbający o lekkość i piękno języka, błyskotliwość sformułowań. Książka spełnia w ten sposób zamierzenia i wydawcy, i autora oraz, jak można sądzić, zaspokoi oczekiwania czytelników.

Czesław Mazur (Warszawa)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012—7825

Emilio Bodrero, Il principio fondamentale del Sistema di Empedocle, Roma 1975, Giorgio Bretschneider.

Książka powyższa jest nie zmienionym przedrukiem oryginału z roku 1904. Jest to studium bardzo głębokie, pełne oryginalnych myśli, oparte na dorobku naukowym wieku XIX oraz wieków poprzednich, o czym świadczy spis bibliografii podzielony na trzy części. Pierwsza część zawiera wykaz tłumaczeń poezji Empedoklesa na język włoski oraz głównych dzieł dotyczących jego twórczości od wieku XVI—XVIII, druga daje zestaw literatury empedoklejskiej w wieku XIX, a trzecia zaznajamia nas z dziełami o charakterze ogólnym jak *Historia filozofii Greków* Zellera, *Zarys historii filozofii* Ueberwega, *Greccy myśliciele* T. Gomperza. Następnie mamy włoskie tłumaczenie, zaopatrzone w uwagi, dzieła Empedoklesa o naturze, dokonane nie na podstawie wydania Dielsa, lecz Mullacha *Philosophorum Graecorum fragmenta*.

Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I. XLI 1948 s. 46—52.

53. O logice stoików: Kwartalnik Filozoficzny XVII 1948 z. 3/4 s. 173—197; [oraz streszcz. pt.:] Logika stoików: Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I. XLI 1948 [1949] s. 95—99.
54. Kodeksy, wydania, przekłady „Ennead": Meander III 1948 nr 3 s. 160—179, nr 4 s. 212—219.
55. Gramatyka grecka i łacińska, jej powstanie, rozwój i stan obecny: Paideia 1948 nr 1 s. 45—54, 1949 nr 1/2 s. 11—20. Por. poz. 17.

1949

56. Nauka Plotyna: Meander IV 1949 nr 1/2 s. 23—49.
57. Protagoras i Gorgiasz [w pracy zbior.:] Epoka Peryklesa. Warszawa 1949 PZWS, ss. 132 (Biblioteka Meandra Nr 10) s. 65—86.

1950

58. O „wielkodusznym człowieku" Arystotelesa: Meander V 1950 nr 1 s. 39—48.
59. Prawo „skruszonego serca" (thymos damatheis) w *Iliadzie*: Meander V 1950 nr 6/7 s. 382—394; [oraz streszcz. w:] Sprawozdania PAU LI 1950 nr 4 s. 176—179.

1951

60. Dwie „cnoty" bohaterów Homera: Meander VI 1951 nr 1 s. 18—34; [oraz streszcz. w:] Sprawozdania PAU LI 1950 nr 9 s. 552—556.
61. O Mojrze Homera: Meander VI 1951 nr 3/4 s. 127—141; [oraz streszcz. w:] Sprawozdania PAU LII 1951 nr 1 s. 3—8.
62. Odyseja: Meander VI 1951 nr 8/9 s. 379—398.

    Rec.: J. M. S. [Święcicki Józef Marian] Mojra i *Odyseja:* Tygodnik Powszechny VIII 1952 nr 8 s. 7.

63. [Rec.:] Titi Lucretii Cari De rerum natura libri sex. Edited by Cyril Bailey. Oxford 1947. Reprinted photographically Oxford 1950: Eos XLV 1951 fasc. 1 s. 157—162.

1952

64. Etyka Demokryta: Sprawozdania PAU LIII 1952 s. 114—118.
65. Walka Platona z mniejszymi sokratykami: Meander VII 1952 nr 1 s. 31—42.
66. Kwestia Homerowa: Meander VII 1952 nr 4/5 s. 210—215.

    Rec.: J. M. S. [Święcicki Józef Marian]: Dookoła *Iliady* i *Odysei*: Tygodnik Powszechny VIII 1952 nr 42 s. 11.

67. Ludzie i bogowie w pieśniach Homera: Meander VII 1952 nr 6/7 s. 267—289.

1954

68. *Teogonia* Hezjoda: Meander IX 1954 nr 3 s. 103—122.

2° La monophtongaison de diphtongues longues à deuxième élément *i*: $\alpha\iota > \bar{\alpha}$, $\eta\iota > \eta$, $\omega\iota > \omega$. Le commencement de l'évolution est dans ce cas déjà visible au IVme siècle, mais la transformation définitive ne s'est accomplie qu'aux IIme—1er s. av.n.è. Voici les matériaux de Teodorsson:

l'orthographe	A	au lieu de	AI	/= $\bar{\alpha}\iota$/:	IV—7,	III—2	II—14, I—21
„	AI	„	A	/= $\bar{\alpha}$/:	4	—	4 4
„	H	„	HI		11	2	102 79
„	HI	„	H		4	—	1 5
„	E	„	HI		6	3	2 1
„	Ω	„	ΩI		14	1	76 47
„	ΩI	„	Ω		7	2	8 8.

Les nombres absolus assez grands, trouvés au IV^me^s., s'expliquent par l'extension des textes analysés: ils sont pour le IVme s. cinq fois plus étendus que pour le Ier s.

3° C'est au IIme s.av.n.è., semble-t-il, que s'est réalisé le syncrétisme du phonème écrit H avec le phonème écrit EI (à valeur phonétique [e:]). C'est ce qui suit de la statistique que voici:

l'orthographe	H	au lieu de	EI:	IV—2,	III—2,	II—10,	I—24
„	EI	„	H	—	—	—	2.

L'articulation du phonème écrit H devint plus rétrécie, devenant [e:]. De cette manière ce phonème devint correspondant long du phonéme écrit E dont l'articulation [e] était primitivement rétrécie; on le voit dans le flottement graphique E:EI, bien visible à l'époque ancienne:

l'orthographe	EI	au lieu de	E:	IV—96,	III—20,	II—7,	I—4
„	E	„	EI:	?	?	9	3

(cf. les matériaux de 1974, p. 81—84; 1978, p. 25—26. Pour les s. IV et III, l'orthographe E est d'une interprétation ambiguë).

4° Au IIme s., à ce qu'il paraît, l'articulation du phonème écrit Ω s'est assimilée définitivement (mais tout en gardant la différence de quantité) à l'articulation du phonème écrit 0: l'articulation [ɔ:] a subi un rétrécissement, donc [ɔ:] > [o:]. On le voit dans les graphies suivantes:

l'orthographe	0	au lieu de	Ω:	IV—40,	III—19,	II—22,	I—10
„	Ω	„	0:	25	12	6	1

(il est à rappeler que le nombre de textes est pour le IV^me^s. cinq fois plus grand que pour le Ier s.).

5° Il faut s'arrêter sur le flottement graphique I: Y. Il est, lui, assez rare au cours des siècles II et I (I pour Y: II s.—4, I—3; Y pour I: II—6, I—1), mais il apparaît fréquemment dans les textes plus anciens, surtout de caractère vulgaire (cf. Teodorsson 1974: I pour Y: V s.—24, IV—15, III—12; Y pour I: V—3, IV—22, III—8). L'auteur voudrait y voir l'effet de l'existence de deux systèmes phonologiques, l'un comprenant l'opposition /i/: /y/, l'autre privé de cette opposition, en supposant en outre que le nombre d'individus représentant le système privé de cette opposition était à l'époque classique plus grand qu'à l'époque hellénistique. — Il faudrait y ajouter que le système d'oppositions ternaire: /i/: /y/: /u/ est plus compliqué que le système binaire /i/: /u/ connu de certains dialectes grecs (à vrai dire, il faudrait admettre le système ternaire seulement pour les voyelles longues /i:/: /y:/: /u:/, car à Athènes il n'y avait pas de phonème /u/, c'est-a-dire ŭ). En tout cas, dans ces conditions phonologiques l'abolition du système ternaire, surtout par les gens du peuple, était visiblement facilitée. C'est pourquoi, du reste, on a éliminé le phonème /y/, non pas /i/; à l'époque hellénistique, l'extension de la *koiné* a facilité de fixer l'opposition ternaire /i:/: /y:/: /u:/.

6° Ce n'est qu'exceptionnellement qu'apparaît dans les textes le résultat du changement de la constrictive sonore velaire [g] en spirante correspondante, à l'articulation faible. Comme effet de cette évolution, la consonne [g] pouvait disparaître entièrement, surtout en position entre les voyelles. Les exemples de ce changement apparaissent à partir du Vme s. (1974, p. 137: un seul exemple), il y a 3 exemples du IVme s., 3 également du IIIme s.; dans le livre de 1978 on a allégué 3 exemples du IIme s.: ὀλί<γ>ον, ὀλί<γ>α (p. 51); il y a un exemple d'orthographe hypercorrecte: ἱ]εροποιούς pour -ποιούς (IIIme s.).

Główne zainteresowanie Bodrero koncentruje się na definicji pojęcia bytu w filozofii Heraklita. Podobnie jak współcześni uczeni przyjmuje on istnienie przeciwieństwa między światem rzeczywistym a światem złudy („l'apparenza et la realta"), uznaje istnienie substratu abstrakcyjnego („essenza astratta") oraz substratu materialnego, konkretnego („essenza concreta"). Logos jest dla niego substratem abstrakcyjnym, a ogień substratem konkretnym. Żaden jednak z tych substratów nie da się uchwycić zmysłami, nie jest dla nich dostępny. Logos nie jest tylko czynnikiem formującym wszystkie rzeczy, posiada on także drugą funkcję, a mianowicie funkcję poznawczą, gdyż człowiek również partycypuje w logosie i dzięki temu jest w stanie poznać istotę wszechświata. Poznanie jest partycypacją logosu i ognia ludzkiego w logosie i w ogniu wszechświata. Porządek fizyczny jest identyczny z porządkiem wszechświata. Człowiek wyższy jest to człowiek posiadający wiedzę, dzięki której potrafi zgłębić tajniki wszechrzeczy, w następstwie czego należy go czcić i słuchać jako istoty wyższej. Heraklita uważa Bodrero za prekursora Sokratesa, który utożsamiał arete z wiedzą. Jest on również prekursorem sceptycyzmu sofistów, gdyż podobnie jak Protagoras uważa, że w odniesieniu do każdej rzeczy mogą być wypowiedziane dwa sprzeczne ze sobą sądy. Należy zwrócić uwagę na to, co pomija Bodrero, że Heraklita łączy ponadto z Protagorasem teza o istnieniu bezkształtnej materii, z której wszystko powstaje, następnie teoria zmian jakościowych oraz teoria równowagi społecznej. Substancja, twierdzi Bodrero, jest u Heraklita ogniem i logosem zarazem, tzn. że ogień i logos stanowią nierozerwalną całość. Rozróżniamy u Heraklita dwa rodzaje substancji (metafizyczną i konkretną) i ruch. Substancja jest warunkiem istnienia, a ruch tym, co nadaje formę.

Można więc powiedzieć, że wszystkie rzeczy powstają z pierwszego elementu, tj. ognia, i powstają dzięki logosowi, który może mieć znaczenie ruchu wirowego, obdarzonego rozumem. Tak więc, moim zdaniem, πῦρ i λόγος są rozgraniczone i można by raczej powiedzieć, że substancja jest przeniknięta rozumem, ale nie jest z nim identyczna. Bodrero rozróżnia substrat metafizyczny i substrat fizyczny (p. 135,1), nie mówi jednak, do czego sprowadza się istota tego substratu metafizycznego. Zarzuca on Dielsowi, że ten zdaje się nie zauważać substratu fizycznego.

Stanowisko Dielsa wydaje mi się słuszne. Heraklit przyjmował bowiem istnienie świata abstrakcyjnego, świata myśli, który był zbiorem figur i liczb, z którego dzięki ruchowi wirowemu powstaje świat zjawisk zmysłowych. Bodrero przyjmuje jednak jeszcze etap pośredni między światem abstrakcyjnym a światem zjawisk zmysłowych, substrat fizyczny, o którego stosunku do substratu metafizycznego nie mówi. Musiałby więc, moim zdaniem, wyłonić się z substratu metafizycznego substrat fizyczny, a z niego dopiero świat zjawisk zmysłowych. Jest to książka bardzo interesująca, zawierająca wiele oryginalnych i sugestywnych myśli, tak, że ponowne jej wydanie należy powitać z wielkim zadowoleniem.

Bohdan Wiśniewski (Łódź)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Horst Dieter Blume, Einführung in das antike Theaterwesen, Darmstadt 1978 s. VI+139

W ciągu ostatnich kilkunastu lat powstało co najmniej kilka stojących na dobrym naukowym poziomie ogólnych opracowań z dziedziny antycznego teatru, by wymienić tylko prace P. Arnotta[1], H. C. Baldry'ego[2], P. Ghiron-Bistagnego[3], S. Melchingera[4], T. B. L. Webstera[5]. Obok tych wartościowych opracowań staje wydana w r. 1978 książka Blumego, stanowiąca — jak zapowiada jej

---

[1] P. Arnott, *Greek Scenic Conventions in the Fifth Century B.C.*, Oxford 1962.
[2] H. C. Baldry, *The Greek Tragic Theatre*, London 1972.
[3] P. Ghiron-Bistagne, *Recherches sur les acteurs dans la Grèce antique*, Paris 1976.
[4] S. Melchinger, *Das Theater der Tragödie. Aischylos, Sophokles, Euripides auf der Bühne ihrer Zeit*, München 1974.
[5] T. B. L. Webster, *Griechische Bühnenaltertümer*, Studienhefte zur Altertumswissenschaft 9, Göttingen 1963, i tegoż *Greek Theatre Production*, London 1970².

tytuł — wprowadzenie do problematyki starożytnego teatru. Praca ta obejmująca całokształt tej problematyki jest przeznaczona dla czytelników dobrze obeznanych z kulturą i literaturą starożytnego świata, ze specyficzną dla tego świata, a przy tym bogatą terminologią techniczną, na ogół niezrozumiałą dla tych, którzy takiego przygotowania nie posiadają. Stanowi ona niezbędną pomoc przede wszystkim dla historyków literatury jako ważne źródło wszechstronnej informacji z zakresu antycznego teatru, podanej w sposób zwięzły i możliwie jasny. Zaletą książki Blumego jest nie tylko dostarczenie podstawowego materiału informacyjnego z dziedziny teatru, lecz także zwrócenie uwagi na zagadnienia sporne, ostatecznie nie wyjaśnione, notowanie różnic poglądów wyrażonych w nauce, podejmowanie w sposób kompetentny prób własnych dobrze wyważonych interpretacji. Za niemałą zasługę Autora należy uznać skorygowanie niejednego błędnego poglądu, który do dziś „pokutuje" w popularnych opracowaniach z tego zakresu. Wykład Blumego jest podbudowany solidną znajomością przedmiotu — źródeł pisanych (w tym też inskrypcji), materiału archeologicznego, historii kultury i najnowszej wielojęzycznej literatury specjalistycznej. Autor panuje tak dobrze nad całością tego materiału, że nie można mu stawiać zarzutów z powodu nieznajomości, przeoczenia, pominięcia lub niewyzyskania jakichś źródeł czy faktów mających istotne znaczenie dla poznania struktury i funkcji starożytnego teatru.

Poza wstępem i rozdziałem I, traktującym o starożytnych źródłach do historii teatru (tu wiele uwagi poświęcono didaskaliom i materiałom archeologicznym) praca składa się z dwóch części, z których pierwsza obszerniejsza obejmuje teatr grecki (s. 14—107), druga — teatr rzymski (s. 107—125). W części pierwszej zajął się Autor omówieniem kultu Dionizosa oraz świąt tego boga, podczas których wystawiano dramaty. Interesujące spostrzeżenia poświęcił sprawom technicznym związanym z organizacją widowisk teatralnych: podaje przy tym obliczenia, np. ile czasu trwało oglądanie jednej tetralogii (ca 7 godzin), jakie było pensum dzienne przeznaczone na wystawianie komedii itd. Szkoda, że przedstawiając obowiązki chorega nie stara się bodaj z grubsza, szacunkowo określić kosztów, jakie ponosił choreg przy pełnieniu swej funkcji, zwłaszcza że próby takich obliczeń już inni podejmowali. Słusznie stwierdza, że Lenaje miały znaczenie bardziej podrzędne, lokalne niż Miejskie Dionizje, które się odznaczały zasięgiem właściwie panhelleńskim, i z tego powodu niektórzy dramaturdzy (jak Eurypides) nie wystawiali podczas Lenajów swoich sztuk. Nie brak też w pracy uwag na temat konkursowych sędziów oraz nagród, jakie otrzymywali zwycięzcy.

Na teren archeologii wprowadza następny rozdział przedstawiający historię teatru Dionizosa w Atenach i w innych miastach helleńskich. W tych rozważaniach nie pominął Blume spraw tak ważnych jak akustyka, scenografia, rekwizyty teatralne. O ile ten rozdział ma charakter raczej referujący, o tyle następny poświęcony aktorom i ich sztuce zawiera więcej samodzielności i oryginalności. Porusza tu Autor tyle kwestii zasadniczych dla rozwoju greckiego teatru, że nie sposób ustosunkować się do każdej z nich z osobna. Mówi więc Autor sporo o liczbie aktorów, różnej w tragedii i komedii (w tej więcej niż trzech), o ich możliwościach scenicznych, natomiast stanowczo zbyt mało miejsca przeznacza na analizę ich stanu społecznego (czy aktorami byli tylko Ateńczycy czy metojkowie) oraz na omówienie samej gry aktorskiej (tylko 3 strony). Wypada zauważyć, że poza zachowanymi świadectwami literackimi informującymi nas o wymaganiach aktorskiej *techne* (*hypokrisis*) albo zawierającymi element oceny gry określonego aktora w konkretnym przedstawieniu sporo cennych wiadomości mogłaby tu jeszcze przynieść wnikliwa analiza ocalałych scholiów, przede wszystkim tragediowych. Nie dość przekonywająco wypadło w pracy wyjaśnienie, jak przedstawiano w starej komedii postacie historyczne: czy używano w komedii oprócz masek wyobrażających określone typy ludzkie, masek 'portretowych', zindywidualizowanych[6]. Zagadnieniem spornym jest też pochodzenie kostiumu tragicznego, stroju, w jakim występował aktor tragediowy. Niektórzy uważają, że strój ten wprowadził Ajschylos, inni są zdania, że taki strój nosił według ówczesnych wyobrażeń Dionizos. Nie brak zwolenników poglądu utrzymującego, że był to po prostu strój kapłański, ewentualnie dawna szata świąteczna pochodząca z epoki Pizystratowej. I. Brooke[7] sądzi, że o rodzaju tego stroju zadecydowały potrzeby sceny: do przyjęcia tej hipotezy skłania się

---

[6] K. J. Dover, *Aristophanic Comedy*, London 1972, s. 28 n., kwestionuje stosowanie masek 'portretowych' (portrait-masks) w starej komedii attyckiej.

[7] I. Brooke, *Costume in Greek Classic Drama*, London 1962, s. 51 nn.

Nicopolis ad Istrum, Serdica, przy czym interesującym wnioskiem Ovčarova jest łączenie tego procesu z upadkiem gospodarczym i kulturowym oraz opuszczeniem przez ludność mniejszych ośrodków osadniczych (s. 10). Szkoda jednak, że autor szerzej tego zagadnienia nie umotywowuje, chociażby przykładami ośrodków miejskich. Omawiając wczesnobizantyjskie budownictwo mieszkalne autorzy podkreślają racjonalizm i wysoką ekonomiczność jego układu przestrzennego i techniki budowy (s. 11). W dalszej części rozdziału zostały scharakteryzowane bazyliki wczesnochrześcijańskie oraz grobowce.

W rozdziale drugim autorzy charakteryzują najściślej, jak stwierdzają, związane z architekturą wczesnobizantyjską elementy wystroju, mianowicie mozaiki i freski. W rozwoju stylowym mozaiki wczesnobizantyjskiej wydzielić można, zdaniem autorów, trzy etapy. W pierwszym, trwającym od momentu przyjęcia na ziemiach dzisiejszej Bułgarii chrześcijaństwa do końca IV wieku, dominują tradycje antyczne. Styl ten nazywany iluzjonistycznym charakteryzuje się wykorzystaniem różnych elementów ornamentacyjnych, znanych już z wcześniejszych mozaik rzymskich, w symbiozie z wyobrażeniami figuralnymi. W drugim etapie, począwszy od końca IV wieku, pojawia się styl nazywany purytańskim. Charakteryzuje się on rezygnacją z przedstawień figuralnych na rzecz szerokiego stosowania form geometrycznych. Antyczne elementy ornamentacyjne łączone są tutaj we wzory zupełnie nie spotykane na wcześniejszych mozaikach. Okres V—VI wieku to powrót do przedstawień figuralnych. Podkreślić jednak należy, że nie mają one nic wspólnego ze stylem iluzjonistycznym. Stosowane tutaj wyobrażenia figuralne charakteryzują się schematyzmem i podkreśloną graficznością. Zwierzęta i ptaki wkomponowane są tutaj i stanowią jedynie część składową większego ornamentacyjno-dekoracyjnego schematu (s. 20—21). Omawiając zabytki malarstwa ściennego autorzy zwracają uwagę na występowanie w nim charakterystycznych cech stylowych fresków hellenistycznych, które w okresie VI wieku uzyskują pewną prostotę i lakoniczność w prowadzeniu linii, natomiast część wyobrażeń postaci ludzkich zwraca uwagę swoją statycznością pozy, tendencją do monumentalizmu, i zaczynającym uwidaczniać się wpływem ikon, później tak charakterystycznych dla malarstwa bizantyjskiego. Bogatą bazę źródłową do poznania wczesnobizantyjskiego malarstwa ściennego stanowią freski występujące w grobowcach. Dotychczas przebadano 20 takich grobowców i na tej podstawie autorzy wydzielają cztery typy ściennego malarstwa sepulkralnego (s. 26—30).

Rozdział trzeci poświęcono szeroko rozumianej plastyce kamiennej. Omówione zostały rzeźba, relief figuralny i nagrobny oraz architektoniczna plastyka dekoracyjna. Przy reliefie nagrobnym autorzy zwracają uwagę, że wraz z rozwojem chrześcijaństwa widoczny jest wyraźny upadek plastyki nagrobnej (s. 34). Szeroko potraktowano zabytki architektonicznej plastyki dekoracyjnej. Zdaniem autorów kapitele są tym elementem dekoracji architektonicznej, w których najwyraźniej można zaobserwować nowe elementy w rozwoju plastyki dekoracyjnej w okresie wczesnobizantyjskim. Zmiany te widoczne są zarówno w konstrukcji kapiteli, uzależnionej ściśle od roli i funkcji w statyce i tektonice budowli, jak i w zasobie ornamentyki i dekoracji oraz technice ich wykonania (s. 37). Dużo miejsca poświęcono omówieniu tzw. teodozyjskiego stylu dekoracji. Nie jest to, jak dotychczas sądzono, lokalny typ dekoracji powstałej w Konstantynopolu w okresie od drugiej połowy V do połowy VI wieku. Zdaniem Ovčarova i Vaklinovej „Teodozyjski typ dekoracji jest modą epoki, a nie tylko dziełem jakiejś grupy pracowni, skupionych wokół określonego centrum" (s. 37). W dalszej części rozdziału omówiony został szereg typów kapiteli wczesnobizantyjskich, jak również dekoracje reliefowe na płytach kamiennych, np. przegrody ołtarzowe, parapety, płyty oblicowania ścian, a także stoły ołtarzowe. Interesującym stwierdzeniem autorów jest uwaga, że funkcjonujące na terenie dzisiejszej Bułgarii wczesnobizantyjskie pracownie architektonicznej dekoracji kamiennej wykonywały swe wyroby wyłącznie dla określonego centrum osadniczego lub dla większego dzieła architektonicznego (s. 46).

Rozdział czwarty poświęcony został artystycznej obróbce metalu. W pierwszej kolejności omówiono w nim ozdoby i biżuterię, takie jak fibule, pierścienie, krzyże, naszyjniki, klamry do pasów, diademy. Zwraca uwagę charakterystyczna tendencja do uzyskania maksymalnych efektów kolorystycznych, poprzez odpowiednią technikę wykonania, zastosowane surowce i ornamentykę (s. 55). Oddzielnie omawiają autorzy wyroby ze srebra, między innymi naczynia kultowe, naczynia tzw. „pięciopieczęciowe" oraz świeczniki. Scharakteryzowano również relikwiarze, wyroby brązowe, z kości słoniowej, gemmy, a także wyroby z gliny, tkaniny oraz szkło. Wymienione w tym rozdziale

69. Quaestiones Democriteae: Eos XLVII 1954 fasc. 1 s. 34—50.
70. Elegie Teognisa: Eos XLVII 1954/1955 fasc. 2 s. 35—57.

1955

71. *Prace i dnie* Hezjoda: Meander X 1955 nr 3 s. 107—134.
72. Egejskie pismo linearne B: Meander X 1955 nr 6/7 s. 279—291.

1956

73. Nauka Teofrasta o prozie antycznej: Meander XI 1956 nr 10/11 s. 343—364.

1957

74. Lukrecjusz: Języki Obce w Szkole I 1957 nr 2 s. 65—74.

1958

75. Lucretius Titus Carus. O rzeczywistości. Ksiąg sześć. Tłum. i wstęp ... Wrocław 1958 Ossolineum, ss. XXXII, 151, nlb. 1 (PAN. Komitet Nauk o Kulturze Antycznej. Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej).
76. Sokrates. Warszawa 1958 Pax, ss. 186.

    Rec.: T. Brzostowski. Czytając *Sokratesa*: Biuletyn Informacyjny Pax 1958 nr 9/10 s. 94—98.
    S. Katafias: Ruch Filozoficzny XX 1960 nr 1/2 s. 29—31.

77. Arystofanes oskarża Sokratesa: Przegląd Humanistyczny II 1958 nr 1 s. 102—111.
78. Lucretiana [komentarz do tekstu]: Języki Obce w Szkole II 1958 nr 1 s. 1—8.
79. Śmierć wielkiego Uczonego [R. Gansińca]: Języki Obce w Szkole II 1958 nr 4 s. 194—198.
80. Zasadnicze wiadomości o szyku wyrazów w klasycznej łacinie: Języki Obce w Szkole II 1958 nr 6 s. 321—329.

1959

81. Plotyn. Enneady. Przełożył i wstępem poprzedził ... T. 1—2. Warszawa 1959 PWN, ss. LXXVI, 441+VI, 711 (Biblioteka Klasyków Filozofii 51); [oraz przedr. fragm. w:] Filozofia starożytna Grecji i Rzymu. Teksty wybrał i wstępem poprzedził Jan Legowicz. Warszawa PWN [wyd. 1] 1968 s. 380—391, Wyd. 2 (1971) s. 376—386.
82. Moralność Homera i etyka Hezjoda. Warszawa 1959 Pax, ss. 276, nlb. 4.

    Rec.: S. Katafias: Ruch Filozoficzny XX 1960 nr 3 s. 166—168.
    S. Piwko. Studia nad antykiem: Studia Filozoficzne 1963 nr 1 s. 229-231.

83. Kwestia krytyczna [polemika z J. Trencsényi-Waldapfelem]: Języki Obce w Szkole III 1959 nr 4 s. 196—200.
84. Gramatyka i literatura: Języki Obce w Szkole III 1959 nr 6 s. 329—340.

1960

85. Etyka Demokryta i hedonizm Arystypa. Warszawa 1960 PAX, ss. 205, nlb. 3.
86. Etyka Sokratesa: Filomata 1960 nr 135 s. 258—266.

Iam tibi praeteritus narratur et Afer et Auster
Ventorumque specus, iam cum tellure recedunt.
Dum praeterveheris Libyas et littora magni
Atlantis, magno superos qui culmine fulsit
Et circumfuso prospectat in aequore fluctus.

Meridionalis navigatio

Iamque relegatas a naturaque retrusas
Audes Oceano toto perquirere gentes
Occultos ultra fontes et flumina Nili,
Ultra natales venas et semina Nigri.
Nec tibi Plaustra regunt, nec Parrhasis ursa carinam,
Verum alius mundi vertex incognita pascit
Sidera et agricolis non apparentia nostris.

Coma Berenices

Iam Berenicaeum crinem ardentemque Canopum
Remigio sequeris, peregrina per aequora vectus
Immemor Ursarum et coeli mundique prioris.
Sole cales alio insolitoque uvescis ab imbri
Committisque novis ventorum, carbasa flabris.

Navigatio orientalis versus Calecutum

Interdumque intras adverso flumine Nilum,
Inde per incultos Arabas, per saxa, per aestus
Collectusque in clitellas vectusque camelis
Angusti intermissa maris vestigia captas
Quando per noctes licet humentesque tenebras,
Petrosos calles, Hydreumata rara secutus.
Ingressusque sinus Nabathaeos, inde per aequor
Securos portus petis extremumque Syagrum.

Syagrum promontorium rubri maris

Hinc spacio gaudens Erythrei gurgitis undas
Scindis Achaemeniosque sinus et littora cursu
Ventivago superas et praeterlaberis urbes

Ostia Gangis et Indi fluviorum

Spe Zephyroque petens opulenti Gangis et Indi
Mercibus insignes valvas caroque lapillo.
Quippe novos aperis etiam tibi navibus orbes
(Ut plures demus tecum Democrite mundos)
Naturae sedes alias coelumque supinum,
Et mutas, alio porrectam corporis umbram.

Navigatio occidentalis ad Indiam occidenta-

Heu, quasi non satis antiquo sit in orbe pericli,
Dilatas fato spacium camposque furori.
Iam tua spes ingens Carmanos lustrat inertes

v. **70—99** *in V desunt in mg.v.* **100** *in V legitur*: novus orbis *in mg.v.* **101** *in V legitur*: **Mundi** Democritios **103** Et mutas ... umbram *C*] Et mutas alio tellurem sole calentem *V v.* **106—117** *in V desunt*

75 cf. Plin. *Nat.* VI 89: Taprobane ... extra orbem a natura relegata **79** Ov. *Her.* 18,152: **Parrhasis ursa** **82** Plin. *Nat.* II 70,71: crinem Berenices; cf. Cat. 66 **86** cf. Ov. *Her.* 7,171: **carbasa** ventis **cf.** Ov. ***Met.*** V 233: carbasa vela ventis **88** cf. Klonowic *V. deor.* 25,112—130

était caractérisé par les traits archaïsants, conservatifs, à savoir par la conservation de l'opposition de la quantité des voyelles (longue: brève), et, pour ce qui est des consonnes, par la conservation des phonèmes /g/ et /h/. A côté de ce système conservatif, il devait exister un système „innovatif" qui a perdu l'opposition des voyelles longues et brèves, tout en conservant l'ancien système consonantique. Enfin, la troisième variante („extreme variant") comprenait un système vocalique encore plus simplifié (évidemment, il n'avait pas d'opposition de quantité), et qui subit le changement de la constrictive /g/ en spirante correspondante; il a perdu le phonème /h/ qui a disparu entièrement.

Dans le laps de temps que l'on a envisagé, l'histoire des systèmes phonologiques ainsi définis n'a subi que des changements peu importants. Dans le système principal conservatif, l'innovation principale, du reste réalisée déjà avant la moitié du IVme s., consistait dans l'unification de l'ancien phonème /ɛ:/, écrit H, avec le phonème /e:/, écrit EI: il en résultait le phonème /e:/. De manière parallèle le phonème /ɔ:/, écrit Ω, a changé en même temps en phonème /o:/. D'autre part, au cours du III^{me}s., le phonème /e/, c'est-à-dire le *ĕ* bref écrit E, a changé en phonème /ɛ/, c'est-à-dire en *ĕ* bref à l'articulation plus ouverte. Enfin, au IIe siècle a commencé, et au I^{er}s. est arrivé à l'apogée, le processus de changement des diphtongues longues ᾳ, ῃ, ῳ en voyelles longues simples ᾱ, η, ω.

Selon l'auteur, le groupe social qui employait le système „innovatif" devait diminuer au cours du IIIme et du IIme siècles, mais il devait regagner son influence sociale vers la fin de l'époque étudiée. La cause de ces changements devait être la situation politique du pays, où, à partir de la bataille de Chéronée, le régime conservatif a pris le dessus sur les éléments démocratiques.

Je passe maintenant à l'appréciation du livre. A mon avis, ce qui lui prête une valeur durable, c'est qu'il présente le matériel entièrement complet de tous les flottements orthographiques que l'on peut découvrir dans les inscriptions attiques du IIme et du Ier s.av.n.è. (p. 20—56). Ces matériaux, présentés de manière fidèle et en entier, seront utiles non seulement pour vérifier les conclusions qu'en a tirées l'auteur, mais aussi pour d'autres recherches sur la langue d'Athènes de cette époque. Ces matériaux, d'autre part, sont facilement comparables à ceux publiés dans l'ouvrage de 1974, où on a présenté l'excerption continuée jusqu'à la fin du IIIme s.av.n.è. Ainsi, le livre de 1978 est une continuation de celui de 1974. La confrontation des conclusions de ces deux ouvrages nous permet d'indiquer les grandes lignes des processus phonétiques qui caractérisaient l'évolution du dialecte attique aux quatre derniers siècles av.n.è. Voici les changements phonétiques en question:

1° Le syncrétisme des phonèmes /ei/ et /i:/ qui a conduit à un phonème /e:/. Le changement a déjà commencé au cours du IV^{me}s., mais l'effet final n'est visible qu'au I^{er}s.av.n.è. Voici comment se présente le matériel des deux livres de Teodorsson:

l'orthographe I au lieu de EI: IV s.—22, III—11, II—19, I—43

„	EI	„	I	/ī/	5	7	25	81
„	EI	„	I	/ĭ/	13	10	2	4.

Les nombres absolus indiquent déjà de manière suffisante que le syncrétisme en question est au I^{er}s. le plus évident. Il faut, en outre, prendre en considération la différence dans l'extension des textes analysés. Dans les nombres proportionnels des étapes de l'évolution apparaîtront plus clairement. Voici notre interprétation proportionnelle:

I au lieu de EI: IV s.—4, III—8, —II—12, I—43

EI	„	I	(ī)	1	4	16	81
EI	„	I	(ĭ)	3	6	1	4.

L'accroissement du nombre de flottements apparaît de manière très régulière, à une exception près: c'est que l'orthographe EI au lieu de *ĭ* n'est bien nombreuse qu'au IVme et au IIIme s. L'intervention du système „innovatif" et l'hypothèse de la disparition des oppositions quantitatives ne paraissent pas applicables pour le IVme et IIIme s. Il paraît qu'il faut y chercher quelque autre explication. Peut-être, pourrait-on rappeler que les lettres A, I, Y représentaient les phonèmes longues et brèves indifféremment (ᾱ et α, ῑ et ι, ῡ et υ): or, le graphème EI qui représentait alors une voyelle simple, pouvait subir l'influence de cette coutume graphique, d'où l'emploi de EI avec la valeur phonétique de ĭ. Le petit nombre des cas de l'emploi de EI = ĭ au IIme et au Ier s. pourrait s'expliquer par le fait que l'auteur a omis, dans l'ouvrage de 1978, les inscriptions présentant un caractère vulgaire.

Omawiając najważniejsze źródła do historii Tracji przedrzymskiej autor przy okazji dokonuje przeglądu najważniejszych stanowisk archeologicznych od okresu późnego paleolitu do wczesnego okresu żelaza. Podkreśla szczególnie wartość poznawczą zabytków archeologicznych pochodzących z okresu od początku II tysiąclecia do przełomu VIII/VII wieku p.n.e.

Sporo miejsca poświęcił Danov zagadnieniom geografii historycznej plemion trackich, powtarzając tu jednak ustalenia zawarte już we wspomnianej książce *Drevna Trakija*. Znajduje się tu również opublikowana po raz wtóry mapa dyslokacji plemion trackich i ich sąsiadów w okresie I tysiąclecia przed naszą erą (s. 40—41).

Następne cztery części pracy, niewielkie objętościowo, dotyczą zagadnień dróg i komunikacji oraz rozwoju społeczno-ekonomicznego i politycznego Tracji przed i w okresie homerowym. Wtedy nie mamy jeszcze u Traków do czynienia z osadami miejskimi typu *polis*, niemniej autor uważa, iż wraz z szybkim rozwojem społeczno-ekonomicznym niektóre wsie trackie, szczególnie centra plemienne, zaczęły się pod względem rozmiarów, a niekiedy i wyglądu zewnętrznego upodabniać do wczesnych miast greckich (s. 66).

Omawiając panteon bogów trackich, Danov przytacza szereg informacji zaczerpniętych z autorów takich jak np. Herodot, Platon, Strabon, Diodor. Ważną rolę w kulturze duchowej Traków odgrywali niewątpliwie legendarni królowie-kapłani, traktowani niekiedy na równi z bogami panteonu trackiego (s. 71—76).

Autor wyróżnia kilka charakterystycznych cech kolonizacji greckiej, zwracając uwagę, iż na wybrzeżu Tracji nastąpiła ona prawie całe stulecie później aniżeli na Półwyspie Chalkedońskim i stanowi tzw. drugi etap wielkiej kolonizacji greckiej, w przybliżeniu między 675 a 550 r. p.n.e. (s. 82). Liczne kolonie greckie znajdujące się na zachodnim trackim wybrzeżu Morza Czarnego zostały w większości założone przez Milet. Uwagę zwraca publikowana już w książce *Drevna Trakija* mapa kierunków kolonizacji z miast greckich na obszar Tracji oraz rozmieszczenia artykułów i surowców dostarczanych przez kolonie na wybrzeżu trackim (s. 88—89).

Danov bardzo szeroko omawia zagadnienia związane z Królestwem Odrysów. Rozpatruje przyczyny jego powstania, przebieg wydarzeń z lat 480—470 p.n.e., zagadnienie granic, życie codzienne i sztukę wojenną Traków. Przedmiotem rozważań jest również polityka zewnętrzna i wewnętrzna Królestwa Odrysów w okresie od V do końca III wieku p.n.e. Zwraca uwagę na słabo rozwinięte w państwie Odrysów niewolnictwo typu klasycznego. Opierając się na Herodocie, Tukidydesie, Ksenofoncie oraz na badaniach archeologicznych stwierdza, że wraz z przyśpieszeniem rozwarstwienia społeczno-klasowego w Tracji następuje proces ubożenia większości wolnych chłopów — członków wspólnoty gminnej. Z czasem stają się oni ludźmi półwolnymi lub całkowicie zależnymi od arystokracji trackiej bądź hellenistycznych właścicieli niewolników (s. 101). Autor omawia również panowanie macedońskie w Tracji i kształtowanie się stosunków tracko-macedońskich do czasu utworzenia rzymskiej prowincji Macedonii w 148 r. p.n.e.

Ostatnia część pracy poświęcona jest Trakom w okresie rzymskim. Danov zwraca uwagę na oznaki kryzysu ekonomicznego i wzrost napięcia we wzajemnych stosunkach między Trakami a obywatelami kolonii greckich u schyłku II i w I wieku p.n.e. (s. 139). Śledząc ekspansję rzymską na obszar Tracji, autor charakteryzuje między innymi powstanie Bessów w latach 16—11 p.n.e. (s. 145—146) oraz zbrojne wystąpienie Traków w 21 roku n.e. (s. 148—149). Omawia również najważniejsze wydarzenia polityczne i przemiany ekonomiczne zachodzące na terenie rzymskich prowincji Tracji i Mezji. Charakteryzuje proces asymilowania się Traków, czemu sprzyjało masowe przesiedlanie zhellenizowanej bądź zromanizowanej ludności z obszaru zachodniej części Azji Mniejszej i Syrii na tereny Mezji Dolnej i Tracji (s. 165). Przechodząc do krótkiej charakterystyki okresu późnoantycznego, autor zwraca uwagę na przeżywanie się pewnych elementów kultury trackiej, a zwłaszcza kultów jeszcze w IV wieku (s. 166).

Jeżeli chodzi o historię Traków do III wieku p.n.e., prezentowana książka jest do pewnego stopnia powtórzeniem ustaleń dokonanych przez Danova w pracy *Drevna Trakija*, opublikowanej w roku 1968. Nadmienić również należy, że w tej samej *Tracji* znajduje się większość, bo aż 41 z publikowanych obecnie fotografii.

W sposób zbyt ogólnikowy omówiony został okres rzymski i w dalszym ciągu odczuwalny jest w literaturze przedmiotu brak w pełni wszechstronnego opracowania zagadnień ekonomicznej,

sów wnoszonych na podstawie εἰσαγγελία. Znajomość takich prac jak M. I. Finleya[3], H. North[4], M. H. Hansena[5] pozwoliłaby Autorce w niejednej kwestii skorygować swe stanowisko. Wprawdzie słusznie de Romilly stwierdza, iż sformułowanie Tukidydesa (VIII 97, 2) μετρία σύγκρασις zwykło się odnosić do ustroju umiarkowanego, a więc mieszanego, jednakże warto było zauważyć, przypominając trafny pogląd G. J. D. Aaldersa[6], że historyk mówi jedynie o połączeniu πολλοί i ὀλίγοι, a zatem o porozumieniu się dwóch antagonistycznych obozów, demokratycznego i oligarchicznego, a nie o „zmieszaniu" ustroju w sensie zasady.

Wymienione tu przykładowo usterki nie umniejszają dużego waloru naukowego tej książki, która wypełnia z powodzeniem poważną lukę w nauce przybliżając współczesnemu czytelnikowi starożytną koncepcję demokracji.

Romuald Turasiewicz (Kraków)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Dimitár Ovčarov, Margarita Vaklinova, Rannovizantijski pametnici ot Bálgarija (IV—VII vek), Sofija, D. I. Septemvri, 1978, ss. 74, ryc. 45 w tekście, fot. 147 poza tekstem, streszczenie w językach: rosyjskim, niemieckim, angielskim.

Problematyka rozwoju kultury wczesnobizantyjskiej na obszarze dzisiejszej Bułgarii nie znalazła dotychczas należnego jej miejsca w opracowaniach naukowych, zarówno o charakterze syntez, jak i monografii dotyczących wybranych kategorii źródeł z zakresu wczesnobizantyjskiej kultury materialnej. Nie znaczy to, że problematyka ta nie jest przedmiotem zainteresowań szerokiej grupy badaczy bułgarskich jak i obcych, jednakże badania ich finalizują się na ogół w postaci artykułów w periodykach naukowych. Zarówno D. Ovčarov, jak i M. Vaklinova należą do tej właśnie grupy archeologów bułgarskich. Prezentowana książka jest ich pierwszą pracą zawierającą elementy syntezy, przy czym wydaje się, że zamiarem autorów było wydanie raczej pozycji popularnonaukowej. Fakt jednak, że jest to pierwsza w historiografii bułgarskiej książka poświęcona wczesnobizantyjskim zabytkom kultury materialnej z terenów dzisiejszej Bułgarii, skłania do dokładniejszego omówienia tej pracy.

Książka zawiera „Wstęp" (s. 5—7), cztery rozdziały: „Urbanistyka i architektura" (s. 9—18), „Mozaiki i freski" (s. 19—30), „Plastyka kamienna" (s. 31—46), „Artystyczna obróbka metalu" (s. 47—64), następnie obcojęzyczne streszczenia (s. 65—73), oraz wybraną literaturę (s. 74). Spośród 147 rycin 53 są barwne.

We wstępie książki, po zarysowaniu w sposób bardzo ogólny polityczno-społecznego tła rozwoju kultury wczesnobizantyjskiej w okresie od IV do VII wieku, autorzy stwierdzają: „skromnym zadaniem, jakie sobie postawiliśmy, jest dokonanie krótkiego przeglądu niektórych najważniejszych wczesnobizantyjskich zabytków, określenia ich miejsca i znaczenia w rozwoju tej wysokiej kultury która poprzedzała wczesnobułgarską i wykazuje znaczny wpływ na jej formowanie się i rozwój" (s. 7).

Pierwszy rozdział książki poświęcony jest niektórym zagadnieniom urbanistyki i architektury wczesnobizantyjskiej. Podkreślone zostały w nim nowe elementy w strukturze wczesnobizantyjskich fortyfikacji, takie jak baszty trójkątne i pięciokątne oraz podwójny system murów obronnych, tzw. protejhizma. Autorzy zwracają uwagę na rozwój przestrzenny takich miast rzymskich jak np. Novae,

---

[3] M. I. Finley, *Athenische Demagogen*, Das Altertum II 1965 Hf. 2, ss. 67—79.
[4] H. North, *SOPHROSYNE. Self-Knowledge and Self-Restraint in Greek Literature*, New York 1966.
[5] M. H. Hansen, *Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in the Fourth Century B.C.*, Odense 1975.
[6] G. J. D. Aalders, *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum*, Amsterdam 1968.

wyroby w wielu wypadkach omówiono bardzo ogólnikowo. Wiąże się to ze słabo zaawansowanym stanem badań, wynikającym z jednostkowego często charakteru prezentowanych zabytków — wytworów kultury wczesnobizantyjskiej na terenie dzisiejszej Bułgarii.

Lektura książki skłania do poczynienia kilku ogólniejszych uwag. Zdając sobie sprawę z wielkości materiału źródłowego i mnogości zagadnień poruszonych w książce, podkreślić należy dużą przejrzystość i jasność wykładu. Percepcję tekstu utrudnia jednak czytelnikowi brak odsyłaczy do rycin i fotografii. Być może autorzy chcą się w ten sposób „zabezpieczyć" przed bardziej wnikliwym czytelnikiem, którego uwagi nie powinien ujść fakt, iż w kilku wypadkach mimo stosunkowo szczegółowego opisu zabytków brak jest jego rysunku czy też zdjęcia. Dotyczy to szczególnie rozdziału pierwszego, poświęconego urbanistyce i architekturze, np. opisu bazyliki Eleuzis w Messembrii — Nesebár (s. 15).

Natomiast podkreślić należy stosunkowo nienaganną jakość reprodukowanych zdjęć zabytków wczesnobizantyjskich. Szkoda jednak, że żadne z nich nie zostało sfotografowane ze skalą metryczną. Skali są również pozbawione dużo gorsze technicznie rysunki, zamieszczone w tekście.

Uważam, że książka Ovčarova i Vaklinovej stanowi cenne źródło informacji o zabytkach wczesnobizantyjskiej kultury materialnej na obszarze dzisiejszej Bułgarii w okresie od IV do VII wieku. Nadal jednak istnieje potrzeba w pełni naukowego opracowania tej problematyki w formie syntezy.

Andrzej Bolesław Biernacki (Poznań)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Christo Danov, Traki, Narodna Prosveta, Sofija 1979, ss. 182, fot. 49 w formie wkładki poza tekstem +2 mapy.

Książka *Trakowie* wydana została jako druga pozycja z serii trzech publikacji zaplanowanych przez wydawnictwo „Narodna Prosveta", przygotowywanych z okazji 1300-lecia powstania państwa bułgarskiego. W roku 1976 ukazała się praca poświęcona Prabułgarom, natomiast w druku jest publikacja dotycząca Słowian.

Profesor Danov jest jednym z najwybitniejszych trakologów bułgarskich, że wspomnę tutaj jego znakomitą pracę *Drevna Trakija* wydaną w Sofii w 1968 roku.

Prezentowana publikacja składa się z następujących rozdziałów: „Zamiast przedmowy" (s. 5–6), „Uwagi wstępne" (s. 7–11), „Najważniejsze źródła do historii Tracji przedrzymskiej" (s. 12–29), „Geografia historyczna plemion trackich" (s. 30–54), „Drogi i komunikacja na ziemiach trackich przed i w okresie Królestwa Odrysów" (s. 55–59), „Społeczno-ekonomiczny rozwój plemion trackich przed epoką homerową" (s. 60–62), „Społeczno-ekonomiczny rozwój Tracji w epoce homerowej" (s. 63–65), „Rozwój polityczny plemion trackich w epoce homerowej" (s. 66–67), „Kultura duchowa Traków w epoce homerowej, archaicznej i klasycznej" (s. 68–81), „Kolonizacja grecka na wybrzeżu Tracji Egejskiej" (s. 82–93), „Królestwo Odrysów" (s. 94–138), „Trakowie w czasach rzymskich" (s. 139–166), „Uwagi wyjaśniające" (s. 167–180). Ponadto zawiera 49 fotografii czarnobiałych, w formie wydzielonej wkładki między 96 a 97 stroną książki.

Danov zdaje sobie w pełni sprawę ze znaczenia podjętego tematu, stwierdzając, że „od około 20 lat w naszej, jak również obcej literaturze historiograficznej brakowało ogólniejszej pracy, która by odzwierciedlała ze współczesnych pozycji naukowych najważniejsze momenty w historii Traków w okresie przedrzymskim i rzymskim, włącznie z późnoantycznym" (s. 7).

Autor książki dążył do „naszkicowania rozwoju Traków, tego bardzo jeszcze zagadkowego narodu w starożytności, ... na podstawie rezultatów najnowszych własnych i obcych badań w dziedzinie trakologii" (s. 11). Reprezentuje on stanowisko, że nie można umiejscawiać sformowania się trackiego *etnos* przed końcem III, a nawet początkiem II tysiąclecia p.n.e. (s. 11).

On voit dans lse résultats acquis par l'auteur quelles sont les valeurs de l'ouvrage. La plus grande en est sans doute la présentation de matériaux vérifiés et complets; ces matériaux sont bien classifiés et ordonnés chronologiquement. Quiconque voudaı continuer les recherches phonétiques ou phonologiques sur le dialecte attique, trouvera dans le livre de Teodorsson un point de dépar solide La collection complète des matériaux permet d'appliquer la méthode statistique, dont l'auteur lui-même a fait un usage constant.

Il ne faut pas oublier que les matériaux de Teodorsson renferment les exemples de divers accidents phonétiques qui ne rentrent pas dans les grands processus phonétiques, seuls indiqués dans ce compte-rendu: ils peuvent un jour intéresser quelque chercheur dans ce domaine.

Une thèse de l'auteur est difficile à accepter par un philologue qui, dans son travail quotidien s'occupe de textes antiques versifiés, grecs et latins: c'est l'assertion qu'à côté du système vocalique classique, dont le point de départ est constitué par l'opposition des voyelles brèves et longues, il existait dans la société attique, et au moins depuis la moitié du IVme siècle av.n.è., un autre système, dit „innovatif", dans lequel l'opposition de quantité n'existait plus. L'emploi par la même sociéte, côte à côte, de ces deux systèmes tellement différents pendant au moins quatre siècles, me paraît invraisemblable. En tout cas, c'est un problème qui mérite d'être étudié de manière plus approfondie.

Voici un ouvrage bien intéressant et qui demeurera utile pendant longtemps.

Jan Safarewicz (Kraków)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Sebastiano Timpanaro, Contributi di filologia e di storia della lingua latina. Roma 1978, Edizion dell'Ateneo & Bizzarri, ss. 725.

Obszerny zbiór artykułów prof. S. Timpanaro obejmuje prace o charakterze filologicznym i po trosze językoznawczym. Są to artykuły przeważnie już publikowane w różnych czasopismach albo w innych wydawnictwach zbiorowych (w latach 1947–1971), jest jednak także kilka rozpraw dotąd nie ogłaszanych.

Krytyka tekstu jest głównym zagadnieniem poruszanym w zebranych tu rozprawach, których jest razem 28. Dotyczą one tekstu różnych autorów łacińskich, poczynając od Liwiusza Andronika aż po *Antologię łacińską* i teksty gramatyków. Dużo uwagi poświęcił autor Enniuszowi: zamieszczone na s. 623–671 „Ripensamenti Enniani" dają szczegółowy komentarz do fragmentów tego autora, tak epickich jak scenicznych. Dłuższe studium poświęcone jest Lukrecjuszowi, mianowicie interpretacji urywków 3,1–3 i 3,676, zwłaszcza zaś 5,1442 (*Lucretiana*, s. 135–193). Drobne uwagi dotyczą Warrona, Cycerona, Sallustiusza, z późniejszych autorów: Lukana, Martialisa, Frontona, wreszcie wierszy z *Carmina Epigraphica*, i niektórych tekstów epoki schyłkowej cesarstwa. Nie ma możności zreferowania wszystkich tych artykułów, skupię się więc tu tylko nad paroma, które mi są z różnych względów szczególnie bliskie.

Artykuł zatytułowany: *Positivus pro comparativo in latino* (s. 39–81) zapowiada problematykę składniową; w istocie jest to studium z zakresu krytyki tekstu, gdzie autor broni przekazów rękopiśmiennych w zwrotach takich jak Sall. *Catil.* 9,5: *beneficiis quam metu imperium agitabant*. Wydawcy uzupełniali w podobnych wypadkach tekst wstawiając przysłówki porównawcze *potius* albo *magis*. Ponieważ przykładów takiej konstrukcji składniowej jest sporo (por. Hofmann-Szantyr, s. 593), wątpliwości nasuwają się głównie w tych wypadkach, gdy rękopisy w odnośnych miejscach dają lekcję rozbieżną, jak w zacytowanym tekście Sallustiusza: *beneficiis quam metu* albo *beneficiis magis quam metu*. Wybór jednej lub drugiej lekcji zależy w takich miejscach w znacznej mierze od subiektywnej oceny wydawcy: kto szuka regularności (statystycznej niejako poprawności), da tekst z *magis quam* ; kto weźmie pod uwagę wartość zasady lectio difficilior, wybierze postać bez przysłówka *magis* Jak widać, prof. Timpanaro jest zwolennikiem lectio difficilior, w czym się z nim, co do mnie, zgadzam; nie mogę wszakże pominąć milczeniem tego, że nawet tak wytrawny wydawca jak Ernout

wybrał w omawianym miejscu Sallustiusza (1947) lekcję z *magis quam*, a w tekście Plauta *Rud.* 1114: *eo tacent, quia tacita bonast mulier semper quam loquens* tenże Ernout poprawia tekst rękopisów zmieniając *bona* na *melior* (jeszcze za Bentleyem). Powtarzam jednak, że metoda filologiczna wskazywałaby tu wybranie lectio difficilior.

Drugi artykuł (s. 218—287) bliski problematyce językoznawczej, to obszerne studium (dotąd nie publikowane) o zwrocie Wergiliusza: *ut uidi, ut perii, ut me malus abstulit error* (*ecl.* 8,41). Problem polega na tym, jak pojmować wyraz *ut*, trzy razy tu występujący. Nie ma wątpliwości, że w pierwszym zwrocie: *ut uidi* jest to spójnik czasowy o znaczeniu 'skoro tylko'; ale w dwóch dalszych połączeniach interpretacja jest wątpliwa i była wątpliwa już dla starożytnych. Naturalny sposób pojmowania prowadzi do upatrywania na drugim i trzecim miejscu spójnika skutkowego, tj.: *ut* (*uidi*) 'skoro tylko', *ut* (*perii*) 'to wskutek tego', *ut* (*abstulit*)' 'to wskutek tego'. Trudność polega na tym, że w znanych dziś tekstach łacińskich nie ma innych pewnych przykładów użycia *ut* w znaczeniu 'to wskutek tego'. Wynikająca stąd niejasność wiersza powodowała, że już w późnych komentarzach do Wergiliusza (Serwiusza) objaśniano drugie i trzecie *ut* jako 'quemadmodum': *Unum 'ut' est temporis aliud quantitatis, nam hoc dicit: mox uidi, quemadmodum perii*, a więc jako względne 'jakże' 'w jakim stopniu', i tłumaczono je jako wykrzyknikowe. Autor słusznie odrzuca tę interpretację ponieważ, jak wiadomo, wiersz Wergiliusza jest naśladowany za Teokrytem, por. II 28:

χὡς ἴδον, ὡς ἐμάνην, ὡς μοι πυρὶ θυμὸς ἰάφθη
δειλαίας,

por. też III 42:

ἁ δ Αταλάντα
ὡς ἴδεν, ὡς ἐμάνη, ὡς ἐς βαθὺν ἄλατ' ἔρωτα

(Timpanaro, s. 233 i n.). Te zaś wiersze Teokryta mają oparcie w tekście jeszcze Homera, Ξ 294:

ὡς δ'ἴδεν, ὥς μιν ἔρως πυκινὰς φρένας ἀμφεκάλυψεν.

Powtarzające się ὡς ma tu wartość temporalną i skutkową: pierwotnie mogły to być spójniki różnego pochodzenia, ale już u Homera uległy one synkretyzmowi, tak że ὡς ... ὡς ... mogło oznaczać 'skoro tylko, ... to ...' (akcentuacja grawisowa drugiego ὡς nie ma znaczenia). Wzór grecki nasunął przypuszczenie, że niezwykłe użycie powtarzanego *ut ... ut ...* u Wergiliusza jest naśladownictwem greckiego ὡς ... ὡς ..., tj. że jest to w tekście łacińskim wprowadzonym przez Wergiliusza hellenizmem (Wackernagel, Glotta 1925, s. 66).

Timpanaro broni interpretacji *ut* w tekście *Bukolik* jako spójnika skutkowego (w 2. i 3. użyciu), w zgodzie z wzorem Teokryta, a co więcej, próbuje obronić rodzimość takiego użycia. Wskazuje mianowicie, że powtórzenie tego samego spójnika w zwrotach czasowo-skutkowych znane było również w Rzymie. Katullus w szczególności stosuje w takiej funkcji zwroty z *dum ... dum ...*:

62,45: *sic uirgo, dum intacta manet, dum cara suis est,*
56: *sic uirgo, dum intacta manet, dum inculta senescit.*

Kwintylian (*inst.* IX 3,16) interpretuje w tych wierszach pierwsze *dum* jako 'quoad', drugie jako 'usque eo'. Późniejszy od Katulla Wergiliusz stawia *ut ... ut ...*: niewątpliwie w tym samym znaczeniu. Czyżby Wergiliusz znał takie użycie z ust ludu? Autorytet Wergiliusza przemawia przeciw hipotezie o niewolniczym naśladowaniu wzoru greckiego. Ale nie poszedł poeta za wzorem Katulla i nie zużytkował tu spójnika *dum*. Trzeba jednak powiedzieć, że wskazówki filologiczne nie potwierdzają hipotezy o rodzimości takiego użycia spójnika *ut*. Już Owidiusz, z pewnością czyniąc aluzję do *Bukolik*, napisał w *Heroid.* 12,33:

et uidi et perii nec notis ignibus arsi,

zastąpił więc niezwykłe *ut* przez pospolite *et*; a w innym miejscu (*met.* VIII 324) napisał:

hanc pariter uidit, pariter Calydonius heros
optauit ...,

tj. posłużył się powtórzonym przysłówkiem *pariter*, nie zaś spójnikiem *ut* (pisze o tym Timpanaro na s. 277—279).

Wygląda więc na to, że w analizowanym wierszu *Bukolik* spójnik *ut* ma w miejscach drugim i trzecim istotnie wartość znaczeniową 'to wskutek tego'; zależność tego użycia od wzoru Teokryta jest widoczna. Czy jednak także użycie powtórzonego *ut* jest rodzime (jak jest powtórzone *dum* czy *pariter*), czy też jest tylko naśladowaniem wzoru greckiego, pozostaje zagadnieniem nie rozwiązanym.

Z innych artykułów wydanych w zbiorze S. Timpanaro wskażę dwa dotyczące Liwiusza Andronika. Jeden: *Gli „esametri di Livio Andronico"* (s. 83—96) przypomina, że tekst *Odyssei*, przetłumaczonej przez Andronika w wierszu saturnijskim, został przeredagowany w heksametrach wkrótce po epoce Enniusza. (Tak twierdził już Ribbeck 1887 i Leo 1905; por. Timpanaro, s. 92). Od autora pochodzi wskazówka, że gramatycy łacińscy nazywali pierwotną saturnijską redakcję *Odyssia vetus*.

Drugi artykuł zawiera trafną, jak mi się zdaje, koniekturę zastosowaną do tekstu Liwiusza Andronika, fr. 24 Morel (tu s. 97—98):

quoniam audiui †paucis gauisi.

Tekst podaje Priscjan, którego zainteresowała forma czasownikowa *gauisi* zamiast klasycznej *gauisus sum*. Wiersz Andronika odpowiada greckiemu ι 413: ὡς ἄρ' ἔφαν ἀπιόντες, ἐμὸν δ' ἐγέλασσε φίλον κῆρ. Timpanaro proponuje poprawienie *paucis* na *abeuntis*, odpowiadające greckiemu ἀπιόντες; paleograficznie poprawka dałaby się obronić.

Natomiast niedosyt pozostawia artykuł następny (s. 99—114), zatytułowany: *Il Carmen Priami*, gdzie Timpanaro omawia jedyny znany dziś wiersz tego utworu:

ueteres Casmenas cascam rem uolo profari,

zachowany w tekście Warrona, *ling.* 7,28. Trudność sprawia wyraz *Casmenas*, który wygląda albo na acc. pl., albo (rzekomo) na voc. pl. (typu archaicznego, jak *laetitias insperatas*, nom.pl., u Pomponiusza). Do tego dochodzi trudność prozodyczna: *Camēnae* w języku klasycznym mają *ă* w pierwszej sylabie, gdy zanik *s* przed *m* powinien by wywołać wzdłużenie. Co prawda, Timpanaro powołuje się na paralelę wyrazu *cămillus*, choć Wergiliusz ma (*Aen.* XI 543) *Casmilla*: ale w dzisiejszym stanie wiedzy można w tym względzie powiedzieć tylko tyle, że sprawa jest niejasna i żadnych dalszych wniosków wyciągać nie można. Czy więc *Casmenas* ma być acc.pl.? Bałbym się zbytniego uproszczenia problemu; ale właśnie objaśnienie przez acc.pl. wydaje mi się najbardziej naturalne. Timpanaro pozostawia pytanie bez rozstrzygnięcia.

Przytoczę jeszcze koniektury zaproponowane do *Bell. Africum* 83,2—3 (s. 196—205), gdzie przekazane rękopiśmiennie niejasne *plumbique †titata* poprawia Timpanaro na *plumbique iactu*, a *deserti †principes fugiunt* na *deserti praecipes fugiunt*. Obie te poprawki wydają się prawdopodobne, choć oczywiście nie dają całkowitej pewności.

W artykule dotyczącym tekstu Sallustiusza, *Catil.* 52,29 (s. 207—217), Timpanaro broni lekcji *socordiae tete atque ignauiae tradideris*, przekazanej przez Serwiusza *ad Georg.* III 456, wbrew tradycji bezpośredniej, gdzie jest pojedyncze *te*; przy tej sposobności omawia także lekcję *meme* u Cycerona, *epist.* XIII 1,2.

Pominę tu inne, bardzo liczne i nieraz interesujące, pomysły prof. Timpanaro, związane prawie zawsze z próbami rekonstrukcji autentycznego tekstu jakiegoś starożytnego autora. Istotnie, jego *Contributi* stanowią właściwie zbiór proponowanych koniektur tekstowych. Widział to sam autor, który w końcu książki zamieścił osobny artykuł zatytułowany *Delle congetture* (s. 673—681), gdzie z jednej strony zwalcza nadmierną pogoń za poprawkami tekstu, który poprawek nie wymaga, a z drugiej strony daje przykłady koniektur, dla których znalazły się później potwierdzenia źródłowe. Rzecz prosta, autor ma rację tak w negatywnej, jak też w pozytywnej ocenie poprawek. Moim jednak zdaniem trzeba w tym względzie, po pierwsze, zachować rozsądny konserwatyzm, broniąc przekazanego tekstu w granicach możliwości, a po drugie, nie silić się na poprawianie według intuicji. Ta bowiem może niekiedy istotnie naprowadzić na właściwą drogę, ale o wiele częściej sprowadza badacza na manowce, zastępując wiedzę fantazją.

Otrzymujemy od prof. Timpanaro interesującą książkę, która jeśli nie zawsze rozstrzyga definitywnie poruszane problemy, to w każdym razie pobudza do bliższego ich zbadania i w ten sposób przybliża czytelnikowi zagadnienia zawsze zasługujące na głębsze przemyślenie.

Jan Safarewicz (Kraków)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Maria Verrusio, Livio Andronico e la sua traduzione dell'Odissea omerica. Edizione anastatica. Roma 1977. S. 81.

Rzymska firma wydawnicza Giorgio Bretschneider przedrukowała w swym zbiorze PHILOLOGICA tę pozycję, wydaną w roku 1942 w Neapolu. Książka nie wywołała wtedy wyraźniejszego echa, zapewne dlatego głównie, że były to lata wojenne. Jest to studium stanowiące część rozprawy doktorskiej autorki, w którym zajęła się we wstępnym rozdziale biografią Liwiusza Andronika, za podstawowe jednak osiągnięcie uznała wykazanie, że jego *Odyseja* była bez wątpienia przekładem, a nie jakimś skrótem utworu Homera.

Na odwrocie karty tytułowej czytamy: Ristampa anastatica invariata dell'edizione Napoli 1942. Otóż to właśnie. Dlaczego invariata? Dlaczego niezmienione wydanie, skoro na przestrzeni tych trzydziestu pięciu lat Liwiuszowi Andronikowi i jego *Odysei* poświęcono dużo uwagi, i to głównie na terenie włoskim! I. Bonelli, S. Mariotti, A. Traina, V .Ussani, A. Ronconi, S. Timpanaro — oto nie byle jakie nazwiska z lat 1949 i następnych, nie wymieniając innych, jak E. H. Warmingtona, których nie może dziś brakować przy publikacjach o sztuce przekładowej Liwiusza Andronika, Nie widać, co prawda, by M. Verrusio pracowała nadal naukowo w zakresie filologii klasycznej — z bibliografii przedmiotu nazwisko jej znikło — należało jednak powierzyć komuś innemu, a byłoby komu, opracowanie jej studium i wyposażenie go w najnowsze dane co do kwestii jakości przekładu *Odysei.*

Mieczysław Brożek (Kraków)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Sriptorum Romanorum de re rustica reliquiae collegit recensuit Feliciaanus Speranza. Volumen prius. Ab antiquissimis temporibus ad aetatem Varronianam. Accedunt Magonis De agri cultura fragmenta. Editionis a. MCMLXXI prolatae impressio altera correctior, Biblioteca di Helikon. Testi e Studi 8, Messina 1974, ss. XIX+131.

Wydanie fragmentów rzymskich pisarzy agronomicznych, przygotowane starannie przez F. Speranza, wypełnia bardzo poważną lukę w edycjach zbierających szczątki nie zachowanej literatury antycznej. Ukazanie się tej publikacji wiąże się z ogromnym zainteresowaniem zarówno historią łacińskiej literatury agronomicznej, jak też i dziejami rolnictwa antycznego, które obserwujemy w ostatnich latach. W badaniach tych nie można ograniczać się do zachowanych traktatów Katona, Warrona, Kolumelli, Palladiusza oraz pewnych partii encyklopedii Pliniusza Starszego. Nadzwyczaj cenne są również fragmenty nie zachowanych w całości dzieł agronomicznych.

Studia nad łacińskimi traktatami agronomicznymi są domeną badań historii literatury, historii nauki, jak również historii gospodarczo-społecznej. W każdym z tych trzech aspektów rozciągnięcie badań na fragmenty pisarzy agronomicznych, których dzieła nie zachowały się w całości, może mieć bardzo istotne znaczenie. W studiach nad historią literatury i historią nauki nowe materiały pozwalają prześledzić na pełniejszej bazie źródłowej kształtowanie się tej domeny aktywności literackiej i naukowej. Zwłaszcza cenne są studia nad zaginioną rzymską literaturą agronomiczną w odniesieniu do badań nad historią rolnictwa. Wiadomości zawarte we fragmentach nie zachowanych w całości dzieł agronomicznych były wielokrotnie już wykorzystywane w pracach o rolnictwie rzymskim. W większości wypadków traktowano je jednak w sposób mechaniczny, jako informacje podawane przez Warrona, Kolumellę czy Pliniusza Starszego.

Badacze, którzy chcieli prześledzić ewolucję rolnictwa rzymskiego, zazwyczaj zestawiali i porównywali ze sobą dane zawarte w traktatach Katona, Warrona i Kolumelli. W ten sposób otrzymywało się trzy przekroje: dla połowy II wieku p.n.e. (Kato), dla drugiej połowy I wieku p.n.e. (Warro, Wergiliusz) oraz dla połowy I wieku n.e. (Kolumella, Pliniusz Starszy). Znamienna pod tym względem jest konstrukcja klasycznej książki H. Gummerusa (*Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varro und Columella*, Klio Beiheft 5, Leipzig 1906). Badacz ten po kolei omawiał gospodarstwo Katona, Warrona i Kolumelli otrzymując w ten sposób trzy przekroje rolnictwa Italii. Poważne możliwości wzbogacenia naszej wiedzy dotyczącej rozwoju rolnictwa rzymskiego przez otrzymanie nowych niejako przekrojów, tkwią w przebadaniu nieznanej rzymskiej literatury agronomicznej.

Fragmenty pisarzy agronomicznych, których dzieła nie zachowały się, nie są może zbyt liczne. Z reguły jednak dotyczą one kwestii zasadniczych, w których istniały pewne dyskusje w antycznej literaturze. Bardzo często w zachowanych traktatach agronomicznych znajdujemy różne opinie poszczególnych autorów dotyczących tych samych kwestii. Cytaty ze starszej literatury agronomicznej miały pokazać rozbieżność opinii dotyczących różnych kwestii technicznych, czy też społecznych. Dość często też w zachowanych fragmentach znajdujemy ślady różnych polemik, czasami nawet dość ostrych. Wszystkie te czynniki powodują, że można w wielu wypadkach odtworzyć, z dużym stopniem dokładności, stosunek pisarzy agronomicznych, których dzieła zaginęły, do wielu podstawowych zagadnień dotyczących zarówno strony społecznej i ekonomicznej, jak też i technicznej rolnictwa antycznego.

We wszystkich tych badaniach wydanie fragmentów rzymskich pisarzy agronomicznych, przygotowane w sposób naprawdę wzorowy przez F. Speranza, może oddać ogromne usługi. Testimonia dotyczące poszczególnych pisarzy oraz fragmenty ich dzieł zostały zaopatrzone w wyczerpujące komentarze zbierające bardzo starannie literaturę przedmiotu.

Pierwszy tom publikacji F. Speranza obejmuje fragmenty pisarzy agronomicznych „od najwcześniejszych czasów" aż po okres Warrona. Mamy więc tu do czynienia z literaturą agronomiczną okresu republiki.

W edycji Speranza zostały zebrane ślady archaicznej, anonimowej twórczości związanej z różnymi przejawami życia wiejskiego, pewne teksty wcześniejsze niż *De agri cultura* Katona, jak również zalecenia rolnicze z *Praecepta ad filium* tego pisarza. Zestawienie i szczegółowe omówienie tych tekstów zasługuje na specjalną uwagę. Fragmenty te dostarczają nam bowiem nie tylko wiadomości o wczesnych fazach rozwoju rolnictwa italskiego, lecz również świadczą o ogromnej roli tradycji w tej dziedzinie życia Rzymian. Dowodem tego może być fakt częstego cytowania tej „starej" literatury agronomicznej w dziełach pisarzy I w. p.n.e. i I w. n.e.

W publikacji Speranza znalazły się też fragmenty dwóch najważniejszych pisarzy agronomicznych okresu republiki, Sasernów — ojca i syna — oraz Tremeliusza Skrofy. Dostarczają one bardzo istotnych danych do poznania rolnictwa italskiego w aspekcie problematyki ekonomicznej i społecznej. W aneksie (s. 75—119) zostały zamieszczone fragmenty traktatu agronomicznego Kartagińczyka Magona, które zachowały się dzięki przekładowi łacińskiemu oraz przeróbkom w języku greckim. Dzieło to nie tylko zaznajomiło Rzymian z doświadczeniami rolnictwa kartagińskiego, lecz w sposób pośredni udostępniło im bardzo bogatą grecką literaturę agronomiczną. Ze względu na obfitość materiału dzieło Magona w przekładzie oraz w przeróbkach legło u podstaw całej późniejszej literatury agronomicznej Rzymian. Zdawano sobie sprawę, jak na to zwraca uwagę Kolumella (*R.r.* I 1,6), że wiele wskazówek zawartych w traktacie kartagińskim nie mogło znaleźć zastosowania na terenie Italii ze względów klimatycznych. Należy podkreślić, że zachowały się liczne i często dość długie fragmenty przekładu łacińskiego oraz przeróbek greckich traktatu Magona. W wydaniu Speranza 66 fragmentów Magona zajmuje w sumie 40 stron (s. 80—119).

Pierwsze wydanie pracy F. Speranza, będące zresztą rzadkością bibliograficzną, ukazało się w 1971 r., drugie zaś, tu omawiane — w 1974. Nie mogłem więc siłą rzeczy wykorzystać tej cennej publikacji w swojej monografii (*Le traité d'agronomie des Saserna*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, Archiwum Filologiczne XXIX), gdzie zamieściłem też wydanie fragmentów traktatu agronomicznego Sasernów (s. 71—80). Również Speranza nie znał mojej pracy.

Obydwa te wydania fragmentów Sasernów różnią się sposobem prezentacji materiału. Speranza wyodrębnia w swej edycji fragment danego pisarza, a następnie podaje jego kontekst. Ja zaś, dla zachowania większej czytelności zachowanych tylko wyjątkowo w formie oryginalnej fragmentów, podawałem tekst ciągły. W związku z tym istnieją również różnice w układzie fragmentów. Tak np. mój fragment 14 (apud Varro, *R.r.*, I 2, 25–28) został rozbity przez Speranza na cztery (fr. 14–17). Istotniejsze różnice dotyczą tylko trzech fragmentów Sasernów.

W mojej pracy starałem się wykazać, że Kolumella zapożyczył z dzieła Sasernów prawie całość danych zawartych w § 12 drugiej księgi swego dzieła, podających bardzo szczegółowe normy pracy (fr. 4 Kolendo). Dotychczas zaś przyjmowano, że do informacji pochodzących z dzieła Sasernów należy odnieść tylko Col. *R.r.* II 12,7, gdzie są oni cytowani imiennie. Przyjęcie mojego rozwiązania może mieć dość poważne konsekwencje w badaniach nad normami pracy i wydajnością pracy w rolnictwie starożytnej Italii. Dane zawarte w rozdziale 12 drugiej księgi Kolumelli wyróżniają się swą szczegółowością i kompletnością wśród wszystkich informacji odnoszących się do norm pracy w rolnictwie starożytnej Italii. Stwierdzenie, że cały ten rozdział został przepisany, z małymi zmianami i dodatkami, z traktatu Sasernów i odnosi się do ich konkretnej domeny w Galii Przedalpejskiej, pozwala na wyciągnięcie szeregu istotnych wniosków.

Wydaje mi się też, że tekst cytowany u Warrona (*R.r.* I 18,6 = fr. 2 Kolendo) nie powinien być zepchnięty do komentarza fragmentu 3 Speranza, lecz stanowić niezależny fragment. Podaje on również istotne dane dla kwestii norm pracy.

Miałbym też zastrzeżenia co do sposobu podania fragmentu 2 Speranza, apud Col. *R.r.* I 7,4. Oto ten tekst w formie przyjętej w moim wydaniu (fr. 7), gdzie w nawiasach znalazły się sformułowania, które nie występowały w traktacie Sasernów: (*ita certe mea fert opinio rem malam esse frequentem locationem fundi, peiorem tamen urbanum colonum, qui per familiam mauult agrum quam per se colere*). *Saserna dicebat ab eius modi homine fere pro mercede litem reddi* (*propter quod operam dandam esse, ut et rusticos et eosdem adsiduos colonos retineamus, cum aut nobismet ipsis non licuerit aut per domesticos colere non expedierit*;). Fragment u Speranza zaczyna się zaś od słów: *Saserna dicebat*... Również w podanym kontekście zabrakło określenia, kim był *urbanus colonus*. Nie można też wiązać z Sasernami informacji dotyczących różnych sposobów zagospodarowania ziemi zaczynających się od słów *propter quod*. Są to bowiem uwagi samego Kolumelli, który zacytował słowa z traktatu Sasernów ze względu na lapidarność i obrazowość ujęcia. Przyjmując fragment ten w takiej formie, jaką nadał mu Speranza, należałoby stwierdzić, iż najwcześniejsza wiadomość o kolonacie znajduje się już w traktacie Sasernów. *Urbanus colonus*, o którym mówili ci pisarze, reprezentował zupełnie inną rzeczywistość ekonomiczną. Był to człowiek wydzierżawiający całą posiadłość i uprawiający ją przy pomocy niewolników.

Miałbym też wątpliwości czy słusznie wśród pisarzy agronomicznych został zamieszczony C. Licinius Stolo (s. 58 n.), jeden z interlokutorów dialogu w I księdze *Res rusticae* Warrona. Przekonują mnie bowiem uwagi R. Martin (*Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, Paris 1971, s. 22 i 255, przyp. 1), który udawadnia, że ten wzorowy rolnik nie pozostawił po sobie twórczości poświęconej rolnictwu.

Zbyt duży wydaje mi się fragment Magona (nr 6, apud Varro, *R.r.* I 17,3). Tylko jego pierwsza część odnosząca się do najemnej siły roboczej może być odniesiona do źródeł punickich (w danym wypadku do Casjusza Dionisiusa), dalsze zalecenia Warrona dotyczące niewolników stanowią już dodatek tego autora. Nie ma bowiem bezpośredniego związku pomiędzy uwagami dotyczącymi robotników najemnych i niewolników.

Należałoby zwrócić uwagę na pewne luki w literaturze dotyczące bardzo istotnych prac M. E. Sergeenko, *Saserna i jego fragmenty*, Vestnik Drevnej Istorii 1946, n° 3, s. 70–80, oraz *Skrofa i apologia krupnogo zemlevladenija*, tamże, 1947, n° 4, s. 64–69.

Przedstawione powyżej próby polemiki w sprawach szczegółowych nie umniejszają w niczym walorów tej tak cennej publikacji, która stanie się niezastąpionym instrumentem pracy w badaniach nad łacińską literaturą agronomiczną oraz nad rolnictwem rzymskim.

Jerzy Kolendo (Warszawa)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Luciano Canfora, La Germania di Tacite da Engels al nazismo, Liguori editore, Napoli 1979, ss. 85.

Recepcja *Germanii* Tacyta w Niemczech poczynając od odkrycia rękopisu tego dzieła w XV w. aż po chwilę obecną, zasługuje na specjalną uwagę. Mamy bowiem do czynienia z dziełem, które dla ludzi czasów nowożytnych, a nawet współczesnych, miało zupełnie wyjątkowy ładunek ideologiczny. To *sacrum Germaniae libellum* bywało rozmaicie odczytywane w Niemczech w poszczególnych okresach. Różne kierunki eksponowały przy tym poszczególne wątki tego dzieła.

L. Canfora przedstawił recepcję *Germanii* Tacyta w Niemczech w latach 1870—1945, podejmując próbę pokazania sposobów wykorzystywania tego dzieła przez prądy nacjonalistyczne końca XIX i początku XX wieku, a następnie przez faszyzm. Kwestia interpretacji dzieła Tacyta przez Engelsa w książce *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa* została potraktowana, wbrew sugestii tytułu, dość marginesowo.

Omawiana tu praca nie przynosi całościowego ujęcia recepcji *Germanii* Tacyta w analizowanym tu odcinku chronologicznym. Autor usiłuje pokazać dyskusje toczące się wokół dwóch problemów interpretacji tego dzieła Tacyta. Jest to kwestia czystości rasowej Germanów oraz ich specyficznej koncepcji państwa wiążącej się z zagadnieniem drużyny i jej wodza. Badacza włoskiego interesują przy tym zarówno naukowe, jak też i ideologiczne aspekty tych dyskusji. Stąd też przedmiotem analizy są nie tylko koncepcje filologów klasycznych i historyków starożytności, lecz również polityków i ideologów. Tak np. znajdujemy w pracy Canfora szereg uwag dotyczących różnych sposobów wykorzystywania *Germanii* Tacyta w ideologii Trzeciej Rzeszy. Autor pokazuje przy tym sprzeczności w polityce hitleryzmu wyrażające się między innymi w nawiązywaniu do tradycji germańskiej, a jednocześnie do pewnych, odpowiednio przy tym spreparowanych, tradycji świata antycznego.

Do najciekawszych aspektów omawianej tu książki należą próby pokazania wpływu polityki i ideologii na badania pozornie często erudycyjne. Tak np. omawiając dyskusje wokół interpretacji §§ 2 i 4 *Germanii* Tacyta, Canfora analizuje problem wymowy ideologicznej tezy o autochtonizmie Germanów i ich czystości rasowej. Zwłaszcza ta ostatnia kwestia nabrała w Niemczech hitlerowskich tragicznej wymowy politycznej. W takiej atmosferze ideologicznej studia E. Nordena, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania* (III wyd. Leipzig-Berlin 1923), zmierzające do osadzenia *Germanii* Tacyta w nurcie antycznej tradycji etnograficznej, nabrały specjalnej wymowy. Wielki filolog niemiecki zwrócił bowiem uwagę na teksty paralelne, wykazując, że opisy czystości rasowej Germanów to w rzeczywistości loci communes etnografii greckiej. Stwierdzenie takie stawiało naturalnie pod znakiem zapytania jego wykorzystanie ideologiczne. Niechęć badaczy związanych z hitleryzmem do tez prezentowanych przez Nordena miała więc konkretne podłoże polityczne.

Książka L. Canfora może być ciekawym przyczynkiem do dyskusji wokół modelu badań nad dziejami recepcji antyku w poszczególnych okresach historycznych. Pokazuje ona przede wszystkim potrzebę podwójnej kompetencji w badaniach nad tą problematyką. Nie wystarcza być badaczem starożytności, trzeba znać też doskonale dzieje polityczne i dzieje kultury epok późniejszych. L. Canfora, profesor Uniwersytetu w Bari, ma w swoim dorobku szereg książek poświęconych antykowi. Jednocześnie zajmuje się dziejami filologii klasycznej w Niemczech w końcu XIX i początku XX w. Zagadnieniem, które go szczególnie interesuje, jest aktywność polityczna i ideologiczna najwybitniejszych filologów klasycznych w Niemczech tego okresu. Perspektywa taka nie wyczerpuje naturalnie całości zagadnienia, można też dyskutować, czy jest to problematyka zawsze najważniejsza. Zastrzeżeń takich nie można odnieść do pracy o recepcji *Germanii* Tacyta w Niemczech. Ze względu na rolę tego dzieła w świadomości historycznej w Niemczech bezpośrednie wykorzystywanie ideologiczne wywierało ogromny wpływ na jego interpretację naukową. Stąd też do pracy Canfora o *Germanii* Tacyta w Niemczech sięgać będą nie tylko badacze pracujący nad problemami recepcji literatur antycznych, czy też nad dziejami filologii klasycznej. Studium badacza włoskiego może oddać także ogromne usługi historykom, i historykom literatury zajmującym się samym dziełem Tacyta pokazując rolę elementów pozanaukowych, politycznych w interpretacji tego tekstu.

Jerzy Kolendo (Warszawa)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Hygini qui dicitur de metatione castrorum liber. Edidit Antonino Grillone. Bibl. Script. Graec. et Rom. Teubneriana. Leipzig 1977. S. XXIII+28.

Od roku 1607, kiedy to P. Scriverius po raz pierwszy wydał, razem z dziełem Wegetiusza i innymi autorami sztuki wojennej antycznej, także to pisemko „Hyginusa", każdy wiek wracał do niego, i to po raz trzeci i czwarty, aż wreszcie na dłuższy czas zadowolił naukę A. Domaszewski swym wydaniem z roku 1887 wraz z przekładem niemieckim. Nowego wydawcy doczekało się pisemko teraz dopiero po dziewięćdziesięciu latach. Ale nie spuszczano go z oka. Uczeni poświęcili w tym czasie samemu dziełku i związanym z nim problemom kilka prac krytyczno-analitycznych, często wracali do niego historycy wojskowości antycznego Rzymu. Bo też mogło ono zainteresować przede wszystkim tych specjalistów przedmiotu: sztuki planowania stałych obozów wojskowych w prowincjach starożytnego Rzymu, w okresie cesarstwa. Powstanie dziełka umieszcza się bowiem na przestrzeni II/III wieku n.e. Może to dziełko zainteresować jeszcze badacza ogólnych dziejów starożytnego Rzymu, może i archeologa, a na pewno także leksykografa, zwłaszcza łaciny fachowej z zakresu miernictwa polowego. Natomiast nie posiada ono żadnej wartości literackiej. Rozsmakowany w pięknej literaturze łacińskiej odczuwa jego język, styl, przedmiot jako zaprzeczenie, jeśli nie unicestwienie wszelkich walorów literackich słowa pisanego. Jeżeli więc mamy przypomnieć tu znane stwierdzenie znawcy sztuki stylistycznej autorów antycznych grecko-rzymskich, że „ein Atechnon gibt es in der antiken Literatur nicht", to omawiane tu dziełko w żadnej mierze nie należy do kategorii literackich „entechnów". Jest to twór dobrego znawcy przedmiotu, operującego bezpretensjonalnie fachową terminologią z zakresu miernictwa obozowego i organizacji wojskowej, z dobrą na ogół organizacją wykładu, ale wykładu dla dzisiejszego odbiorcy trudno czytelnego. Również dlatego, że tekst pisemka doszedł do nas bardzo zniekształcony, czego najwymowniejszym obrazem jest sam — jedyny zresztą tutaj — cod. Arcerianus z VI wieku. Jedyny o tyle, że wszystkie inne rękopisy — zarówno więc cod. Leidensis z X wieku, jak i szereg innych z XVI wieku — to jego odpisy, i odpisy tych odpisów, bez samodzielnej wartości przekazowej.

Nad poprawnym odczytaniem cod. A (Arcerianus) pracowało już wielu uczonych. Wyniki ich wyzyskał i uściślił A. Grillone tak, że zrozumienie tekstu, poza jednym czy drugim miejscem, nie przedstawia już dziś trudności. A nie przedstawia dzięki wyposażeniu naukowemu, jakie swemu wydaniu nadał wydawca. W krótkiej przedmowie przedstawił zwięzły opis i filiację rękopisów, zaznaczył kwestię czasu powstania dziełka, jego autorstwa i tytułu, odsyłając czytelnika do podanej tu odnośnej literatury szczegółowej. Dalej — omówił dotychczasowe wydania, ocenił ich osiągnięcia, a także osiągnięcia literatury naukowej na temat dziełka. Wyłożył wreszcie zasady własnego wydania. Ale dla ułatwienia zrozumienia treści dziełka dodał tu jeszcze krótki przegląd tej treści przełożony na język łatwiej zrozumiały, a w końcu podał analizę niektórych dyskusyjnych miejsc tekstu dla uzasadnienia własnej jego interpretacji.

Tekstowi dziełka towarzyszą dwie kondygnacje aparatu naukowego: jedna to tradycyjny w wydaniach teubnerowskich wyczerpujący aparat krytyczny, druga to rozbudowane piętro similiów i analogów z naszym tekstem, i to nie tylko zewnętrznych, ale także występujących wewnątrz samego tekstu. Mało tego. Tekst pisemka zaopatrzył autor, jak to wynika z jego własnych słów, w odpowiednie rysunki i plany. W rękopisie rysunki te przepadły. Nasz wydawca dobrze zrozumiał wynikające z tej straty trudności w poprawnym rozumieniu tekstu. Sam więc dodał na końcu tomiku cenne informacje w rysunkach szczegółów i całych planów obozu, bardzo ułatwiających orientację w tekście. Dodał i *index locorum* specjalnych w tekście wyrazów i wyrażeń, by przy pomocy jednych miejsc zrozumieć dobrze inne, ale też by zauważyć, jak te same wyrazy występują w tekście w funkcji kilku znaczeń. Wydanie zostało więc bardzo dobrze wyposażone w informacje i pomoce ułatwiające, czy wprost umożliwiające poprawne odebranie tekstu.

Tekst wymagał wielu poprawek i uzupełnień. Zaproponowane przez A. Grillonego wyrównania braków i deprawacji w tekście wydają się trafne. Należą mu się za tę żmudną, a dobrą robotę słowa prawdziwej wdzięczności.

Mieczysław Brożek (Kraków)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Richard Duncan-Jones, The Economy of the Roman Empire, Quantitative Studies, Cambridge, At the University Press 1974, s. XVI, 396.

W literaturze naukowej ostatnich dziesiątków lat dotyczącej historii gospodarczej Rzymu dominuje raczej interpretacja syntetyzująca, oparta na znanym dotąd materiale źródłowym, niż wzbogacanie tego materiału; dodajmy, że nie wychodzi to na dobre ogólnym opracowaniom, które od pewnego czasu niewiele wnoszą nowego. Stawiając sobie jako zadanie poszerzenie fundamentów pod płodniejsze objaśnianie dziejów gospodarczych Duncan-Jones orientuje omawianą książkę na ukazanie bogactwa w zachodniej części Imperium Rzymskiego w okresie pryncypatu i niektórych implikacji społecznych tegoż bogactwa. Mamy zatem przed sobą moc surowca (głównie koszty i ceny), przede wszystkim epigraficznego, zebranego w sposób solidny z podstawowych wydawnictw źródłowych epigraficznych, jak *Corpus inscriptionum Latinarum*, *Année Epigraphique*, *Notizie degli Scavi di Antichità* i innych. Po raz pierwszy w pokaźnych rozmiarach ujawnił się nam pieniądz na inskrypcjach, przy czym chodzi zgodnie z intencjami autora bardziej o pieniądz wielki niż ten z życia codziennego. Nagłówki tabel w najważniejszej i najobszerniejszej, drugiej części książki są w tej mierze wymowne: „Koszty budowli", „Koszty posągów, grobowców i pogrzebów", „Fundacje", „Sumy honoryfikacyjne", „Rozdawnictwa i inne sumy pieniężne". Pochodzą te dane w zasadzie z Italii i Afryki; poza zasięgiem książki pozostały Hiszpania, Galia, prowincje naddunajskie, czyli materiał ilościowo i jakościowo wprawdzie znacznie uboższy od italskiego i afrykańskiego razem wziętych, jednakże ważny m.in. ze względu na możność uchwycenia różnic ekonomicznych i społecznych między prowincjami. Spośród dzieł starożytnych uwzględniono w sposób równorzędny z inskrypcjami zaledwie trzy: Petroniusza, Apulejusza oraz *Historię* Apolloniusza z Tyru. Nie ulega jednakże wątpliwości, że na tyleż uwagi zasłużyli (jeśli nie na więcej!) Pliniusz Starszy, Pliniusz Młodszy, Marcjalis, Juwenalis i inni autorzy; podobnie rzecz ma się z tekstami prawniczymi. Do wszystkich tych źródeł autor sięga sporadycznie.

Prezentacja materiału nie wykracza w zasadzie poza suchą metodę statystyczną. Olbrzymia większość danych w tabelach jest datowana przez autora, i to raczej poprawnie (w pierwszym wieku wskazany byłby tu i ówdzie znak zapytania lub poszerzenie marginesu dokładności datowania), w związku z czym może nasuwać się pytanie, dlaczego autor nie pokusił się o ukazanie trendów? Rola bogactwa się zmieniała, wartość pieniądza także w okresie dwóch i pół wieku ujętych w książce. Na skutek nieobecności historycznego czasu w pracy uwagi autora uszło na przykład to, że dokumentacja epigraficzna urywa się niemal dokładnie na 250 roku n.e. Potwierdza się zatem teza, że właśnie połowę trzeciego wieku uznać należy za przełomową dla dziejów systemu monetarnego ustanowionego przez Augusta w tym sensie, że nastąpiło jego definitywne załamanie się i pieniądz zniknął z napisów. Trzecia część książki (ludność i polityka demograficzna) zawiera analizę materiału źródłowego z punktu widzenia demograficznych problemów Italii, głównie wyludnienia tej krainy, struktury społecznej w miastach, polityki alimentacyjnej. Wymowa niektórych obliczeń jest zaskakująca, jakkolwiek zbyt fragmentaryczna, by mogła stanowić podstawę szerszych uogólnień. Do ciekawych spostrzeżeń należy na przykład tabelka na stronie 273 ilustrująca zaludnienie na podstawie rozdawnictwa 10 miast italskich, z której wynika, że niektóre były w starożytności ludniejsze aniżeli w czasach nowożytnych. Mamy w każdym razie do czynienia z większą dokładnością niż u Belocha, któremu tego typu operacje posłużyły za punkt wyjścia w określeniu przypuszczalnego stanu zaludnienia Italii na dwanaście milionów. Ustalenia Duncana-Jonesa w kwestii liczby dekurionów w miastach umacniają cyfrę 100 osób przyjętą od dawna w nauce; co do Augustales — istnieje wciąż ogromna rozpiętość: od 18 do 240 osób, przy czym nie daje się uchwycić żadna prawidłowość w stosunku wielkości miast do liczby Augustales. Dużo miejsca w pracy zajmują alimentacje. Głównym motywem polityki alimentacyjnej były według autora kłopoty demograficzne Italii, która wyludniała się gwałtownie. Dla zahamowania groźnego zjawiska państwo stworzyło fundusz z odsetek pobieranych od kredytów przyznawanych rolnikom; z tego funduszu utrzymywano

biedne dzieci i sieroty, w pierwszym rzędzie chłopców. Ogółem korzystało z tej formy dobroczynności od 100 000 do 150 000 dzieci. Duncan-Jones słusznie podnosi nikłość tej cyfry wobec kilkunastu milionów mieszkańców Italii i, co za tym idzie, problematyczną efektywność całej akcji.

Niewielkie rozdziały traktujące o finansach Pliniusza Młodszego i dochodowości w rolnictwie, które tworzą pierwszą część książki, należałoby naszym zdaniem z racji ich charakteru umieścić wśród dodatków zamykających książkę. Autor stoi na stanowisku, że największe zyski w rolnictwie w czasach Kolumelli przynosiła uprawa winnej latorośli. Wśród siedemnastu dodatków trzy zwłaszcza wyróżniają się dociekliwą analizą; w dodatku nr 9 na podkreślenie zasługuje ustalenie ceny ziemi w Afryce obliczonej na podstawie danych z Apulejusza (390 sesterców za jugerum), dodatek nr 15 zawiera cenę jednego sekstariusa wina przeciętnej jakości wydedukowanej z rozdawnictw w kolegium Eskulapa i Hygii (od 1,27 do 1,84 sesterca), dodatek nr 17 wskazuje na zbieżność, do jakiej autor doszedł, porównując koszty transportu morskiego, lądowego i rzecznego w czasach edyktu Dioklecjana (301 r. n.e.) i w Anglii w pierwszej połowie osiemnastego wieku. Podobnie jak w wielu innych sferach aktywności gospodarczej potwierdza się mianowicie opinia o rewolucji przemysłowej w drugiej połowie osiemnastego wieku jako o wielkiej wagi historycznej cezurze między epokami — przedindustrialną i industrialną. Poziom omawianych kosztów pozostaje prawie bez zmian od dziejów starożytnych aż do połowy osiemnastego stulecia.

W sumie, materiał zebrany przez angielskiego badacza i zaopatrzony sporadycznie oryginalnymi refleksjami kwalifikuje się jako pożyteczna podstawa do rozważań na temat gospodarki, w tym głównie finansów i obiegu pieniężnego w okresie wczesnego cesarstwa rzymskiego.

Stanisław Mrozek (Gdańsk)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

Schiavitù, manomissione e classi dipendenti nel mondo antico, Roma, G. Bretschneider, 1979, s. 201, 1 nlb.

Studi di Storia antica offerti dagli allievi a Eugenio Manni, Roma, G. Bretschneider, 1976, s. 304, 2 nlb.

Poniższa ocena dotyczy dwóch publikacji z życia naukowego w dziedzinie historii starożytnej. Pierwsza stanowi Acta międzynarodowego kolokwium, które odbyło się w listopadzie 1976 r. w Bressanone (Włochy) staraniem międzynarodowego ośrodka badań nad antycznym niewolnictwem (GIREA). Na treść książki składa się dziesięć tamże wygłoszonych odczytów. Jej tytuł trafnie oddaje dwa główne nurty tematyczne w problematyce kolokwium: niewolnictwo i ludność zależna w starożytnym świecie. W tym też porządku przedstawimy najważniejsze kwestie poruszane w kolejnych wystąpieniach i główne wyniki referatów.

M. M. Mactoux badała semantyczny zakres pojęcia *doulos* (niewolnik) u mówców attyckich. Kładąc nacisk na antynomię *polites* (obywatel) — *doulos*, autorka podkreśla „polityczny" wydźwięk terminu najczęściej używanego w analizowanych źródłach na określenie niewolnika, istoty ludzkiej całkowicie wyłączonej z udziału w politei, wspólnocie obywateli. Wykazuje, jak pejoratywny sens pojęcia *doulos* wpływał na powstanie przenośnego znaczenia w odniesieniu do ludzi wolnych, jednostek lub zbiorowości piętnowanych przez attyckich mówców mianem niewolników skutkiem ich politycznej zależności od despotycznych sił zewnętrznych zagrażających greckiej wolności (Persja, Macedonia). Główny zarzut: operując wyspecjalizowanym aparatem pojęciowym z dziedziny metodologii niewolnictwa, autorka posługuje się nader „scjentyficznym" stylem i językiem, niekiedy wręcz trudno zrozumiałym i niekomunikatywnym (M. M. Mactoux, *Le champ sémantique de doulos chez les orateurs attiques*, s. 35—97, osiem tablic źródłowych).

Z filozoficznego bardziej niż historycznego punktu widzenia, P. Camus analizuje termin niewolnik u Arystotelesa w sensie narzędzia — *organon* (głównie na podstawie dwóch miejsc z *Polityki*). Przedstawia narodziny greckiego pojęcia niewolnik — żywe narzędzie, w jego ścisłym, niejako organicznym związku z właścicielem posługującym się żywymi narzędziami w procesie produkcji (P. Camus, *L'esclave en tant qu'organon chez Aristote*, s. 100—104).

Z kolei niewolnikami i niewolnictwem w dziele historiograficznym, a mianowicie w *Historii powszechnej* Polibiusza, zajął się J. G. Texier. Ostateczna konkluzja nie jest zaskakująca: niewolnictwo jako zjawisko społeczne i ekonomiczne leżało dość daleko poza kręgiem zainteresowań badacza dziejów politycznych, który natomiast dość skrupulatnie rejestrował bunty niewolników (np. ich udział w powstaniu najemników i Afrów przeciw Kartaginie w 241 r.). Jednakże bardzo pożyteczne jest tabelaryczne zestawienie wszystkich wzmianek o niewolnikach (terminy, zajęcia niew., liczby) w dziele Polibiusza. Analizy źródłowe tego typu mają wielkie znaczenie dla całościowego, syntetycznego opracowania kwestii niewolniczej w starożytności (J. G. Texier, *Les esclaves et l'esclavage dans l'oeuvre de Polybe*, s. 115–142).

F. Favory przedstawił projekt opracowywanego w Besançon „indeksu tematycznego" świadectw źródłowych dotyczących antycznego niewolnictwa. Należy z uznaniem powitać zapowiedź tej publikacji, niezwykle potrzebnej, zwłaszcza wobec narastania ogromnej literatury i dyskusji nad rolą i rozmiarami niewolnictwa w starożytności, szczególnie grecko-rzymskiej (F. Favory, *Présentation de l'„index thématique" de Besançon consacré à l'esclavage et aux formes de dépendance*, s. 143–159).

Z polskiej strony J. Kolendo podkreślił wartość elementów ikonograficznych dla poznania warunków życiowych, zróżnicowania zawodowego i etnicznego pochodzenia niewolników, postulując opracowanie korpusu wyobrażeń niewolników w sztuce antycznej (J. Kolendo, *Elements pour une enquête sur l'iconographie des esclaves dans l'art hellénistique et romain*, s. 161–174, 12 ilustr.).

Nawiązując do swych poprzednich prac, a zwłaszcza monografii o niewolnictwie w grecko-rzymskim Egipcie, Iza Bieżuńska-Małowist zajęła się kilku szczegółowymi kwestiami (m. in. sytuacja prawna, życie rodzinne) dotyczącymi niewolników cesarskich w pierwszych wiekach n.e. (Iza Bieżuńska-Małowist, *Les esclaves impériaux dans l'Egypte romaine*, s. 175–183).

Włoska badaczka S. Treggiari studiuje rolę niewolnic domowych na rzymskim Zachodzie, głównie na podstawie źródeł prawniczych epoki cesarstwa (S. Treggiari, *Questions on Women Domestics in the Roman West*, s. 185–201).

Drugi nurt tematyczny omawianej publikacji tworzą trzy odczyty poświęcone ludności zależnej w antycznym świecie greckim i hellenistycznym. J. Wolski poruszył problem helotów jako pośredniej kategorii między wolnymi a niewolnymi, w związku z działalnością spartańskiego regenta Pauzaniasza. Cytując swe dawniejsze prace, zdecydowanie odrzucił przekazy greckich źródeł o rzekomym *medismos*, współpracy zwycięzcy spod Platejów z Persami. Po wyeliminowaniu tej tradycji, którą należy uznać za oszczerczy wymysł eforów, dał nową próbę oceny polityki Pauzaniasza wobec helotów, jednego z kluczowych problemów wewnętrznej historii Sparty w dobie wojen perskich. Zdaniem J. Wolskiego chodziło o zasadniczą reformę polityczno-ustrojową, mającą zapełnić przerzedzone w wojnach kadry obywatelskie i wzmocnić spartańskie siły zbrojne (zwłaszcza flotę) zaciągiem helotów. Tym ambitnym planom przeciwstawiła się w obawie o swe przywileje reprezentowana przez eforów oligarchiczna elita, oskarżając Pauzaniasza o zdradę i próbe zamachu stanu, co spowodowało jego upadek i śmierć (J. Wolski, *Les Ilotes et la question de Pausanias, régent de Sparte*, s. 7–19).

G. B. Bruni interpretuje znaczenie pojęć *mothakes*, *neodamodeis*, *brasideioi* określających różne kategorie zależnej ludności w państwie spartańskim. Termin *mothakes* wyjaśnia jako rodzaj *servuli pedisequi*, na pół wolnej eskorty towarzyszącej młodym spartiatom; z kategorii nowo wyzwolonych obywateli (*neodamodeis*) wydziela, omawiając ich udział w wojnie peloponeskiej, grupę *brasideioi*, helotów wciągniętych do służby wojskowej przez Brasidasa. Ich pozycja prawna przypominała status periojków (G. B. Bruni, *Mothakes, neodamodes, brasideioi*, s. 21–31).

H. Kreissig przekonująco dowodzi, że w rzemieślniczej pracy zatrudniano na hellenistycznym Wschodzie (np. w państwie Seleucydów) wolną siłę roboczą, a nie niewolników. Rozważa stosunek liczebny drobnych producentów do najemników pracujących w dużych warsztatach wyspecjalizowanego rzemiosła, ergasteriach. Stwierdza istotne trudności w badaniach tego typu skutkiem obecnego stanu źródeł, które zazwyczaj pomijają podstawowe kwestie związane z siłą roboczą w wytwórczości rzemieślniczej (H. Kreissig, *Versuch über den Status der Lohnarbeiter im hellenistischen Orient (Seleukidenreich)*, s. 105–113).

Gruntowne badania źródłowe prowadzone w ostatnich dziesięcioleciach z różnych pozycji

metodo- i ideologicznych świadczą o znacznej złożoności struktury antycznego niewolnictwa, wbrew występującym w dawniejszej nauce powierzchownym założeniom jednolitości klasy niewolniczej. Kolokwium w Bressanone w pełni potwierdza nowszy punkt widzenia, ukazując społeczne i polityczne przedziały między poszczególnymi grupami niewolników na grecko-hellenistycznym Wschodzie i w Imperium Romanum, a zarazem stopniowy przepływ od statusu niewolnika poprzez liczne kategorie osobistej zależności do uprzywilejowanych warstw wolnej ludności.

Polski recenzent z satysfakcją odnotuje cenny wkład trzech naszych historyków do międzynarodowej dyskusji.

Kolejna publikacja jest księgą pamiątkową ku czci wybitnego włoskiego historyka Eugenio Manni, badacza dziejów rzymskich i grecko-hellenistycznych, od 25 lat kierującego katedrą historii starożytnej uniwersytetu w Palermo. Zawiera ona (po bibliografii prac E. Manni) 14 artykułów w języku włoskim, poświęconych jubilatowi przez grono uczniów, a dotyczących w znacznej mierze problematyki sycylijskiej. Można wśród nich wyróżnić kilka grup tematów:

— nie wydane inskrypcje z Sycylii, m.in. łaciński napis z Thermae wzmiankujący nie poświadczone dotąd w tej kolonii urzędy municypalne; publikacja fragmentów greckich *defixiones* z VI—V w. p.n.e.

— odrębne miejsce zajmuje interesująca praca Marii Jannelli o polityce Aleksandra Wielkiego wobec Chios, w świetle epigraficznego listu (edyktu) króla do mieszkańców wyspy (M. Jannelli, *I rapporti giuridici di Alessandro Magno con i Chii*, s. 153—175).

— epigraficzne studia nad tytulaturą cesarską (*tribunicia potestas* jako element uściślający datację dokumentów z czasów Trajana i Kommodusa).

— problemy historii greckiej i rzymskiej: nowa ocena postaci i działalności Alkibiadesa przed wyprawą na Sycylię. Maria J. Fontana rozprawia się z „legendą Alkibiadesową" czyniącą ze słynnego Ateńczyka wbrew antycznym oskarżeniom „opatrznościowego męża ojczyzny", lecz wykazuje jego istotnie nieprzeciętny talent polityczny w dążeniu do utrzymania mocarstwowej pozycji Aten po linii planów Peryklesa, a przeciw lękliwej i niekonsekwentnej polityce konserwatywnego rządu w drugim okresie wojny peloponeskiej (M. J. Fontana, *La politica estera di Alcibiade fino alla vigilia della spedizione siciliana*, s. 103—132).

— kwestia flaminatu w karierze politycznej Juliusza Cezara.

— rola luperkaliów w rzymskiej religii.

— problemy antycznej historiografii: świat Herodota i Tukidydesa (Karyjczycy i Minojczycy; historyczne tło legendy o śmierci Krezusa). Historycy sycylijscy (kwestia rzekomej „antyrzymskości" Timagenesa; fragmenty Posejdoniosa u Diodora na temat pierwszego powstania niewolników na Sycylii). Posejdonios jako jedno z głównych źródeł Salustiuszowego *Bellum Jugurthinum* (w tym artykule Marileny Savagnano, *Sull'ipotesi della derivazione posidoniana del Bellum Jugurthinum*, s. 295—304, uderza pominięcie istotnej dla problemu monografii R. Syme'a o Salustiuszu).

Należy podkreślić charakterystyczne dla większości prac uczniów E. Manni rozpatrywanie szczegółowych kwestii regionalnych na szerokim tle historii świata greckiego i dziejów Imperium Romanum. Z tego głównie punktu widzenia książka wyposażona w bogaty aparat przypisów jest pożytecznym przeglądem ostatnich osiągnięć włoskiej historiografii na polu badań nad starożytnością.

Tadeusz Kotula (Wrocław)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012—7825

J. Nicols, Vespasian and the partes Flavianae (Historia-Einzelschriften, Heft 28), Wiesbaden 1978, p. X, 186.

Les événements des années 68—69 de n.e. ont depuis longtemps attiré l'attention des chercheurs et continuent à le faire. Témoin le nombre croissant des études consacrées aux divers aspects de „l'année des quatre empereurs". Ce qui a éveillé le plus d'intérêt, ce sont les problèmes liés à l'ap-

parition de Vespasien et aux raisons de sa victoire. Jusqu'ici on avait tenté de traiter uniquement quelques questions parmi d'autres. Bien que de nombreux essais aient apporté de nouveaux éléments à ce que l'on savait sur les événements de l'an 69 de n.e., le manque se faisait sentir d'une étude qui présenterait d'une manière exhausitive — du point de vue social également — les raisons de la victoire de Vespasien. Cette lacune s'est trouvée comblée lors de la parution du livre de J. Nicols.

Cet ouvrage se compose de trois parties dont chacune se divise en plusieurs chapitres: I^e partie: „Vespasian as *privatus*" (p. 1—31); IIe partie: „The Chronology of Events, A. D. 67—70" (p. 40—85); IIIe partie: „The *partes Flavianae*" (p. 85—174). Enfin l'auteur a résumé tous ses arguments dans la conclusion (p. 175—177). L'ouvrage est complété par une bibliographie (p. 178—182) et un index de personnes (p. 183—186).

Les titres même des différentes parties et des chapitres font apparaître le large éventail des problèmes traités par l'auteur. Les deux premières parties l'ouvrage retiennent particulièrement l'attention, car elles apportent de nombreuses et essentielles affirmations de l'auteur. Il en est qui concernent certains échelons du *cursus honorum* de Vespasien. De l'avis de J. Nicols, Vespasien a pu être tribun militaire de la leg. IV Scythica (p. 2); en tant que questeur, il a probablement séjourné dans la province de Crète-Cyrène en 35/36 de n.e., ce que confirme aussi bien la chronologie de ses dignités ultérieures ce que les principes suivant lesquels on accédait aux charges successives (p. 3); il devint édile en 38 de n.e. (p. 3—4). J. Nicols a également prouvé d'une manière convaincante que Vespasien a été préteur en 40 et non en 39 de n.e., comme on l'admettait jusqu'ici (p. 4 sqq.); il a été gouverneur de la province d'Afrique en 63/64 de n.e. (p. 9—10; cf. B. E. Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus*, Bd. II, Lund 1960, p. 42).

J. Nicols a consacré beaucoup d'attention à la place qu'occupait Vespasien dans la vie politique de Rome au cours des années 50—60 du Ier siècle de n.e., ainsi qu'à ses liens avec les groupes politiques d'alors (p. 12—35). En étudiant si largement cette question l'auteur avait l'intention non seulement d'expliquer la carrière politique de Vespasien, mais peut-être aussi d'aider à comprendre celle des autres *homines novi* qui sont apparus à peu près à la même époque dans l'élite romaine du pouvoir. Ainsi qu'il ressort des sources, il faut chercher les racines de la carrière politique de Vespasien dans ses liens avec le groupe constitué autour de Germanicus, de Claude et d'Antonia la Jeune (p. 15 sqq.). Par contre, dans la seconde moitié des années 60 du Ier siècle de n.e., il était redevable de sa position principalement aux ententes politico-familiales qui, au cours des luttes ultérieures pour le pouvoir, lui ont été un fort appui et lui ont permis d'exercer une influence sur la politique de Rome (p. 26 sqq.).

Lorsqu'il présente la suite des événements des années 68/69 de n.e., l'auteur soulève souvent des questions touchant leur chronologie. Toutefois, les corrections et les précisions ne sont pas en soi le but de J. Nicols. Les précisions qu'il apporte doivent permettre de mieux comprendre les événements qui ont eu lieu et d'en connaître les rapports entre eux. Lorsqu'il entreprend de discuter sur la succession des événements en vue de l'établir, il traite de problèmes très importants pour ses considérations, à savoir de la rapidité de communication et de la concordance des données chronologiques présentées suivant des systèmes différents de calandrier (p. 41 sq.). Cette seconde question est particulièrement importante s'il s'agit de la relation de Flavius Josèphe (p. 43 sqq.). Cette manière d'agir permet justement à J. Nicols de préciser la date de bien des événements qui ont pris place en Italie et dans les provinces occidentales de l'Empire.

Prenons un exemple: la chronologie de la marche de Galba, d'Espagne à Rome. On admettait jusqu'ici qu'elle avait commencé en juillet 68 de n.e. Cependant, J. Nicols cite des arguments qui ne la situent pas avant la mi-août. En s'en tenant à cette date, il peut en même temps estimer que le temps approximatif de l'arrivée de Galba à Rome se place à la mi-octobre. Ces cadres chronologiques lui permettent alors d'expliquer le caractère des événements qui eurent lieu à Rome à ce moment et qui, jusqu'à présent, ont fait l'objet de bien des discussions chez les chercheurs (p. 58 sqq.).

En comparaison avec les affaires d'Occident et d'Italie, la situation dans les provinces orientales a été traitée d'une manière très concise (p. 83 sq.). Ce n'est pas là un reproche, car étant donné la carence des sources et le silence de celles que nous possédons, il ne pouvait en être autrement. Il semble toutefois qu'il serait possible de tirer des sources à notre disposition quelques données permettant de caractériser la situation en Orient au cours des premiers mois du règne de Vespasien.

On avait admis depuis longtemps, en prenant appui sur les relations de Tacite et de Flavius Josèphe, que l'Arménie et la Parthie — voisines orientales de l'Empire — étaient demeurées passives lors des événements en question. Or, une analyse plus poussée des sources ne confirme pas entièrement cette opinion (cf. p. 84). Voyons de près certains faits. Lorsque, vers la mi-août 69, le corps d'armée de L. Licinius Mucianus quitta la Syrie, il ne resta en cette province que deux légions: IV Scythica et XII Fulminata, ainsi que des détachements auxiliaires dont on ne sait pas le nombre exact (cf. B. Hallermann, *Untersuchungen zu den Truppenbewegungen in den Jahren 68/69 n.Chr.*, Diss. Würzburg 1963, p. 52—55; E. Dąbrowa, *Les troupes auxiliaires de l'armée romaine en Syrie au I*er *siècle de n.e.*, Dialogues d'Histoire Ancienne V 1979, p. 233 sqq.). Il est probable qu'à la fin de 69 et au début de 70, la garnison de Syrie s'est trouvée sérieusement affaiblie puisqu' on avait dirigé la leg. XII Fulminata sur la Judée (Tacite, *Hist.*, V 1,4; Flavius Josèphe, *bell.Jud.* V 1,6). Ce transfert indique que la seule grande unité résidant alors en Syrie serait la leg. IV Scythica (cf. E. Ritterling, RE XII, col. 1272 et 1560), ce qui paraît surprenant. Si l'on tient compte qu'en dépit de ce qu'en attendaient les Romains (cf. Tacite, *Hist.* II 82,5), le souverain parthe, Vologèse, était vivement intéressé par la situation intérieure de l'Empire et avait offert son renfort armé à Vespasien (Tacite, *Hist.* IV 1—2; Suétone, *Vesp.* 6), il semble peu probable qu'on ait laissé si peu de forces pour la défense d'une province d'une telle importance pour Rome et qui, depuis longtemps, était l'objet de l'attention des Parthes (cf. J. Wolski, *Les Parthes et la Syrie*, Acta Iranica V 1976, p. 395 sqq). Cette proposition de Vologèse a dû encore éveiller la vigilance des Romains et les porter à prendre des mesures en conséquence. De plus, bien que Rome ait cherché à mettre rapidement fin à la guerre de Judée — ce dont on a la preuve dans la grande concentrations de forces en fin 69 et début 70 (Flavius Josèphe, *bell.Jud.* V 1,6) — il était impossible de fixer, même approximativement, le moment de la fin des hostilités et par là-même de laisser la Syrie sans défense pour un temps indéterminé.

Dans les recherches sur l'histoire des diverses légions, on n'a pas accordé jusqu'ici suffisamment d'attention aux raisons qui ont poussé à créer la leg. XVI Flavia. Et pourtant, les données dont nous disposons indiquent nettement qu'elle a été constituée dans les premiers mois du règne de Vespasien (Dio Cass. LV 24,3) — probablement fin 69 ou début 70, et certainement avant septembre 70, date de la conquête de Jërusalem; elle a dû stationner en Orient dès les début (cf. E. Ritterling, RE XII, col. 1271 et 1765; H. M. D. Parker, *The Roman Legions*, Oxford 1928, p. 148). Le fait d'avoir créé une nouvelle légion dans cette partie de l'Empire où se trouvaient déjà concentrées plusieurs autres unités de ce genre doit retenir l'attention sur les causes de cette décision. Il semble que le moment où fut constituée la leg. XVI Flavia ainsi que la situation d'alors à la frontière orientale de l'Empire romain nous mènent à supposer qu'il s'agissait d'assurer la Syrie en raison de l'attitude équivoque, et par là dangereuse, du souverain parthe.

L'information de l'auteur disant qu'Emèse n'a perdu son indépendance politique que sous Domitien n'est pas entièrement exacte (p. 127). Les données épigraphiques ont depuis longtemps permis d'établir que ceci avait eu lieu sous le règne de Vespasien.

Sans trop entrer dans les détails qui, par leur grand nombre, risqueraient de trop allonger ce compte-rendu, il faut reconnaître que les deux premières parties de l'ouvrage de J. Nicols constituent un apport essentiel à la connaissance des causes et du cours des événements de 68—69 de n.e. Quant à la troisième partie, la plus importante de l'ouvrage, il faut souligner en premier lieu la manière dont a été largement traité le problème des *partes Flavianae*, c'est-à-dire la base socio-politique qui a garanti la victoire de Vespasien.

Les recherches de J. Nicols montrent combien était diversifiée au point de vue social la composition des *partes Flavianae* dans les différentes provinces de l'Empire. En Orient, l'essentiel en était constitué par les officiers et les soldats des légions qui y étaient cantonnées. Il s'y ajoutait un certain nombre de sénateurs et les souverains vassaux (p. 99—129). Dans les provinces balcaniques, notamment en Mésie, seule une partie des officers soutenait Vespasien; par contre, les sous-officers et les soldats se sont déclarés pour lui. Cependant, et l'auteur l'indique clairement, cette décision ne résultait pas d'un choix conscient, mais d'un conflit entre le commandement et les subalternes; ceux-ci voulaient ainsi démontrer leur mécontentement (p. 135—145). Dans les provinces occidentales, malgré la sympathie pro-flavienne, les *partes Flavianae* n'ont cependant pas exercé une grande influence sur le cours des événements. On peut en trouver des répresentants aussi bien parmi les mili-

taires que parmi les fonctionnaires de l'administration des provinces (p. 145—152). En dépit des apparences, il est très difficile de définir le caractère social des *partes Flavianae* en Italie, car en dehors de quelques célébrités de l'ordre des sénateurs, on ne peut rien dire des autres représentants (p. 157—174). La question demeure ouverte de savoir si ces partes étaient en état d'exercer quelque influence plus marquée sur la situation et les opinions sociales, d'autant plus que les hautes classes d'Italie restaient dans l'expectative à l'égard de Vespasien au cours des premières semaines après qu'il ait été proclamé empereur (p. 174).

Bien qu' importantes, les remarques de J. Nicols perdent quelque peu de leur originalité du fait que ses principales thèses recouvrent en grande partie ce qu'avait déjà établi G. Birk (*Der Wandel der römischen Führungsschicht unter Vespasian*, Diss. Stuttgart 1967); ceci ne signifie cependant pas qu'elles en soient la répétition. Il faut ici préciser avec force que chacun de ces chercheurs est parvenu à ses conclusions, indépendamment l'un de l'autre.

Certaines données concernant les représentants des *partes Flavianae* doivent être légèrement corrigées et complétées. Ces quelques imprécisions n'influent pas, il est vrai, sur la valeur des affirmations de l'auteur, mais sont essentieles si l'on veut mieux comprendre la carrière de ces gens.

M. Ulpius Traianus le Vieux (p. 104): la plus récente discussion sur l'année où il a été consul apporte des arguments plutôt en faveur de l'an 72 que 70 de n.e. (cf. A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, vol. XIII, fasc. 1, Roma 1947, p. 176; L. Vidman, *Traianus der Ältere in dem Fasti Ostienses*, Listy Filologické XCVIII 1975, p. 66 sq.).

M. Hirrius Fronto Neratius Pansa (p. 107): qu'il ait été gouverneur de Lycie-Pamphylie à l'époque flavienne en 70—72 ou 71—73 (cf. W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München 1970, p. 115 sqq.; B. Kreiler, *Die Satthalter Kleinasiens unter den Flaviern*, Diss. München 1975, p. 106) justifie la supposition que son consulat tombait probablement dans la seconde moitié de 73 ou de 74 de n.e.

Ti. Julius Celsus Polemaeanus (p. 109): la question, discutée depuis si longtemps, de sa ville natale ne présente plus aucun doute — c'était Sardes (Chr. Habicht, *Zwei römische Senatoren aus Kleinasien*, ZPE XIII 1974, p. 4 sq.).

L. Plotius Grypus (p. 110): son consulat se place en 79 (CIL VI 2065), et non en 88. C'est par erreur que l'auteur l'identifie avec D. Plotius Grypus, *cos. a.* 88 (cf. A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero romano*, Roma 1952, p. 27; Birk, *o.c.* p. 89, n. 3).

Il faut compter parmi les membres des *partes Flavianae* non seulement C. Caristanius Fronto (p. 109), mais probablement aussi un autre représentant de cette famille, C. Caristanius Julianus, *trib. milit.* de la leg. XII Fulminata, qui devait sans doute remplir cette fonction au moment où Vespasien a été proclamé empereur par les légions orientales (PIR² C 426; Birk, *o.c.* p. 10 sqq.).

Finalement, malgré ces quelques remarques critiques, il faut reconnaître à l'ouvrage de J. Nicols une grande valeur. Le plus grand mérite de l'auteur est certainement de nous apporter, tout en se basant sur des sources déjà étudiées à fond, de nouveaux aperçus sur les événements des années 68—69 de n.e. Bien des fois, ses propos nous inclinent à considérer à nouveau des questions que l'on croyait depuis longtemps résolues.

Edward Dąbrowa (Kraków)

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012—7825

José María Blázquez, Imagen y mito: estudios sobre religiones mediterráneas e ibéricas, Madrid, Ediciones Cristiandad, 1977, s. 529, 167 ilustr.

Hiszpański wydawca książki przedstawia autora w następujących słowach (cytuję skrótowo): profesor historii Hiszpanii starożytnej na uniwersytecie madryckim, kształcił się w Salamance, w Madrycie, we Włoszech i w Niemczech. Zespala z powodzeniem archeologię, językoznawstwo, teologię klasyczną i historię religii. Ogłosił ważne dzieła z zakresu starożytnej historii hiszpańskiej:

Tartessos i początki kolonizacji fenickiej na Zachodzie (1962), *Ekonomiczno-społeczna historia Hiszpanii w epoce anarchii wojskowej i późnego Cesarstwa* (1964), *Romanizacja* (1974—1975), *Hiszpania rzymska, wieki III— V* (1975). Kierował dwukrotnie wykopaliskami na terenie Hiszpanii (w Caparra i w Cástulo). Od wielu lat uprawia historię religii. Z tej dziedziny wydał dotąd dwie książki: *Pierwotne religie Hiszpanii* (1962) i *Słownik przedrzymskich religii Hiszpanii* (1975). Trzecia, którą teraz przekazujemy czytelnikom, *Obraz i mit: studia nad religiami śródziemnomorskimi i iberyjskimi*, jest owocem najbardziej dojrzałych przemyśleń z jego strony.

Tytuł dzieła obiecuje dużo. Szata graficzna (piękny druk na kremowym, ilustracje na białym papierze) jest bez zarzutu. Rozmiary zapowiadają bogactwo informacji. Układ zdradza troskę o symetrię: pierwsza połowa z nagłówkiem „Świat śródziemnomorski" sięga od strony 15 do 218, druga — „Półwysep Iberyjski" — od strony 219 do 494.

Zachęcony stąd i zowąd czytelnik otwiera książkę, by się przekonać od razu, że ma w ręku coś w rodzaju encyklopedii z wyborem haseł zależnie od materiału źródłowego. Część pierwsza zawiera dziesięć „haseł": 1. Herakleion z Gades, świątynia semicka na Zachodzie; 2. Bóg-jeździec punicki na dysku z Ibiza; 3. Domniemane portrety Barkidów na monetach kartagińskich; 4. Koń w wierzeniach Greków i innych ludów śródziemnomorskich; 5. Pogrzebowy symbolizm jajka i granatu w starożytnych religiach śródziemnomorskich; 6. „Pan Zwierząt" w Etrurii i w świecie śródziemnomorskim 7. Konie w podziemiu etruskim; 8. Przedstawienie bramy w archaicznym malarstwie etruskim; 9. „Grób Kardynała" i wpływ orficko-pitagorejski na etruskie wierzenia zaświatowe; 10. Pogrzebowy symbolizm gałązki i makówki w Etrurii i w starożytnych religiach śródziemnomorskich. Na część drugą składa się szesnaście „haseł": 1—2. Patera z Tivisa; 3. „Pani Zwierząt" na płaskorzeźbie z Italica; 4. Kulty słoneczne: konik z Calaceite; 5. Konie i zaświaty; 6. Heroizacja konna; 7. Bogowie i konie; 8. Kult wód; 9. Muzyka, taniec, zawody i hymny; 10. Wózki wotywne z Méridy i Almorchón; 11. Nieznana replika „Cernunna" z Val Camonica: „Cernunnus" z Numancji; 12. Kult byka i kult Marsa w Luzytanii; 13. Rodzime religie na północnym wschodzie półwyspu i ich stosunek do Rzymu; 14. Dziedzictwo indoeuropejskie w Hiszpanii rzymskiej; 15. Religijność ludów hiszpańskich widziana przez autorów greckich i rzymskich; 16. Afrykańskie pochodzenie chrześcijaństwa hiszpańskiego.

Część pierwsza służy poniekąd za wstęp do części drugiej, ponieważ „w religijności iberyjskiej jawią się formy, które już od wieków żyły na obszarze śródziemnomorskim i w zachodniej Azji" (s. 241). Wnioski zatem, do jakich doszedł na przykład L. Malten w rozprawie o koniu w wierzeniach greckich (1914) czy M. P. Nilsson w sławnym studium o jajku w starożytnym kulcie zmarłych (1908), są miarodajne również w odniesieniu do Półwyspu Iberyjskiego ...

Przy takim podejściu autor uważa za stosowne roztrząsać ustnie różne szczegóły techniczne z czołowymi znawcami przedmiotu, jak M. Pallotino, F. Matz czy sam M. P. Nilsson, ale stroni od spraw natury ogólnej. Nie potrąca słowem o włoską metodę „historyczno-religijną" w wydaniu Brelicha, o fenomenologię Van der Leeuwa czy Eliadego, o francuską szkołę socjologiczno-strukturalną, o psychologię głębi spod znaku Junga czy Kerényiego. W ślad za Nilssonem, zdaje się opowiadać za „szkołą" faktu. Lecz Nilsson odsłaniał nowe fakty...

„Obraz i mit" jest tytułem na zapas. W 1977 roku Blázquez ogłosił drukiem zbiór szkiców źródłowych, niemal katalog zabytków odnoszących się do starożytnej religii hiszpańskiej. Z katalogu powstaje czasem książka do czytania. Należy sądzić, że ją napisze sam Blázquez.

Edward Zwolski (Lublin)

K S I Ą Ż K I N A D E S Ł A N E

Eos LXIX 1981
PL ISSN 0012–7825

A.

1. E. H. Loeb, Die Geburt der Götter in der griechischen Kunst der klassischen Zeit: Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktors der Philosophie, Shikmona Publishing Company Limited, Jerusalem 1979, ss. 356
2. F. R. Adrados, Historia de la fábula greco-latina. Vol. I. Introduccion y de los origenes e la edad hellenistíca I–II, Editorial de la Universidad Complutense, Madrid 1979, ss. 727

B.

1. Euripides, Tragödien, VI Teil: Iphigenie in Aulis, Die Bakchen, Der Kyklop, griechisch und deutsch von Dietrich Ebener, Schriften und Quellen der alten Welt, Band 30,6, Akademie--Verlag, Berlin 1980, ss. 247, tabl. 8, 30,–M
2. Virgilio, Eneide, Vol. I, II, a cura di Ettore Paratore, Traduzione di Luca Canali, Fondazione Lorenzo Valla, Roma 1978, vol. I: ss. LXXXIX, 371, 12.500 Lire, vol. II: ss. 234, 12.500 Lire

C.

1. K. Döring, Exemplum Socratis, Studien zur Sokratesnachwirkung in der kynisch-stoischen Popularphilosophie der frühen Kaiserzeit und im frühen Christentum, Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie, Einzelschriften, Heft 42, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1979, ss. 173, 50,–DM
2. Invigilata Lucernis, Rivista dell'Instituto di Latino Università di Bari, 1, 1979, ss. 207, 7.000 Lire
3. Wiener Studien, Zeitschrift für Klassische Philologie und Patristik, Neue Folge, Band 13, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1979, ss. 252, 100,–DM

CONSPECTUS MATERIAE

Paginae

COMMENTATIONES

Gzella Stanisław: Pindar and Aegina . . . . . 5— 19
Turasiewicz Romuald: Konotacja terminu ΚΑΛΟΙ ΚΑΓΑΘΟΙ w komediach Arystofanesa (Quid καλῶν κἀγαθῶν notio apud Aristophanem significaverit) . . . . 21— 29
Wróblewski Witold: Das Verhältnis der pseudoplatonischen Dialoge *Demodokos* und *Sisyphos* zur esoterischen Lehre Platons . . . . . 31— 35
Winiarczyk Marek: Theodoros ὁ ᾿Αθεος und Diogenes von Sinope . . . . . 37— 42
Sachse Joanna: Contributions à la lecture de quelques naturalistes anciens . . . . . 43— 45
Korus Kazimierz: The motif of Panthea in Lucian's encomium . . . . . 47— 56
Zakrzewska-Gębka Elżbieta: Funkcje deminutywów w mowach sądowych Cycerona (The function of deminutives in judicial speeches of Cicero) . . . . . 57— 68
Fabiszak Teresa: Układy przestrzenne — poziom — pion — krąg — w I księdze *Eneidy* Wergiliusza (Dispositions spatiales dans le livre Ier de l'*Eneide* de Vergile) . . . . 69— 82
Swoboda Michaël: De Ausonii et Claudiani fragmentis hymnico-precatoriis . . . . 83— 95
Broscius Miecislaus: Dracontius, *De laudibus Dei*, I 121 97
Mrozewicz Leszek: L. Iulius Faustinianus co(n)s(ularis) Moesiae Inferioris . . . . . 99—103
Mrozewicz Leszek: Stellung Novae in der Organisationsstruktur der Provinz Moesiae Inferior (I—III.Jh.). . . . . 105—118
Safarewicz Jan: Wartość tekstów mykeńskich dla historii języka greckiego (La valeur de textes mycéniens pour l'histoire de la langue grecque) . . . . . 119—126
Milewska Barbara: Klonowic's *Victoria deorum* — 27th chapter . . . . . 127—139
Mazur Czesław: Bibliografia prac profesora Adama Krokiewicza . . . . . 141—148

CENSURAE LIBRORUM

Erkki Salonen, Neubabylonische Urkunden verschidenen Inhalts II, Ser. B, T. 199, Helsinki 1976 (Stefan Zawadzki) . . . . . 149—151
Josef Wiesehöfer, Der Aufstand Gaumatas und die Anfänge Dareios'I., Bonn 1978 (Krzysztof Głombiowski) . . . . . 151—154
Edward Zwolski, Choreia. Muza i bóstwo w religii greckiej. Warszawa 1978 (Czesław Mazur) . . . . . 154—155
Emilio Bodrero, Il principio fondamentale del Sistema di Empedocle, Roma 1975 (Bohdan Wiśniewski) . . . . . 155—156
Emilio Bodrero, Eraclito, Testimonianza e Frammenti, Roma 1978 (Bohdan Wiśniewski) 156—157
Horst Dieter Blume, Einführung in das antike Theaterwesen, Darmstadt 1978 (Romuald Turasiewicz) . . . . . 157—159
Jacqueline de Romilly, Problèmes de la démocratie grecque, Paris 1975 (Romuald Turasiewicz) . . . . . 159—161
Dimitár Ovčarov, Margarita Vaklinova, Rannovizantijski pametnici ot Bálgarija (IV—VII vek), Sofija 1978 (Andrzej Bolesław Biernacki) . . . . . 161—163
Christo Danov, Traki, Narodna Prosveta, Sofija 1979 (Andrzej Bolesław Biernacki) . 163—165
Sven-Tage Teodorsson, The Phonology of Attic in the Hellenistic Period, Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XL, Göteborg 1978 (Jan Safarewicz) . . . . . 165—168
Sebastiano Timpanaro, Contributi di filologia e di storia della lingua latina, Roma 1978 (Jan Safarewicz) . . . . . 168—170
Maria Verrusio, Livio Andronico e la sua traduzione dell'Odissea omerica. Edizione anastatica, Roma 1977 (Mieczysław Brożek) 171
Scriptorum Romanorum de re rustica reliquiae collegit recensuit Felicianus Speranza. Volumen prius. Ab antiquissimis temporibus ad aetatem Varronianam. Accedunt Magonis De agri cultura fragmenta. Messina 1974 (Jerzy Kolendo) . . . . . 171—173
Luciano Canfora, La Germania di Tacito da Engels al nazismo, Liguori editore, Napoli 1979 (Jerzy Kolendo) 174
Hygini qui dicitur de metatione castrorum liber. Edidit Antonio Grillone, Bibl. Script. Graec. et Rom. Teubneriana, Leipzig 1977 (Mieczysław Brożek) 175
Richard Duncan-Jones, The Economy of the Roman Empire, Quantitative Studies, Cambridge 1974 (Stanisław Mrozek) . . . . . 176—177
Schiavitù, manomissione e classi dipendenti nel mondo antico, Roma 1979; Studi di Storia antica offerti dagli allievi a Eugenio Manni, Roma 1976 (Tadeusz Kotula) 177—179
J. Nicols, Vespasian and the partes Flavianae, Wiesbaden 1978 (Edward Dąbrowa) . 179—182
José María Blázquez, Imagen y mito: estudios sobre religiones mediterráneas e ibéricas, Madrid 1977 (Edward Zwolski) . . . . . 182—183

LIBRI RECEPTI — KSIĄŻKI NADESŁANE 185

Cena 45.—
Indeks 35715

INDEX AUCTORUM

Biernacki Andrzej (Posnaniae) 161, 163
Brożek Mieczysław (Cracoviae) 97, 171, 175
Dąbrowa Edward (Cracoviae) 179
Fabiszak Teresa (Posnaniae) 69
Głombiowski Krzysztof (Sopot) 151
Gzella Stanisław (Strzelno) 5
Kolendo Jerzy (Varsaviae) 171, 174
Kotula Tadeusz (Wratislaviae) 177
Korus Kazimierz (Cracoviae) 47
Mazur Czesław (Varsaviae) 141, 154
Milewska Barbara (Varsaviae) 127
Mrozek Stanisław (Gedani) 176
Mrozewicz Leszek (Posnaniae) 99, 105
Sachse Joanna (Wratislaviae) 43
Safarewicz Jan (Cracoviae) 119, 165, 168
Swoboda Michał (Posnaniae) 83
Turasiewicz Romuald (Cracoviae) 21, 157, 159
Winiarczyk Marek (Wratislaviae) 37
Wiśniewski Bohdan (Lodziae) 155, 156
Wróblewski Witold (Torunii) 31
Zakrzewska-Gębka Elżbieta (Posnaniae) 57
Zawadzki Stefan (Posnaniae) 149
Zwolski Edward (Lublini) 182

WARUNKI PRENUMERATY

Prenumeratę na kraj przyjmują Oddziały RSW „Prasa-Książka-Ruch" oraz urzędy pocztowe i doręczyciele w terminie do dnia 25 listopada na rok następny.
Cena prenumeraty rocznej 90,— zł.
Jednostki gospodarki uspołecznionej, instytucje, organizacje i wszelkie zakłady pracy zamawiają prenumeratę w miejscowych Oddziałach RSW „Prasa-Książka-Ruch", w miejscowościach zaś, w których nie ma Oddziałów RSW — w urzędach pocztowych.

Czytelnicy indywidualni opłacają prenumeratę wyłącznie w urzędach pocztowych i u doręczycieli.
Prenumeratę ze zleceniem wysyłki za granicę przyjmuje RSW „Prasa-Książka-Ruch", Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw, ul. Towarowa 28, 00-958 Warszawa, konto NBP XV Oddział w Warszawie Nr 1153-201045-139-11.
Prenumerata ze zleceniem wysyłki za granicę jest droższa od prenumeraty krajowej o 50% dla zleceniodawców indywidualnych i o 100% dla zleceniodawców instytucji i zakładów pracy.
Sprzedaż numerów bieżących i archiwalnych

— w Księgarni Ośrodka Rozpowszechnienia Wydawnictw Naukowych PAN; płatność gotówką, przelewem lub za zaliczeniem pocztowym. Adres: OR PAN, Pałac Kultury i Nauki, 00-901 Warszawa, konto PKO 15—912 I Oddział Warszawa,
— w PPDK Księgarni Ossolineum nr Wr. 93—009 Rynek 8, 50—106 Wrocław, konto NBP IV O/M Wrocław 93044—55.

Orders for this periodical from abroad can be placed with „Ars Polona", Krakowskie Przedmieście 7, 00-068 Warszawa, Poland or with

— Kubon Sagner, Inhaber Otto Sagner, D 8 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland;
— Earlscourt Publications Ltd., 130 Shepherd Bush Centre, London W 12, Great Britain;
— Licasa Commissionaria Sansoni, Via Lamarmora 45, 50 121 Firenze, Italy.